

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΑΡΧΑΙΟΣ ΚΟΣΜΟΣ: Ιστορία και Αρχαιολογία
Κατεύθυνση: Προϊστορική Αρχαιολογία

**Όψεις οικιστικής οργάνωσης της Ύστερης
Εποχής Χαλκού στη Δυτική Μακεδονία**

Ελευθεριάδου Ησαΐα

Η περίπτωση της θέσης στα Αλώνια Ποντοκώμης

Επιβλέπων Καθηγητής: Ανδρέας Βλαχόπουλος, αν. καθ. ΠΙ

Μέλη εξεταστικής επιτροπής: Σουλτάνα-Μαρία Βαλαμώτη, καθ. ΑΠΘ

Ελένη Μανακίδου, καθ. ΑΠΘ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΑΡΧΑΙΟΣ ΚΟΣΜΟΣ: Ιστορία και Αρχαιολογία
Κατεύθυνση: Προϊστορική Αρχαιολογία

Διπλωματική εργασία

Όψεις οικιστικής οργάνωσης της Ύστερης Εποχής Χαλκού στη Δυτική
Μακεδονία: η περίπτωση της θέσης στα Αλώνια Ποντοκώμης

Ησαΐα Ελευθεριάδου (Α.Μ. 31)

Μέλη Εξεταστικής Επιτροπής:

Ανδρέας Βλαχόπουλος, Αν. Καθηγητής, Παν/μιο Ιωαννίνων, Τμήμα
Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Επιβλέπων Καθηγητής

Σουλτάνα-Μαρία Βαλαμώτη, Καθηγήτρια, Αριστοτέλειο Παν/μιο
Θεσσαλονίκης, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας

Ελένη Μανακίδου, Καθηγήτρια, Αριστοτέλειο Παν/μιο Θεσσαλονίκης,
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας

Στην οικογένειά μου

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Κατάλογος Εικόνων	6
Κατάλογος Σχεδίων	7
Κατάλογος Πινάκων	7
Κατάλογος Χαρτών	7
Περίληψη	11
Πρόλογος	12
Εισαγωγή	15
1. Εισαγωγικά περί τη γεωγραφία, την ιστορία της έρευνας και τα δεδομένα της Ύστερης Εποχής του Χαλκού	18
1.1. Γεωφυσικό ανάγλυφο και κλίμα	18
1.2. Ιστορία της προϊστορικής έρευνας στη Δυτική Μακεδονία	21
1.3. Η Εποχή του Χαλκού στη Δυτική Μακεδονία	27
2. Θεωρητικές προσεγγίσεις της αρχαιολογικής έρευνας	34
2.1. Η εξέλιξη της αρχαιολογικής σκέψης	34
2.2. Η αρχαιολογία του τοπίου	36
2.3. Η αρχαιολογία του χώρου	39
2.4. Η κατοικία και οι συμβολισμοί της	42
3. Ερευνητικό μέρος	46
3.1. Στόχοι, προσανατολισμοί και περιορισμοί της έρευνας	46
3.2. Μεθοδολογία έρευνας	50
3.3. Αποτελέσματα έρευνας	53
3.3.1. Θέσεις κατοίκησης της Ύστερης Εποχής Χαλκού στη Δυτική Μακεδονία	53
3.3.1.α. Αποτελέσματα ποσοτικής έρευνας	53
3.3.1.β. Αποτελέσματα ποιοτικής έρευνας	57
3.3.2. Η θέση της Ύστερης Εποχής Χαλκού στα Αλώνια Ποντοκόμης	65
3.3.2.α. Οίκημα της Ύστερης Εποχής του Χαλκού	65
3.3.2.β. Αποθηκευτικός πυρήνας του οικήματος (πιθεώνας)	67
3.3.2.γ. Άλλα ευρήματα	77
3.3.2.δ. Συμπεράσματα από τα ευρήματα και τα στρωματογραφικά δεδομένα	78
4. Σύνθεση δεδομένων	80
4.1. Οικισμοί και κατασκευαστικά χαρακτηριστικά των οικιών της Ύστερης Εποχής του Χαλκού στη Μακεδονία	80
4.1.1. Οικισμοί και κατασκευαστικά χαρακτηριστικά των οικιών της Δυτικής Μακεδονίας	80
4.1.2. Οικισμοί και κατασκευαστικά χαρακτηριστικά των οικιών της Κεντρικής και Ανατολικής Μακεδονίας	83
4.1.2.α. Οικισμός στο Αγγελοχώρι Ημαθίας	83
4.1.2.β. Οικισμός στο Αρχοντικό των Γιαννιτσών Πέλλας	85
4.1.2.γ. Οικισμός στο Ρέμα Ξυδιάς του Πλαταμώνα Πιερίας	85

4.1.2.δ. Οικισμός στον Καστανά Θεσσαλονίκης.....	85
4.1.2.ε. Οικισμός στην Άσσηρο Θεσσαλονίκης.....	87
4.1.2.στ. Οικισμός στην Τούμπα Θεσσαλονίκης.....	88
4.1.2.ζ. Οικισμός στο Καστρί Θάσου.....	88
4.1.2.η. Οικισμός στο Ντικιλί Ταζ Δράμας.....	89
4.1.2.θ. Οικισμός στον Σταθμό Αγγίστα Σερρών.....	89
4.2. Πίθοι και πιθεώνες της Ύστερης Εποχής του Χαλκού στη Μακεδονία.....	92
4.2.1. Η σημασία της αποθήκευσης.....	92
4.2.2. Η τεχνολογία της αποθήκευσης.....	95
4.2.3. Αποθήκευση και πιθεώνες της Ύστερης Εποχής του Χαλκού στη Μακεδονία.....	97
4.3. Ερμηνεία.....	102
5. Συμπεράσματα και προβληματισμοί.....	109
5.1. Ερμηνευτική προσέγγιση των ευρημάτων με βάση τις κυριότερες κατευθύνσεις της αρχαιολογικής σκέψης.....	109
5.2. Ερμηνευτική προσέγγιση των ευρημάτων με βάση τη δική μας σκέψη.....	124
6. Βιβλιογραφικές αναφορές.....	133
7. Παράρτημα.....	153

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

- Εικόνα 1.** Βάση Δεδομένων. Ο πίνακας του νομού Γρεβενών με τα πεδία.
- Εικόνα 2.** Βάση Δεδομένων. Η φόρμα για το νομό Κοζάνης και την εγγραφή της θέσης στην Παλαιοκάτουνα Χρωμίου.
- Εικόνα 3.** Το οίκημα της Ύστερης Εποχής του Χαλκού (λήψη από νοτιοανατολικά).
- Εικόνα 4.** Περιοχή του οικήματος με στρώμα καμένου πηλού και καύση (λήψη από νοτιοανατολικά).
- Εικόνα 5.** Περιοχή κατεστραμμένης ανωδομής (λήψη από νοτιοανατολικά).
- Εικόνα 6.** Περιοχή κατεστραμμένης ανωδομής (λεπτομέρεια). Ξεχωρίζει το στρώμα καύσης κάτω από το στρώμα πηλού.
- Εικόνα 7.** Περιοχές του οικήματος, όπου ξεχωρίζουν τα έντονα ίχνη καύσης (λήψη από νοτιοανατολικά).
- Εικόνα 8.** Συστάδες λίθων στη βορειοδυτική στενή πλευρά του οικήματος (λήψη από δυτικά).
- Εικόνα 9.** Συστάδες λίθων στη βορειοδυτική στενή πλευρά του οικήματος (λήψη από βορειοανατολικά).
- Εικόνα 10.** Τέσσερις συγκεντρώσεις με λίθους, που πιθανόν εξυπηρετούσαν στη στήριξη πασσάλων (λήψη από νοτιοανατολικά) (Υπό έκδοση).
- Εικόνα 11.** Συγκέντρωση λίθων (λήψη από ανατολικά).
- Εικόνα 12.** Συγκέντρωση λίθων (λήψη από ανατολικά).
- Εικόνα 13.** Οι τέσσερις πασσαλότρυπες κατά μήκος της βορειοανατολικής μακριάς πλευράς (λήψη από νοτιοανατολικά).
- Εικόνα 14.** Η περιοχή εντοπισμού του δεύτερου πιθανού οικήματος (αεροφωτογραφία).
- Εικόνα 15.** Ο Πίθος 1, ο οποίος εντοπίστηκε σε θραύσματα (λήψη από βόρεια).
- Εικόνα 16.** Ο Πίθος 4 (λήψη από βόρεια).
- Εικόνα 17.** Ο Πίθος 2 (λήψη από βορειοανατολικά).
- Εικόνα 18.** Ο πιθεώνας (λήψη από βορειοδυτικά).
- Εικόνα 19.** Οι Πίθοι 5 και 6 της νότιας συστάδας. Διακρίνεται η διακόσμηση στο σώμα τους.
- Εικόνα 20.** Οι Πίθοι 7, 8 και 9 της βόρειας συστάδας (λήψη από νοτιοανατολικά).
- Εικόνα 21.** Η βόρεια συστάδα των Πίθων (μετά τη συγκόλληση των χειλέων) (λήψη από νοτιοανατολικά).
- Εικόνα 22.** Αεροφωτογραφία του οικήματος και της γυναικείας ταφής, καθώς και λεπτομέρειες της ταφής (λήψη από νοτιοανατολικά).
- Εικόνα 23.** Ο εγχυτρισμός βρέφους, ο οποίος εντοπίστηκε σε μικρή απόσταση από τον Πίθο 7 και λεπτομέρεια αυτού (λήψη από νοτιοανατολικά).
- Εικόνα 24.** Ο Πίθος 3 (λήψη από νότια).
- Εικόνα 25.** Αεροφωτογραφία του ανασκαφικού χώρου, όπου σημειώνονται το οίκημα, ο πιθεώνας και τα σημεία των ταφών (λήψη από νότια).
- Εικόνα 26.** Το οίκημα και ο πιθεώνας. Διακρίνεται η υψομετρική διαφορά του δαπέδου του οικήματος και των πίθων (λήψη από νοτιοανατολικά).
- Εικόνα 27.** Τμήμα φιαλόσχημου αγγείου που εντοπίστηκε in situ (λήψη από βορειοανατολικά).
- Εικόνα 28.** Αποστρογγυλεμένα όστρακα και σφονδύλια.
- Εικόνα 29.** Λαβές και χείλη αγγείων.
- Εικόνα 30.** Κεραμεική με αμαυρόχρωμη διακόσμηση.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΧΕΔΙΩΝ

Σχέδιο 1. Κάτοψη του οικήματος. Κλίμακα 1:20.Αποτύπωση και μελάνωμα σχεδίου: Βαβλιάρας Στέλιος.

Σχέδιο 2. Κάτοψη του οικήματος και του πιθεώνα (Χονδρογιάννη κ.ά. 2021, υπό έκδοση).

Σχέδιο 3. Επάνω: Πίθος 1 (κάτοψη). Κάτω: Πίθος 4 (κάτοψη και πλάγια όψη). Κλίμακα 1:20.Αποτύπωση και μελάνωμα σχεδίου: Βαβλιάρας Στέλιος.

Σχέδιο 4. Πίθος 2 (κάτοψη και πλάγια όψη). Κλίμακα 1:20.Αποτύπωση και μελάνωμα σχεδίου: Βαβλιάρας Στέλιος.

Σχέδιο 5. Πιθεώνας: πίθοι 5,6,7,8,9 και εγχυτρισμός. Κλίμακα 1:20.Αποτύπωση σχεδίου: Βαβλιάρας Στέλιος. Μελάνωμα σχεδίου: Βαβλιάρας Στέλιος.

Σχέδιο 6. Πίθοι 5, 6 και 9 (πλάγιες όψεις). Κλίμακα 1:20.Αποτύπωση σχεδίου: Βαβλιάρας Στέλιος. Μελάνωμα σχεδίου: Βαβλιάρας Στέλιος.

Σχέδιο 7. Πίθος 3 (κάτοψη). Κλίμακα 1:20.Αποτύπωση και μελάνωμα σχεδίου: Βαβλιάρας Στέλιος.

Σχέδιο 8. Χωροθέτηση του οικήματος και του πιθεώνα σε σχέση με τον Πίθο 3 (Χονδρογιάννη κ.ά. 2021, υπό έκδοση).

Σχέδιο 9. Κεραμεική με αμαυρόχρωμη διακόσμηση (χωρίς κλίμακα).Αποτύπωση σχεδίου και μελάνωμα σχεδίου: Μυλωνά Ευαγγελία.

Σχέδιο 10. Κεραμεική με αμαυρόχρωμη διακόσμηση (χωρίς κλίμακα).Αποτύπωση σχεδίου και μελάνωμα σχεδίου: Μυλωνά Ευαγγελία.

Σχέδιο 11. Κεραμεική με αμαυρόχρωμη διακόσμηση (χωρίς κλίμακα).Αποτύπωση σχεδίου και μελάνωμα σχεδίου: Μυλωνά Ευαγγελία.

Σχέδιο 12. Κεραμεική με αμαυρόχρωμη διακόσμηση (χωρίς κλίμακα). Αποτύπωση σχεδίου και μελάνωμα σχεδίου: Μυλωνά Ευαγγελία.

Σχέδιο 13. Υπολογισμός λίτρων Πίθου 2 με το σύστημα του κόλουρου κώνου.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ

Πίνακας 1. Αρχαιολογικές Φάσεις και Χρονολόγηση για την Βόρεια Ελλάδα: Νεολιθική περίοδος και Εποχή του Χαλκού (Andreou et al.1996, 538, Table 1).

Πίνακας 2. Οικιστικές θέσεις YEX στη Δυτική Μακεδονία

Πίνακας 3. Σύνολο εντοπισμένων θέσεων, ανασκαμμένων θέσεων και θέσεων εντοπισμένων από την παρουσία κεραμεικής ανά νομό

Πίνακας 4. Σύνολο θέσεων με αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και πιθεώνα ανά νομό.

Πίνακας 5. Σύνολο θέσεων με αμαυρόχρωμη κεραμεική, με μυκηναϊκά ευρήματα και θέσεις όπου συνυπάρχουν η αμαυρόχρωμη και η μυκηναϊκή κεραμεική, ανά νομό.

Πίνακας 6. Χαρακτηριστικά πίθων

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΧΑΡΤΩΝ

Χάρτης 1. Δορυφορικός χάρτης με τις οικιστικές θέσεις της YEX στη Δυτική Μακεδονία.

Χάρτης 2. Δορυφορικός χάρτης με τις οικιστικές θέσεις της YEX στη Δυτική Μακεδονία.

Χάρτης 3. Δορυφορικός χάρτης με τις οικιστικές θέσεις της YEX στο Νομό Κοζάνης.

Χάρτης 4. Δορυφορικός χάρτης με τις οικιστικές θέσεις της YEX στο Νομό Φλώρινας.

- Χάρτης 5.** Δορυφορικός χάρτης με τις οικιστικές θέσεις της YEX στο Νομό Γρεβενών.
- Χάρτης 6.** Δορυφορικός χάρτης με τις οικιστικές θέσεις της YEX στο Νομό Καστοριάς.
- Χάρτης 7.** Δορυφορικός χάρτης με τις ανασκαμμένες οικιστικές θέσεις.
- Χάρτης 8.** Δορυφορικός χάρτης με τις οικιστικές θέσεις που εντοπίστηκαν μόνο από την παρουσία κεραμεικής.
- Χάρτης 9.** Δορυφορικός χάρτης με τις οικιστικές θέσεις που σώζουν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα ή/και κατασκευές.
- Χάρτης 10.** Δορυφορικός χάρτης με τις οικιστικές θέσεις που σώζουν πιθεώνα/πίθους.
- Χάρτης 11.** Δορυφορικός χάρτης με τις οικιστικές θέσεις, στις οποίες εντοπίστηκε αμαυρόχρωμη κεραμεική
- Χάρτης 12.** Δορυφορικός χάρτης με τις οικιστικές θέσεις, στις οποίες εντοπίστηκαν μυκηναϊκά ευρήματα.
- Χάρτης 13.** Δορυφορικός χάρτης με τις οικιστικές θέσεις, στις οποίες εντοπίστηκε αμαυρόχρωμη κεραμεική και μυκηναϊκά ευρήματα.
- Χάρτης 14.** Η θέση του οικισμού στα Αλώνια Ποντοκόμης στον ευρύτερο δορυφορικό χάρτη.
- Χάρτης 15.** Η θέση του οικισμού στα Αλώνια Ποντοκόμης στον δορυφορικό χάρτη (λεπτομέρεια).

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- ΑΔ:** Αρχαιολογικόν Δελτίον
- ΑΕ:** Αρχαιολογική Εφημερίς
- ΑΕΑΜ:** Αρχαιολογικό Έργο στην Άνω Μακεδονία
- ΑΕΜΘ:** Αρχαιολογικό Έργο Μακεδονίας και Θράκης
- AJA:** American Journal of Archaeology
- ΑΠΘ:** Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
- BSA:** The Annual of the British School at Athens
- ΕΙΕ:** Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
- ΠΑΕ:** Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας
- ΠΙ:** Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων
- ΤΑΠΑ:** Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων
- ΥΠΠΟ:** Υπουργείο Πολιτισμού

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

- ΕΣ:** Εποχή Σιδήρου
- ΜΕΧ:** Μέση Εποχή Χαλκού
- ΠΕΣ:** Πρώιμη Εποχή Σιδήρου
- ΠΕΧ:** Πρώιμη Εποχή Χαλκού
- ΥΕ:** Υστεροελλαδική
- ΥΕΧ:** Ύστερη Εποχή Χαλκού

Archaeological Phases	Years B.C. Calendrical
Early Neolithic	6700/6500–5800/5600
Middle Neolithic	5800/5600–5400/5300
Late Neolithic	5400/5300–4700/4500
Final Neolithic	4700/4500–3300/3100
Early Bronze Age	3300/3100–2300/2200
(Middle Bronze Age)	} Later Bronze Age {
Late Bronze Age	
	1700/1500–1100

Πίνακας 1. Αρχαιολογικές Φάσεις και Χρονολόγηση για την Βόρεια Ελλάδα: Νεολιθική περίοδος και Εποχή του Χαλκού (Andreou et al. 1996, 538, Table 1).

*Τοῦτο τό σπίτι, παρ' ὅλους τούς νεκρούς του, δεν ἐννοεῖ νά πεθάνει.
Ἐπιμένει νά ζεῖ μέ τούς νεκρούς του
Νά ζεῖ ἀπ' τούς νεκρούς του
νά ζεῖ ἀπ' τή βεβαιότητα τοῦ θανάτου του
καί νά νοικοκυρεῖ ἀκόμη τούς νεκρούς του σ' ἐτοιμόρροπα κρεββάτια
καί ράφια.*

(Γιάννης Ρίτσος, ἀπόσπασμα ἀπό τή «Σονάτα του Σεληνόφωτος»)

Περίληψη

Η παρούσα εργασία επιδιώκει τη μελέτη της οικιστικής φυσιογνωμίας κατά την ΥΕΧ (1600-1100 π.Χ.) στην περιοχή της Δυτικής Μακεδονίας (σημερινοί νομοί Γρεβενών, Καστοριάς, Κοζάνης, Φλώρινας), εστιάζοντας ιδιαίτερα στον οικισμό της ίδιας περιόδου που ανασκάφηκε στα Αλώνια Ποντοκόμης Κοζάνης. Κατά το έτος 2019, στο πλαίσιο κατασκευής αιολικού πάρκου και υπό την εποπτεία της Εφορείας Αρχαιοτήτων Κοζάνης, αποκαλύφθηκε από τη γράφουσα, με ανασκαφή σωστικού χαρακτήρα, τμήμα οικισμού της Ύστερης Εποχής του Χαλκού, που περιλαμβάνει οίκημα κατασκευασμένο από ευτελή υλικά και κατεστραμμένο από φωτιά, καθώς και έναν αποθηκευτικό χώρο (πιθεώνα) αποτελούμενο από δύο συστάδες πύλων. Ο εντοπισμός του εν λόγω οικιστικού συνόλου εμπλούτισε σημαντικά τα αρχαιολογικά δεδομένα, καθώς, όπως προκύπτει από τη μέχρι τώρα έρευνα, οι οικισμοί της περιόδου που έχουν εντοπιστεί και ανασκαφεί σε ολόκληρη τη Δυτική Μακεδονία είναι λίγοι και αποσπασματικά σωζόμενοι. Επιπλέον, ο συγκεκριμένος πιθεώνας αποτελεί έναν από τους ελάχιστους εντοπισμένους σε όλη την εξεταζόμενη περιοχή, τον δεύτερο που εντοπίστηκε στο οικιστικό του πλαίσιο και τον μοναδικό που σώζεται κατά χώραν. Λόγω της σπανιότητας του ευρήματος, η μελέτη του θεωρήθηκε ιδιαίτερα σημαντική, καθώς αυτή θα βοηθήσει στην προσέγγιση των εξής ερωτημάτων:

- πώς κατανέμονται στον χώρο οι πύλοι (εσωτερική οργάνωση);
- ποιες ήταν οι διατροφικές ανάγκες και πώς ικανοποιούνταν;
- πόσα άτομα μπορεί να εξυπηρετούνταν, λαμβάνοντας υπόψη το μέγεθος των πύλων;
- γιατί οι πύλοι ομαδοποιήθηκαν σε δύο συστάδες;
- ποιος είναι ο οικονομικός και κοινωνικός χαρακτήρας της αποθήκευσης και ποια η σημασία της;
- η κατοχή πύλων, η οποία προϋποθέτει και την ύπαρξη πλεονάσματος, υποδεικνύει κοινωνική ομάδα διαφορετικής βαθμίδας (δεδομένης και της σπανιότητας του ευρήματος);

Αυτά και άλλα συναφή ερωτήματα ευελπιστεί να απαντήσει η έρευνα, επιδιώκοντας την κατανόηση και ερμηνεία του αρχαιολογικού υλικού και με σκοπό την ανασύνθεση της οργάνωσης και χρήσης του αποθηκευτικού χώρου του εν λόγω οικισμού. Μέσω της ανά χείρας διπλωματικής εργασίας θα γίνει προσπάθεια να εξαχθεί ένα γενικότερο αρχαιολογικό συμπέρασμα επί του θέματος, με την επιθυμία αυτό να αποτελέσει εφαλτήριο για περαιτέρω έρευνα και για τη διατύπωση νέων ερευνητικών ερωτημάτων.

Πρόλογος

Το 2007, ως προπτυχιακή φοιτήτρια ακόμη του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, ήρθα για πρώτη φορά σε επαφή με την προϊστορική έρευνα στο νομό Κοζάνης, κατά τη διάρκεια της ανασκαφής του νεολιθικού οικισμού στον Κλείτο. Εκτός από τα μαθήματα Προϊστορικής Αρχαιολογίας, στα οποία είχα μία ιδιαίτερη αδυναμία, η εμπειρία αυτή συνέβαλε σε μεγάλο βαθμό στο να αγαπήσω την Εποχή του Χαλκού και έκτοτε, ως έκτακτη αρχαιολόγος στην Εφορεία Αρχαιοτήτων Κοζάνης πλέον, παρά τη συμμετοχή μου και σε ανασκαφές με ευρήματα ιστορικών χρόνων, η αγάπη μου για την Προϊστορική Αρχαιολογία δε μειώθηκε. Ιδιαίτερα με απασχόλησε η οικιστική οργάνωση, η οποία αντικατοπτρίζει τον τρόπο διαβίωσης των κατοίκων ενός προϊστορικού οικισμού, ενώ η καταγωγή μου από τον χώρο της Δυτικής Μακεδονίας διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στην επιθυμία μου να μελετήσω το παρελθόν της. Έτσι, όταν στο πλαίσιο των εργασιακών μου καθηκόντων το 2019, ανέλαβα την ανασκαφή στη θέση Αλώνια Ποντοκόμης, όπου εντοπίστηκε ένα οίκημα και ένας πιθεώνας της Ύστερης Εποχής του Χαλκού (YEX) και αντιλαμβανόμενη τη σπουδαιότητα του ευρήματος για τον χώρο της Δυτικής Μακεδονίας, θέλησα η μελέτη αυτού να αποτελέσει το βασικό θέμα της διπλωματικής μου εργασίας για το Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα «Αρχαίος Κόσμος», όπου εν τω μεταξύ φοιτούσα. Η εντρύφησή μου στο θέμα υπήρξε καθοριστικής σημασίας για μένα, όχι μόνο διότι είχα την ευκαιρία να καταρτιστώ επιστημονικά, αλλά κυρίως γιατί εξελίχθηκε ο τρόπος σκέψης μου.

Η ανασκαφή διεξήχθη υπό την πλήρη εποπτεία της προϊσταμένης της Εφορείας Αρχαιοτήτων Κοζάνης, Αρετή Χονδρογιάννη-Μετόκη. Με την ολοκλήρωση της ανασκαφής, η γράφουσα προέβη στην καταγραφή και καταλογογράφηση του ανασκαφικού υλικού, καθώς και στη φωτογράφιση των κινητών ευρημάτων. Με τη βοήθεια συντηρητή αρχαιοτήτων πραγματοποιήθηκε ο προσεκτικός καθαρισμός των επιφανειών των κινητών ευρημάτων, η ενίσχυση των φθαρμένων τμημάτων, η συγκόλληση των συνανηκόντων οστράκων και η αποκατάσταση αγγείων. Επιπλέον, σχεδιάστρια αρχαιολογικών ευρημάτων της Εφορείας ανέλαβε τη σχεδίαση των κινητών ευρημάτων με μολύβι και, στη συνέχεια, προέβη και στο μελάνωμα των σχεδίων.

Προτού υπεισέλθω στην παρουσίαση του θέματος το οποίο πραγματεύομαι σε αυτήν εδώ την εργασία, οφείλω να ευχαριστήσω θερμά τον επιβλέποντα καθηγητή κ.

Ανδρέα Βλαχόπουλο, χωρίς την ενθάρρυνση, την επιστημονική καθοδήγηση και την εποικοδομητική κριτική του οποίου η παρούσα εργασία δε θα ήταν δυνατόν να πραγματοποιηθεί. Αποτέλεσε με συνέπεια και τυπικότητα, και πάντα με καλή διάθεση και υπομονή, έναν πολύτιμο σύμβουλο, ενώ οι συζητήσεις μαζί του για το κάθε θέμα που αφορούσε στην πορεία της εργασίας, από τα πρώτα στάδια μέχρι και την τελική συγγραφή της, καθώς και η πολύτιμη βοήθειά του συνέβαλαν καθοριστικά στην ευχερή διεξαγωγή του έργου, τροφοδοτώντας ευεργετικά την εργασία. Στη συνέχεια, θα ήθελα να ευχαριστήσω τα υπόλοιπα μέλη της τριμελούς επιτροπής αξιολόγησης, την καθηγήτρια ΑΠΘ κ. Σουλτάνα-Μαρία Βαλαμώτη και την καθηγήτρια ΑΠΘ κ. Ελένη Μανακίδου, οι οποίες με την ουσιαστική γνώση τους για τον εξεταζόμενο γεωγραφικό και ιστορικό χώρο, μου παρείχαν αποτελεσματική συνεργασία και συνέβαλαν στη βελτίωση της παρούσας εργασίας.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στην κ. Αρετή Χονδρογιάννη-Μετόκη, προϊσταμένη της Εφορείας Αρχαιοτήτων Κοζάνης, όχι μόνο για την ενθουσιώδη παραχώρηση του υλικού για μελέτη, αλλά και για το γεγονός ότι υπήρξε πάντα πρόθυμη για συζήτηση και βοήθεια, περισσότερο και από όσο θα μπορούσα να της ζητήσω. Οι πολύτιμες γνώσεις της για την περιοχή, οι επιστημονικές επισημάνσεις της, η γόνιμη ανταλλαγή απόψεων και η πρακτική της βοήθεια υπήρξαν καταλυτικές για την ολοκλήρωση αυτής της προσπάθειας.

Ευχαριστίες από καρδιάς οφείλω, επίσης, και στις φίλες και συναδέλφους αρχαιολόγους, Χαρά Στυλιανάκου, αρχαιοβοτανολόγο, η βοήθεια της οποίας στη μελέτη του αρχαιοβοτανικού υλικού από το εσωτερικό των πίθων υπήρξε καθοριστική για τη διεξαγωγή των συμπερασμάτων που σχετίζονται με τις διατροφικές συνήθειες των ενοίκων, την Χρύσα Βεργίδου, οστεοαρχαιολόγο, η οποία προσδιόρισε την ηλικία του βρέφους που εντοπίστηκε στον εγχυτρισμό και την Στεφανία Μιχαλοπούλου, ζωοαρχαιολόγο, για τα σχόλιά της σχετικά με τα ζωικά οστά που εντοπίστηκαν στο εσωτερικό των πίθων. Ακόμη, θα ήθελα να ευχαριστήσω την Ξένια Παπαδοπούλου, φίλη μαθηματικό, για τις υποδείξεις της σχετικά με τη μέτρηση της χωρητικότητας των πίθων, καθώς και τους σχεδιαστές Ευαγγελία Μυλωνά και Στέλιο Βαβλιάρα για την σχεδιαστική αποτύπωση των ευρημάτων.

Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω τον σύζυγό μου Αντώνη Λαβαντσιώτη, αρχικά για την κατανόηση που επέδειξε όλο αυτό το διάστημα και, έπειτα, για την κάθε είδους βοήθεια που μου προσέφερε, δημιουργώντας τις κατάλληλες προϋποθέσεις, ώστε να καταστεί δυνατή η εκπόνηση της παρούσας εργασίας. Επίσης, τα παιδιά μου

Ευθύμη και Αναστάση, με τύψεις για το χρόνο που στερήθηκαν την προσοχή μου και ευελπιστώντας πως ο χρόνος αυτός δε θα λειτουργήσει αρνητικά, αλλά πως η προσπάθεια αυτή θα αποτελέσει για εκείνα παράδειγμα πως η γνώση δεν έχει ηλικία και πως η δίψα για μάθηση δεν ικανοποιείται ποτέ.

Εισαγωγή

Η περιοχή της Δυτικής Μακεδονίας (σύγχρονοι νομοί Γρεβενών, Κοζάνης, Καστοριάς, Φλώρινας), η αρχαία «Άνω Μακεδονία», με το κατεξοχήν ορεινό γεωφυσικό ανάγλυφο, τα λεκανοπέδια, τις λίμνες και τον μεγαλύτερο σε μήκος ποταμό που ρέει εντός της Ελλάδας, τον Αλιάκμονα, να την διασχίζει, φέρει ίχνη ανθρώπινης παρουσίας ήδη από την Παλαιολιθική εποχή¹, όπως αποκάλυψαν και συνεχίζουν να αποκαλύπτουν οι ανασκαφικές έρευνες σε πολλά σημεία. Στη Νεολιθική εποχή ο άνθρωπος, ευρισκόμενος σε συνεχή αλληλεπίδραση με το τοπίο, οργάνωσε τον χώρο δημιουργώντας μικρούς οικισμούς στα πλούσια οροπέδια, στις εύφορες κοιλάδες των ποταμών και στις όχθες των λιμνών. Εκτός από το γεωφυσικό ανάγλυφο, και η καίρια γεωγραφική θέση της περιοχής ήταν φυσικό να προσελκύσει από νωρίς το ενδιαφέρον για μόνιμη ή προσωρινή εγκατάσταση, αφού αποτελεί το όμορο σημείο, όπου «συναντώνται» η Ήπειρος με τη Μακεδονία και τη Θεσσαλία, και τα Βαλκάνια με τον ελλαδικό χώρο.

Κατά τη διάρκεια της 2^{ης} χιλιετίας π.Χ., όπως συνάγεται σήμερα από την αρχαιολογική μαρτυρία, θεωρείται ότι στην περιοχή κατέφθασαν τα Μακεδονικά-Δωρικά φύλα (Ηρόδοτος 1.56, 8.137-139, Θουκυδίδης 2.99), ένας κλάδος των οποίων, οι Αργεάδες Μακεδόνες, με βασιλείς τους Τημενίδες, μετακινήθηκαν από την Άνω Μακεδονία στην περιοχή του Βερμίου και των Πιερίων Ορών, όπου στις αρχές του 7^{ου} αι. π.Χ., ίδρυσαν την έδρα των Αιγών με βασιλιά τον Περδίκκα.

Τα στοιχεία διαχρονικής κατοίκησης σε όλη την έκταση της Δυτικής Μακεδονίας κι όλος ο πλούτος των αρχαιολογικών ευρημάτων, μαρτυρούν ότι η περιοχή παρουσιάζει μια αδιάλειπτη, συνεχή πορεία από την προϊστορία ως σήμερα. Τα τεκμήρια, λοιπόν, που παρέχει η αρχαιολογική έρευνα διαδραματίζουν ουσιαστικό ρόλο στη γνώση της ιστορίας της περιοχής.

Η παρούσα μελέτη έχει ως αντικείμενο την παρουσίαση της οικιστικής φυσιογνωμίας στην περιοχή της Δυτικής Μακεδονίας κατά την YEX (1600-1100 π.Χ.), εστιάζοντας ιδιαίτερα στην οικιστική θέση της ίδιας περιόδου που εντοπίστηκε και ανασκάφηκε το 2019 στα Αλώνια Ποντοκόμης, και έχει την πρόθεση να συμπληρώσει το κενό που διαπιστώνεται στη σημερινή γνώση σχετικά με τη μορφή των οικισμών της YEX στην εξεταζόμενη γεωγραφική περιοχή. Αρχικά, θα πρέπει να

¹ Ο Αχελαίος αμφιπρόσωπος χειροπέλεκυς που βρέθηκε το 1963 στο Παλαιόκαστρο της Σιάτιστας αποτελεί το αρχαιότερο (100.000 ετών) εργαλείο που έχει βρεθεί στον ελλαδικό χώρο (Higgs 1964, 54-55).

αναφερθεί ότι τα όρια της γεωγραφικής περιοχής, η οποία αποτελεί το πλαίσιο αναφοράς της παρούσας εργασίας, είναι συμβατικά και συμπίπτουν με τη σύγχρονη διοικητική διαίρεση του διαμερίσματος της Δυτικής Μακεδονίας. Χρειάζεται επίσης να σημειωθεί πως η παρουσίαση αυτή δεν περιλαμβάνει πλήρη δημοσίευση αρχαιολογικού υλικού, αφού επικεντρώνεται κυρίως στα οικιστικά χαρακτηριστικά της θέσης στα Αλώνια Ποντοκόμης, η οποία αποτελεί τη μελέτη περίπτωσης μέσω της οποίας θα αναπτυχθεί το θέμα της ανά χείρας εργασίας.

Η εργασία είναι χωρισμένη σε πέντε βασικά κεφάλαια. Το πρώτο κεφάλαιο με τίτλο *Εισαγωγικά περί τη γεωγραφία, την ιστορία της έρευνας και τα δεδομένα της Υστερης Εποχής του Χαλκού* είναι χωρισμένο σε τρία υποκεφάλαια. Στο πρώτο υποκεφάλαιο (1.1) προσδιορίζονται τα γεωγραφικά όρια του χώρου της Δυτικής Μακεδονίας και περιγράφονται τα βασικά γεωμορφολογικά χαρακτηριστικά της περιοχής και το επικρατούν κλίμα, ώστε να διαμορφωθεί μια ολοκληρωμένη εικόνα για την υπό μελέτη περιοχή και το περιβάλλον, στο οποίο ιδρύθηκαν και αναπτύχθηκαν οι οικισμοί των προϊστορικών και ιστορικών χρόνων. Το δεύτερο υποκεφάλαιο (1.2) αποτελεί ανασκόπηση της προϊστορικής αρχαιολογικής έρευνας στην περιοχή, παρουσιάζοντας τους λόγους που οδήγησαν στη βραδεία της ανάπτυξη και καθυστέρηση, αλλά και τη μορφή της έρευνας σήμερα. Στο τρίτο υποκεφάλαιο (1.3) παρέχονται γενικές πληροφορίες για την Εποχή του Χαλκού στη Δυτική Μακεδονία, εστιάζοντας ιδιαίτερα σε δύο χαρακτηριστικά γνωρίσματά της, την κεραμική με αμαυρόχρωμη διακόσμηση και τη μυκηναϊκή κεραμική. Το δεύτερο κεφάλαιο πραγματεύεται διάφορα θεωρητικά ζητήματα που ανέκυψαν κατά την έρευνα. Το πρώτο ζήτημα αφορά στη σημασία που έχει η εξέλιξη της αρχαιολογικής σκέψης (2.1) για την κατανόηση της φύσης της αρχαιολογικής ερμηνείας, ώστε να προσδιοριστεί ο βαθμός αντικειμενικότητας ή υποκειμενικότητάς της. Έπειτα, η συζήτηση επεκτείνεται σε δύο άλλα θέματα. Το ένα έχει να κάνει με την αρχαιολογία του τοπίου (2.2), η οποία μας επιτρέπει να κατανοήσουμε τη συνεχή αλληλεπίδραση του ανθρώπου με το φυσικό περιβάλλον και να απομακρυνθούμε από τη θεώρησή του ως ουδέτερου υπόβαθρου των ανθρώπινων δραστηριοτήτων. Το άλλο έχει να κάνει με την αρχαιολογία του χώρου (2.3), δηλαδή με τον τρόπο με τον οποίο δομείται και κατανέμεται στον χώρο το αρχαιολογικό υλικό, μέσα από το οποίο αποκαλύπτονται οι ανθρώπινες δραστηριότητες του παρελθόντος καθώς και το κοινωνικο-οικονομικό πλαίσιο του εκάστοτε οικισμού. Το τελευταίο θεωρητικό ζήτημα που προσεγγίζει η εργασία, είναι αυτό της κατοικίας και των συμβολισμών

της (2.4), αφού η οικία, πέρα από το γεγονός ότι αποτελούσε πάντα καταφύγιο, συνιστά και φορέα νοημάτων. Όλα τα παραπάνω θεωρητικά ζητήματα αποτελούν απαραίτητες παραμέτρους στη μελέτη και, κατ' επέκταση, στην κατανόηση και ερμηνεία του αρχαιολογικού υλικού των οικιστικών συνόλων, με σκοπό την ανασύνθεση της κοινωνικο-πολιτικής οργάνωσης μιας θέσης.

Στο τρίτο κεφάλαιο, το οποίο αποτελεί το *Ερευνητικό Μέρος* της εργασίας, αναλύονται οι στόχοι, οι προσανατολισμοί και οι προβληματισμοί της έρευνας (3.1), αλλά και η μέθοδος έρευνας που ακολουθήθηκε (3.2), η οποία αφορά αφενός στην συγκέντρωση όλων των οικιστικών θέσεων που έχουν εντοπιστεί στην περιοχή της Δυτικής Μακεδονίας, είτε κατά τη διάρκεια επιφανειακής είτε κατά τη διάρκεια ανασκαφικής έρευνας, και αφετέρου στην καταγραφή, φωτογράφιση και καταλογογράφηση του αρχαιολογικού υλικού που προήλθε από την ανασκαφή στη θέση Αλώνια Ποντοκόμης. Έπεται η αναλυτική παρουσίαση των αποτελεσμάτων της έρευνας (3.3), το πρώτο μέρος της οποίας αφορά στις εντοπισμένες θέσεις της ΥΕΧ στη Δυτική Μακεδονία (3.3.1). Παρουσιάζονται τα ποσοτικά αποτελέσματα της έρευνας (3.3.1.α), τα οποία περιλαμβάνουν τον υπολογισμό των θέσεων ανά ομάδες, και τα ποιοτικά αποτελέσματα (3.3.1.β), τα οποία περιλαμβάνουν τον αναλυτικό σχολιασμό των θέσεων με βάση τα χαρακτηριστικά τους. Το δεύτερο μέρος αφορά στην παρουσίαση της θέσης στα Αλώνια Ποντοκόμης (3.3.2). Πρόκειται για μια γενική περιγραφή των οικιστικών καταλοίπων και των κινητών ευρημάτων, εστιάζοντας ιδιαίτερα στον πιθεώνα, τον δεύτερο που εντοπίστηκε στο οικιστικό του πλαίσιο σε όλη την εξεταζόμενη περιοχή και τον μοναδικό που σώζεται κατά χώραν, όπως προκύπτει από την έρευνα. Λόγω της σπανιότητας του ευρήματος, λοιπόν, η μελέτη του κρίθηκε ιδιαίτερα σημαντική, με σκοπό να προσεγγιστούν ζητήματα εσωτερικής χωρικής οργάνωσης και διατροφικών αναγκών, καθώς και ζητήματα που αφορούν στον οικονομικό και κοινωνικό χαρακτήρα της αποθήκευσης.

Το τέταρτο κεφάλαιο της εργασίας αποτελεί η συνθετική παρουσίαση των δεδομένων και η ερμηνεία τους. Για την ακρίβεια, δίνεται έμφαση στην οργάνωση των οικισμών, διερευνώνται οι ομοιότητες και οι διαφορές που υπάρχουν ανάμεσά τους, (4.1.1) και πραγματοποιείται συγκριτική μελέτη με άλλες γνωστές ανασκαμμένες θέσεις της περιόδου στην Κεντρική και Ανατολική Μακεδονία (4.1.2). Εξετάζονται παράμετροι, όπως τα κριτήρια επιλογής μιας θέσης για την ίδρυση οικισμού και η σχέση του με τη γεωμορφολογία του εδάφους (οικιστικές θέσεις που εδράζονται σε λόφους, παραλίμνιες και παραποτάμιες θέσεις ή θέσεις που

συνδυάζουν το ορεινό και πεδινό περιβάλλον), η μορφή και η χωροταξική οργάνωση των οικισμών και οι τεχνικές δόμησης των κτιρίων. Επιπλέον, πραγματοποιείται σύγκριση με άλλους πιθεώνες που έχουν εντοπιστεί και ανασκαφεί στην περιοχή της Κεντρικής και Ανατολικής Μακεδονίας, (4.2) εστιάζοντας στα χαρακτηριστικά των πύλων, αλλά και στην κατανομή τους στον χώρο. Τέλος, με βάση τις θεωρητικές προσεγγίσεις που αναπτύχθηκαν σε προηγούμενο κεφάλαιο, θα πραγματοποιηθεί μια προσπάθεια ανασύστασης της εικόνας των οικισμών της ΥΕΧ στη Δυτική Μακεδονία, λαμβάνοντας υπόψη το κοινωνικοπολιτικό και πολιτισμικό πλαίσιο (4.3).

Η εργασία ολοκληρώνεται στο πέμπτο κεφάλαιο, όπου σχολιάζονται και ερμηνεύονται τα αποτελέσματα της έρευνας, επιχειρείται η σύνδεση των επιμέρους συμπερασμάτων και, σε συνδυασμό με το θεωρητικό υπόβαθρο, πραγματοποιείται προσπάθεια να εξαχθεί ένα γενικό συμπέρασμα, με την αισιοδοξία ότι αυτό θα αποτελέσει εφαλτήριο για περαιτέρω έρευνα.

1. Εισαγωγικά περί τη γεωγραφία, την ιστορία της έρευνας και τα δεδομένα της Ύστερης Εποχής του Χαλκού

1.1. Γεωφυσικό ανάγλυφο και κλίμα

Στο έσχατο βορειοδυτικό άκρο της ελληνικής επικράτειας, στο σταυροδρόμι των χερσαίων και ποτάμιων οδών που συνδέουν το Βόρειο Αιγαίο με τη νότια Βαλκανική, βρίσκεται η Δυτική Μακεδονία, η οποία ούσα αρκετά απομακρυσμένη από τη θάλασσα, περισσότερο συγκλίνει προς τον ηπειρωτικό ορεινό όγκο των Βαλκανίων. Αποτελείται από τους νομούς Γρεβενών, Καστοριάς, Κοζάνης και Φλώρινας.

Έχει έκταση 9.451 χλμ² και χαρακτηριστικό της είναι οι μεγάλοι ορεινοί όγκοι. Η οροσειρά της Πίνδου κατέχει δεσπόζουσα θέση στο δυτικό τμήμα της, στα όρια με την Ήπειρο, με επιβλητικές υψηλές κορυφές, όπως του Σμόλικα, του Γράμμου, του Βοΐου και της Βασιλίτσας. Σχεδόν παράλληλα προς την Πίνδο υψώνεται η ορεινή αλυσίδα του Βαρνούντα που περιλαμβάνει τα όρη Βέρνο, Άσκιο ή Σινιάτσικο και Βούρινο, με το τελευταίο να φτάνει ως τα όρια της Δυτικής Μακεδονίας με τη Θεσσαλία. Εκεί συναντάται με την οροσειρά των Καμβουνίων, από την οποία χωρίζεται με την βαθιά χαράδρα που σχηματίζει ο ποταμός Αλιάκμονας. Η οροσειρά των Καμβουνίων και τα δύσβατα Χάσια κλείνουν το νότιο τμήμα της Δυτικής Μακεδονίας και την χωρίζουν από τη Θεσσαλία. Στα βορειοδυτικά, στο δυτικό τμήμα

του νομού Φλώρινας και κοντά στα σύνορα με την Αλβανία υψώνεται το όρος Τρικλάριο, ενώ το όρος Βέρμιο και τα Πιέρια όρη νοτιότερα καθορίζουν τα ανατολικά όρια της Δυτικής με την Κεντρική Μακεδονία.

Ανάμεσα σε αυτές τις οροσειρές εκτείνονται πολλές λεκάνες, με αυτήν του Μοναστηρίου στο βορειότερο τμήμα, των Πρεσπών στο δυτικότερο και της Ορεστίδας νότια αυτής, το λεκανοπέδιο της Εορδαίας ανατολικότερα, της Κοζάνης-Σερβίων και του Άνω Αλιάκμονα στο νοτιότερο τμήμα της Δυτικής Μακεδονίας.

Ο Αλιάκμονας, ο μεγαλύτερος σε μήκος ποταμός της Ελλάδας, ξεκινάει από τις πηγές του Γράμμου και του Βιτσίου, διασχίζει το λεκανοπέδιο των Γρεβενών ακολουθώντας νοτιοανατολική κατεύθυνση και, όταν φτάσει στις βόρειες πλαγιές των Χασίων, στρέφεται προς τα βορειοανατολικά περνώντας βόρεια των Σερβίων στο οροπέδιο της Κοζάνης. Στη συνέχεια, περνώντας μεταξύ Πιερίων και Βερμίου, διασχίζει την πεδιάδα της Ημαθίας και εν τέλει εκβάλλει στον Θερμαϊκό κόλπο κοντά στο Αιγίνιο. Ο Αλιάκμονας αποτελεί μία από τις πλουσιότερες υδάτινες πηγές της Δυτικής Μακεδονίας και μαζί με τους παραποτάμους του δημιουργεί μια εύφορη πεδινή περιοχή που χρησιμοποιείται για καλλιέργειες και βοσκοτόπια. Στην κοιλάδα του Αλιάκμονα, ιδιαίτερα σε αυτή του μέσου ρου, αναπτύχθηκαν ήδη από τα προϊστορικά χρόνια σημαντικές εγκαταστάσεις, οι οποίες εξελίχθηκαν σε σημαντικές πόλεις κατά τα πρώτα ιστορικά χρόνια. Αργότερα, στα βυζαντινά χρόνια, στα φαράγγια του αναπτύχθηκαν τα κάστρα-φρούρια και κοντά σε αυτά και οι πόλεις.

Επτά είναι οι φυσικές λίμνες που απλώνονται στο λεκανοπέδιο της Δυτικής Μακεδονίας: η Βεγορίτιδα, των Πετρών, η Ζάζαρη, η Χειμαδίτιδα, της Καστοριάς, η Μικρή Πρέσπα και η Μεγάλη Πρέσπα. Στην κοιλάδα του Αλιάκμονα, στο νομό Κοζάνης, σχηματίζεται η τεχνητή λίμνη του υδροηλεκτρικού φράγματος Πολυφύτου και η τεχνητή λίμνη του Ιλαρίωνα, η οποία εκτείνεται και προς το νοτιοανατολικό άκρο του νομού Γρεβενών.

Το κλίμα είναι ηπειρωτικό, με χειμώνα ψυχρό και καλοκαίρι θερμό στις πεδινές περιοχές και δροσερό στα ορεινά. Κατά το πρώτο μισό του Ολόκαινου, οι θερμοκρασίες στη Δυτική Μακεδονία (δυτικά του Αξιού ποταμού) παρουσίαζαν αυξητική τάση και κατά την 5^η χιλιετία π.Χ. τα καλοκαίρια στα υψίπεδα μπορεί να ήταν θερμότερα από τα σημερινά κατά έως και 4° C². Ψυχρότερες και πιο υγρές συνθήκες, που πλησιάζουν εκείνες του παρόντος, επικράτησαν σταδιακά μετά το

² Huntley και Prentice 1988, 689.

2500 π.Χ.³. Επιπλέον, μιας μικρής κλίμακας μεταβολή του κλίματος ή και αύξηση της υγρασίας που φαίνεται ότι έλαβε χώρα στις αρχές της 2ης χιλιετίας π.Χ., θεωρείται ως πιθανή αιτία για την εγκατάλειψη του οικισμού της ΠΕΧ στην Πολεμίστρα Αιανής λόγω πλημμύρας, καθώς και για την αύξηση της στάθμης της Κίτρινης Λίμνης στο τέλος της 3^{ης} χιλιετίας π.Χ.⁴. Δάσος με πυκνή βλάστηση φαίνεται ότι κάλυπτε την λεκάνη απορροής της Λίμνης Πρέσπας κατά το μέσο Ολόκαινο (7.9 με 1.9 χιλιάδες χρόνια πριν από σήμερα) με πεύκα και δρυς, αν και οι τελευταίες ήταν λιγότερο άφθονες σε σχέση με το πρώιμο Ολόκαινο (11.5-8.3 χιλιάδες χρόνια πριν από σήμερα)⁵.

Η μείωση των δασικών εκτάσεων, ειδικότερα, και πιθανόν σε συνδυασμό με κλιματικές μεταβολές, δεν αποδεικνύεται μέχρι περίπου 3.100-3.300 χρόνια πριν από σήμερα (μη βαθμονομημένο)⁶. Οι αλλαγές που αφορούν στη βλάστηση και όχι μόνο, θεωρούνται ανθρωπογενείς σε μεγάλο βαθμό και φαίνεται ότι σημειώθηκαν κατά την ΥΕΧ⁷. Ωστόσο, μπορεί να αποκλειστεί η αύξηση του πληθυσμού σε κλίμακα που θα δικαιολογούσε την εκκαθάριση δασών· είναι πιθανότερο ότι οι εκκαθαρίσεις προέκυψαν από νέους τρόπους εκμετάλλευσης των φυσικών πόρων, όπως η ξύλευση ή τα μεγάλα κοπάδια που απαιτούν καλοκαιρινούς βοσκότοπους και, κατ' επέκταση, η κάθετη μετακίνηση, οι ανεξέλεγκτες πυρκαγιές και η βελτίωση των μέσων υλοτόμησης⁸. Ως εκ τούτου, φαίνεται πως τα υψίπεδα θα πρέπει να επηρεάζονταν περισσότερο. Εντούτοις, για την περίοδο 1500-1100 π.Χ., είναι σχεδόν αδύνατο να υποτεθούν είτε μεγάλα κοπάδια είτε συστηματική ξύλευση, αφού δε θα μπορούσαν να υπάρχουν αρκετοί καταναλωτές για να απορροφήσουν τα προϊόντα της περιοχής⁹.

Σήμερα, η Δυτική Μακεδονία που είναι κατά τα 2/3 περίπου ορεινή, έχει δάση μόνο στο 21% της συνολικής έκτασής της (10%στο νομό Κοζάνης)¹⁰. Η ανθρώπινη παρέμβαση στο φυσικό περιβάλλον είναι πολύ εντονότερη, με τα αποτελέσματά της να είναι εμφανέστατα. Ο ποταμός Αλιάκμονας έχει αλλοιωθεί από τα φράγματα, θυσία στον βωμό της αντιμετώπισης του ενεργειακού προβλήματος της χώρας, ενώ επηρεάστηκε και το μικροκλίμα της περιοχής λόγω των προκαλούμενων μεταβολών

³ Andreou et al. 1996, 562.

⁴ Fotiadis 1985, 109-114. Χονδρογιάννη-Μετόκη 1998, 32.

⁵ Aufgebauer et al. 2012, 132. Κραχτοπούλου 2017, 20-23.

⁶ Bottema 1982, 261-266.

⁷ Andreou et al. 1996, 564.

⁸ Andreou et al. 1996, 564. Τσουμής 2002, 62.

⁹ Andreou et al. 1996, 564.

¹⁰ Τσουμής 2002, 62.

στην υγρασία και τη θερμοκρασία. Παράλληλα, η εξόρυξη λιγνίτη, κυρίως στα λεκανοπέδια Εορδαίας και Αμυνταίου, και η απόθεση αδρανών υλικών, έχουν καταστρέψει ενδιαιτήματα και έχουν αλλοιώσει αισθητά το φυσικό ανάγλυφο δημιουργώντας ένα σεληνιακό τοπίο, που αποτελεί σήμερα τη δεσπόζουσα θέα της περιοχής. Έτσι, η Δυτική Μακεδονία ήταν άλλοτε καλυμμένη με πυκνή βλάστηση, είναι τώρα γυμνή και βραχώδης σε πολύ μεγάλη έκταση.

1.2. Ιστορία της προϊστορικής έρευνας στη Δυτική Μακεδονία

Σε αντίθεση με τον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο, ακόμη και με την υπόλοιπη Μακεδονία, η περιοχή της Δυτικής Μακεδονίας παρέμεινε για πολλές δεκαετίες στο περιθώριο της αρχαιολογικής έρευνας, παρά το γεγονός πως συνάπτεται γεωγραφικά τόσο με την Ανατολή (Μικρά Ασία) όσο και με τη Βαλκανική, τις δύο ευρύτερες περιοχές με τις οποίες συνδέονται αμεσότερα οι εξελίξεις στην Ελλάδα και θα παρουσίαζε εξαιρετικό ενδιαφέρον για τη μελέτη της προϊστορίας η εξακρίβωση των πιθανών επιδράσεων από και προς τις περιοχές αυτές¹¹. Μάλιστα, ιδιαίτερα η συστηματική προϊστορική έρευνα στην περιοχή καθυστέρησε σημαντικά σε σχέση με τον νοτιοελλαδικό χώρο, όπου από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα με αρχές του 20^{ου} διεκπεραιώνονται σημαντικά ανασκαφικά προγράμματα από ελληνικές και ξένες αποστολές σε προϊστορικές θέσεις της Κρήτης, της Πελοποννήσου και αλλού¹².

Η καθυστέρηση αυτή της αρχαιολογικής έρευνας μπορεί να δικαιολογηθεί από το ιστορικό, πολιτικό και ιδεολογικό υπόβαθρο της εποχής. Αναντίρρητα, το γεγονός πως η Μακεδονία ενσωματώνεται στο ελληνικό κράτος μόλις το 1912 σε συνδυασμό με τη γενικότερη κοινωνική, πολιτική και οικονομική αστάθεια που επικρατούσε στην περιοχή μετά την ήττα και τη διάλυση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, τη διεξαγωγή των δύο Παγκόσμιων Πολέμων και τις πολιτικές αναταράξεις στο εσωτερικό της χώρας μέχρι τις αρχές τη δεκαετίας του 1970¹³, αποτέλεσε σημαντικό ανασταλτικό παράγοντα για την ερευνητική δραστηριότητα.

¹¹ Ζιώτα 1990, 107.

¹² Για παράδειγμα, η Γαλλική Σχολή Αθηνών διεξήγαγε ανασκαφική έρευνα στην Κρήτη και στους Δελφούς, το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο στην Ολυμπία, η Βρετανική Σχολή στην Κρήτη.

¹³ Ο αγώνας για την ανεξαρτησία της Μακεδονίας από το Οθωμανικό κράτος είχε ξεκινήσει ήδη με την Ελληνική Επανάσταση του 1821. Εντούτοις, για δεκαετίες η ανεξαρτησία της δεν επιτεύχθηκε και η περιοχή αποτέλεσε πεδίο πολεμικών συγκρούσεων και κοινωνικών ανακατατάξεων. Ο Μακεδονικός Αγώνας (1904-1908) κατέστειλε το όνειρο της «Μεγάλης Βουλγαρίας» και προπαρασκεύασε το έδαφος των θριάμβων του ελληνικού στρατού κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών πολέμων (1912-1913), οι οποίοι οδήγησαν στη λήξη της Οθωμανικής κυριαρχίας στην Μακεδονία. Ωστόσο, πολεμικές

Παράλληλα, η αρχαιολογική έρευνα, η οποία πραγματοποιείτο την εποχή αυτή στον ελλαδικό χώρο, έθεσε στο επίκεντρο την προσπάθεια ανάδειξης του «ένδοξου αρχαιοελληνικού παρελθόντος», με τις κλασικές και βυζαντινές αρχαιότητες να μονοπωλούν το ενδιαφέρον των ερευνητών¹⁴. Η προσπάθεια αυτή ξεκίνησε από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα και εντάσσεται, σε πρώτο επίπεδο, στο ευρύτερο ιδεολογικό πλαίσιο στο οποίο κινήθηκε η αρχαιολογική έρευνα μετά την ανεξαρτησία του ελληνικού κράτους, ένα πλαίσιο που υπήρξε εμποτισμένο με το πνεύμα του εθνοκεντρισμού και στόχευε στην ανεύρεση στοιχείων που θα τεκμηρίωναν τη συνέχεια του ελληνικού πολιτισμού από την αρχαιότητα και, κατ' επέκταση, θα σφυρηλατούσαν και θα ισχυροποιούσαν την εθνική ταυτότητα. Αυτή η εργαλειοποίηση της αρχαιότητας καθόρισε τις ερευνητικές στάσεις και προσεγγίσεις και διαμόρφωσε επιστημολογικά το είδος της αρχαιολογίας που ασκήθηκε: μιας αρχαιολογίας που αντιμετωπίζει τα μνημεία και τα τεχνουργήματα υπό το πρίσμα της ιστορίας της τέχνης, ως δείγματα υψηλής μορφής πολιτισμού. Τα κέντρα ακμής της κλασικής περιόδου παρείχαν πλήθος εντυπωσιακών ευρημάτων διαθέσιμο να χρησιμοποιηθεί ως απόδειξη της συνεχούς ιστορικής παρουσίας των Ελλήνων. Το γεγονός ότι τα κέντρα αυτά βρίσκονται στη νότια Ελλάδα έμελλε να καθορίσει την πορεία της ανασκαφικής δράσης τα πρώτα χρόνια, η οποία δεν περιλάμβανε τη βόρεια Ελλάδα.

Σε δεύτερο επίπεδο και ειδικά για τη Μακεδονία, η οποία μόλις είχε ενταχθεί στο ελληνικό κράτος, η ανάγκη τεκμηρίωσης της πολιτισμικής συνέχειας πρόβαλε ακόμα πιο επιτακτική, εξαιτίας των μετακινήσεων των πληθυσμών που συνέβαλλαν στην εθνική και πολιτισμική αναδιαμόρφωση της περιοχής, αλλά και των επεκτατικών επιδιώξεων άλλων χωρών, οι οποίες ενέτειναν την απαίτηση απόδειξης της

συρράξεις συνέχισαν να λαμβάνουν χώρα στην περιοχή κατά τη διάρκεια των δύο Παγκόσμιων Πολέμων, ο μακεδονικός χώρος κατακλύστηκε απροσδόκητα από προσφυγικά ρεύματα μετά την Μικρασιατική καταστροφή, χωρίς να έχει προηγηθεί κάποια ορθολογική προετοιμασία για την υποδοχή τους, ενώ μέχρι και την επταετία της δικτατορίας των συνταγματαρχών (1967-1974) το κλίμα που επικρατούσε ήταν επιστημονικά αποθαρρυντικό και πολιτικά ζοφερό, καθιστώντας τις συνθήκες για την ανασκαφική έρευνα μη ευνοϊκές.

¹⁴ Η προσπάθεια αυτή καθρεφτίζει την εθνική ιδεολογία του «ελληνοχριστιανικού πολιτισμού», τον οποίο εμπνεύστηκαν οι ιστορικοί Σ. Ζαμπέλιος και Κ. Παπαρρηγόπουλος στα μέσα του 19ου αιώνα, επιβάλλοντας την ιστορική συνέχεια αρχαίου, βυζαντινού και νεοελληνικού πολιτισμού· ένωσαν, δηλαδή, την αρχαία και βυζαντινή ιστορία και, σε συνεργασία με την Εκκλησία, πρόσθεσαν την ορθόδοξη παράδοση, παγιώνοντας το πλέον ευρέως αποδεκτό μέχρι σήμερα ιστορικό πλαίσιο (Koumbourlis, 2005). Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι κομβικό ρόλο στη συγκρότηση αυτού του ιδεολογικού πλαισίου έπαιξε η φανταστική εικόνα της Ελλάδας ως μέρος γεμάτο αρχαία ερείπια, την οποία είχαν κατασκευάσει οι Ευρωπαίοι ήδη από τον 18^ο αιώνα και η οποία παρότρυνε τους Νεοέλληνες στο να οικειοποιηθούν τον αρχαίο πολιτισμό διαμορφώνοντας εκ νέου τους δεσμούς τους με τους αρχαίους Έλληνες (Τόλιας 2006, 488-492).

ελληνικότητας των εδαφών, ώστε να διασφαλιστεί η κατοχύρωσή τους από το ελληνικό κράτος¹⁵. Για να επιτευχθεί αυτό και με βάση το προαναφερθέν ιδεολογικό υπόβαθρο, η αρχαιολογική έρευνα εστιάστηκε στο βασίλειο της Μακεδονίας ως εμβληματικού χώρου της ελληνικής ταυτότητας και, ακόμη ειδικότερα, στην εποχή του Μεγάλου Αλεξάνδρου, ο οποίος στη συνείδηση των Ελλήνων ενσαρκώνει τον κατεξοχήν Έλληνα ήρωα και ηγέτη. Το ζητούμενο, ωστόσο, δεν ήταν απλά η αποκάλυψη των σχετικών αρχαιοτήτων, αλλά και η σύνδεσή τους με εκείνα που εντοπίστηκαν στη νότια Ελλάδα¹⁶, ώστε να εξασφαλιστεί η εσωτερική εθνική συνοχή. Συνεπώς, αφού η προτεραιότητα δόθηκε στα κέντρα ακμής του μακεδονικού βασιλείου, η Δυτική Μακεδονία παρέμεινε και μεταπολεμικά στο περιθώριο της έρευνας των ιστορικών χρόνων¹⁷, πόσο μάλλον των προϊστορικών.

Με ανάλογο ιδεολογικό πρόσημο ξεκίνησαν και οι πρώτες προϊστορικές έρευνες στην περιοχή στα τέλη του 19^{ου} με αρχές του 20^{ου} αιώνα¹⁸. Έτσι, την εποχή εκείνη, η έρευνα των Ελλήνων, Γάλλων και Άγγλων ερευνητών, συχνά στο πλαίσιο συμμαχικών πολεμικών επιχειρήσεων, οι οποίοι ασχολήθηκαν με την προϊστορία της Μακεδονίας, είχε ως πρωταρχικό στόχο τη συσχέτιση της περιοχής με άλλες, οι οποίες θεωρούνταν ότι παρουσίαζαν μεγαλύτερο αρχαιολογικό ενδιαφέρον, όπως, για παράδειγμα, αυτές της νότιας Ελλάδας¹⁹. Οι περιοχές αυτές είχαν ήδη αποκτήσει την προϊστορική τους ταυτότητα, συνεπώς χρησιμοποιούν πλέον ως σημεία αναφοράς για την ερμηνεία των νέων ευρημάτων. Γενικά, η ιδέα που επικρατούσε σχετικά με την Βόρεια Ελλάδα κατά την περίοδο του μεσοπολέμου ήταν ότι αυτή θα έπρεπε να αποτελεί έναν «συνδετικό κρίκο» ανάμεσα στις χώρες του Ευρωπαϊκού Βορρά και του αιγαιακού Νότου²⁰. Επιπλέον, πέρα από την αντιπαράθεση με τον Νότο, η αρχαιολογική έρευνα προσανατολίστηκε και στην ταύτιση των προϊστορικών μνημείων με τις αναφορές των ομηρικών επών και των υπολοίπων αρχαίων κειμένων και, επομένως, διατηρούσε στο προσκήνιο το ζήτημα της σχέσης της προϊστορικής

¹⁵ Ήδη σε διαλέξεις που έλαβαν χώρα το 1940 ο Α. Κεραμόπουλλος θίγει το ζήτημα περί της απόδειξης της ελληνικότητας των μακεδονικών εδαφών: «Δι' ἡμᾶς τοὺς Μακεδόνους τὸ ζήτημα ἔχει και ἄλλην σημασίαν, ἐπειδὴ θέλομεν να γνωρίζομεν, ἂν οἱ πρόγονοί μας ἦσαν Ἕλληνες ἢ ὄχι, ἐξ οὗ ἀκολουθεῖ τὸ ζήτημα, ἂν ἡ Ἑλλάς ἔχει κληρονομικά δικαιώματα ἐπὶ τῆς Μακεδονίας ἢ ἂν ἡ Μακεδονία, μὴ ὑπαρχόντων ἱστορικῶν ἢ ἐθνολογικῶν δικαιωμάτων ἐπ' αὐτῆς, δύναται να θεωρηθῆ ἀδέσποτον κτῆμα ἀνήκον εἰς τὸν πρῶτον καταλαβόντα» (Κεραμόπουλλος 1945, 3). Για το ζήτημα βλ. και Kotsakis 1998, 49.

¹⁶ Kotsakis 1998, 46, 49.

¹⁷ Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1982, 98.

¹⁸ Kotsakis 1991, 65-67, 70-71.

¹⁹ Andreou et al. 1996, 560-561.

²⁰ Φωτιάδης 2013.

με την κλασική αρχαιολογία²¹. Η περίπτωση των προϊστορικών Σιταγρών Δράμας και η ανασκαφική έρευνα του Colin Renfrew, η οποία διεξήχθη στο πνεύμα της Νέας Αρχαιολογίας (βλ. υποκεφάλαιο 2.1), σήμανε την μεταστροφή της αρχαιολογικής επιστήμης σε ένα νέο ερευνητικό πλαίσιο που είχε να κάνει με την κατανόηση των σχέσεων μεταξύ υλικού πολιτισμού και περιβάλλοντος και, κατ' επέκταση, «των οικονομικών και κοινωνικών βάσεων για τον πλούτο και την ποικιλομορφία που παρατηρείται στα προϊστορικά κατάλοιπα»²², βάζοντας σε ένα νέο ρεύμα την προϊστορική έρευνα στη Βαλκανική χερσόνησο.

Άλλες περιοριστικές παράμετροι που συνέβαλαν και συνεχίζουν να συμβάλλουν μέχρι και σήμερα αρνητικά στην αρχαιολογική έρευνα, αποτελούν η εκτεταμένη κάλυψη του εδάφους με βλάστηση, η οποία επηρεάζει την ποιότητα και την ποσότητα του αρχαιολογικού υλικού που είναι ορατό στην επιφάνειά του, η εντατική χρήση της γης, η οποία επίσης επέδρασε στην διατήρηση και στην ορατότητα του επιφανειακού αρχαιολογικού υλικού, το ιδιοκτησιακό καθεστώς των εκτάσεων στις οποίες πρόκειται να πραγματοποιηθεί αρχαιολογική έρευνα, το οποίο εγείρει ποικίλα προβλήματα που εγκλωβίζουν ή, στην καλύτερη περίπτωση, καθυστερούν την ανασκαφική έρευνα, αλλά και η κατασκευή μεγάλων δημόσιων έργων που πραγματοποιούνταν έως σχετικά πρόσφατα χωρίς καμία μέριμνα για την προστασία των εντοπιζόμενων αρχαιοτήτων.

Η πρώτη συστηματική ανασκαφή στην περιοχή πραγματοποιήθηκε στα τέλη του 19ου αιώνα από το Ρωσικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο της Κωνσταντινούπολης, στο πλαίσιο της κατασκευής της σιδηροδρομικής γραμμής Θεσσαλονίκης-Μοναστηρίου, στον Άγιο Παντελεήμονα Φλώρινας²³. Οι εντοπισμοί προϊστορικών θέσεων από τους A.J.B. Wace, A.M. Woodward και M.S. Tompson, οι οποίοι είχαν ξεκινήσει συστηματική έρευνα στη Θεσσαλία²⁴ και η καταγραφή αρχαιοτήτων από τους Ν. Παπαδάκι και Α. Αρβανιτόπουλο κατά τη διάρκεια του Βαλκανικού απελευθερωτικού αγώνα, συνέβαλαν στη διαμόρφωση μιας νέας αρχαιολογικής-ιστορικής εικόνας²⁵. Οι επιφανειακές και ανασκαφικές έρευνες του W.A. Heurtley²⁶, στο πλαίσιο ενός εκτεταμένου ερευνητικού προγράμματος υπό την αιγίδα της

²¹ Βαβουρανάκης 2015, 171.

²² Renfrew et al. 1986, 477.

²³ Μακρίδης 1937. Heurtley 1939, 100, 104-5, pi. XXIII. Ακαμάτη και Βελένη 1987, 5. Ζιώτα 1990, 107. Ζιώτα 2007, 12-13.

²⁴ Wace 1913-1914. Ρωμοπούλου 2014, 32.

²⁵ Καραμήτρου 1999α, 37.

²⁶ Heurtley 1939.

Αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής, υπήρξαν πολύτιμες για την προϊστορική έρευνα και, μέσα από τη μελέτη της τυπολογίας και της τεχνολογίας των τεχνουργημάτων, αποτέλεσαν μια προσπάθεια προσδιορισμού πολιτισμικής ταυτότητας²⁷, ενώ οι ολιγοήμερες ανασκαφές του στην Πλατανιά-Μπουμπούστι (1927), στα Σέρβια (1930) και στο Αρμενοχώρι Φλώρινας (1931) εμπλούτισαν σημαντικά τις γνώσεις για την προϊστορία της περιοχής²⁸. Ο Α. Κεραμόπουλλος, καθηγητής αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και διευθυντής της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, πραγματοποίησε εκτενή έρευνα στην Δυτική Μακεδονία²⁹ και, μεταξύ άλλων, εντόπισε τη νεολιθική θέση στο Δισπηλιό Καστοριάς αντιλαμβανόμενος αμέσως τη σπουδαιότητά της³⁰. Πολύ αργότερα, τη δεκαετία του 1960, ο D. French, μετά από εκτεταμένη επιφανειακή έρευνα, συγκέντρωσε τις παλαιότερα εντοπισμένες προϊστορικές θέσεις, αλλά και πολλές καινούριες, δίνοντας έμφαση στη διάδοση της κεραμεικής³¹.

Από τα παραπάνω προκύπτει πως η έρευνα μέχρι περίπου τη δεκαετία του 1960 εντασσόταν στο επικρατούν ιδεολογικό πλαίσιο και προσανατολιζόταν περισσότερο στον εντοπισμό θέσεων και στη συσχέτιση των προϊστορικών ευρημάτων της περιοχής με αναφορές της αρχαίας γραμματείας. Η νεότερη φάση της έρευνας από τη δεκαετία του 1960 και ιδιαίτερα από τη δεκαετία του 1970 αλλάζει πορεία και στόχους και αποβλέπει στην κατανόηση διαφόρων πτυχών της ζωής στην προϊστορική Δυτική Μακεδονία.

Από τότε και μέχρι σήμερα οι Εφορείες Αρχαιοτήτων, συχνά σε συνεργασία με τις σχολές Αρχαιολογίας ελληνικών Πανεπιστημίων και τις ξένες Αρχαιολογικές Σχολές / Ινστιτούτα, έχουν πραγματοποιήσει πλήθος ανασκαφών στην περιοχή, κυρίως με αφορμή την εκτέλεση ιδιωτικών και δημοσίων έργων, τα οποία σε συνδυασμό με την γενικότερη οικονομική ανάπτυξη οδήγησαν στην ανασκαφή μεγάλου αριθμού προϊστορικών θέσεων σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα.

Αξίζει να αναφερθεί η σωστική ανασκαφή του νεολιθικού οικισμού των Σερβίων³², η οποία διεξήχθη με αφορμή την κατασκευή του φράγματος Πολυφύτου στον ποταμό Αλιάκμονα, ενώ στην κοιλάδα του μέσου ρου του ποταμού και με σκοπό να διασωθούν οι αρχαιότητες που επλήγησαν από τη δημιουργία της τεχνητής

²⁷ Heurtley 1939, 129-132.

²⁸ Heurtley 1926-7, 163. Heurtley 1939, 57.

²⁹ Κεραμόπουλλος 1936, 47-50. 1937, 71-72. 1938, 58-61. Ζιώτα 2007, 13.

³⁰ Κεραμόπουλλος 1938, 58-61.

³¹ French 1964, 1966, 1970.

³² Ridley 2000.

λίμνης, διεξάγεται από το 1994 πρόγραμμα εντατικής επιφανειακής έρευνας και σωστικών ανασκαφών³³. Ακόμη, η επέκταση των λιγνιτωρυχείων της Δ.Ε.Η. Α.Ε. στην περιοχή της Κίτρινης Λίμνης (Σαριγκιόλ) επέβαλε αρχικά εκτεταμένη επιφανειακή έρευνα και στη συνέχεια τη διενέργεια πολλών σωστικών ανασκαφών, οι οποίες αποδεικνύουν διαχρονική κατοίκηση στην περιοχή ήδη από τους προϊστορικούς χρόνους³⁴. Επιπλέον, στον λόφο της Μεγάλης Ράχης και στη θέση Λειβάδια της Αιανής εντοπίστηκαν αντίστοιχα προϊστορικός οικισμός και νεκροταφείο³⁵.

Μεγάλης κλίμακας σωστικές ανασκαφές στο πλαίσιο της δραστηριότητας της Δ.Ε.Η. Α.Ε. για την εξόρυξη λιγνίτη πραγματοποιήθηκαν και στο νομό Φλώρινας και ιδιαίτερα στην περιοχή του Αμυνταίου, προσφέροντας πολλές γνώσεις σχετικά με τη διάταξη των οικισμών και τις διαχρονικές αλλαγές στην ενδοκοινοτική και διακοινοτική οργάνωση. Θα πρέπει να αναφερθεί και η επιφανειακή έρευνα που έλαβε χώρα το 1991 στους νομούς Φλώρινας και Πέλλας από τις Δ. Κοκκινίδου και Κ. Τρανταλίδου, κατά την οποία εντοπίστηκαν νέες προϊστορικές θέσεις³⁶, όπως και η ανασκαφή που διεξήχθη το 1996-1997 στην τούμπα του Αρμενοχωρίου, 65 χρόνια μετά τις πρώτες διερευνητικές τομές του Heurtley³⁷, όπως και οι μεγάλης έκτασης σωστικές ανασκαφικές έρευνες που διεξήχθησαν στην περιοχή των Αναργύρων Αμυνταίου³⁸.

Παρόμοια τύχη είχε και ο οικισμός που εντόπισε ο Α. Κεραμόπουλλος το 1932 στη θέση Νησί στο Δισπηλιό Καστοριάς, ο οποίος ξεκίνησε να ανασκάπτεται μόλις το 1992, ενώ σύντομα στον χώρο των ανασκαφών δημιουργήθηκε το πρώτο ελληνικό οικομυσείο και διαμορφώθηκε μία επισκέψιμη αναπαράσταση του λιμναίου προϊστορικού οικισμού³⁹. Λίγο αργότερα, εντοπίστηκαν νεολιθικοί οικισμοί στην Κολοκυνθού⁴⁰ και στην Αυγή⁴¹.

³³ Χονδρογιάννη-Μετόκη 2009, 449-450.

³⁴ Βλ. Φωτιάδης 1991, 41. Αξίζει να αναφερθεί η σωστική ανασκαφή στον Κλείτο Κοζάνης, μία από τις μεγαλύτερες ανασκαφές νεολιθικών οικισμών στην Ελλάδα, η οποία κάλυψε περίπου 75 στρέμματα και αποκάλυψε δύο νεολιθικούς οικισμούς. Βλ. Ζιώτα κ.ά 2013. Ζιώτα 2014α, 2014β.

³⁵ Καραμήτρου-Μεντεσιδή 1992, 2000α, 2002α, 2014β.

³⁶ Κοκκινίδου και Τρανταλίδου 1991.

³⁷ Χρυσοστόμου 1998.

³⁸ Χρυσοστόμου και Γιαγκούλης 2018, 208.

³⁹ Χουρμουζιάδης 2002.

⁴⁰ Τσούγγαρης κ.ά. 2004.

⁴¹ Στρατούλη 2004α, 2004β.

Στο νομό Γρεβενών, και πάλι με αφορμή τα δημόσια έργα, πραγματοποιήθηκε μεγάλος αριθμός σωστικών ανασκαφών που αποκάλυψαν πληθώρα προϊστορικών θέσεων (π.χ. θέσεις Παναγιά και Κτιο Διπόρου, Ιβάνη, Παλιομονάστηρο Πριονιών)⁴².

Παρόλο που η έρευνα δεν εκτυλίχθηκε το ίδιο δυναμικά σε όλη την έκταση της Δυτικής Μακεδονίας, τις τελευταίες δεκαετίες εντατικοποιήθηκε και πλέον θέτει ερωτήματα που αφορούν σε μια περισσότερο ανθρωπολογική και ταυτόχρονα διεπιστημονική προσέγγιση. Η μελέτη και η δημοσίευση των αποτελεσμάτων όλων αυτών των ανασκαφών θα μπορούσε να αλλάξει ριζικά τη σημερινή εικόνα της προϊστορίας στη Βόρεια Ελλάδα⁴³, η οποία έχει πλέον κατοχυρώσει επάξια τη θέση της στον προϊστορικό χάρτη του ελλαδικού χώρου.

1.3. Η Εποχή του Χαλκού στη Δυτική Μακεδονία⁴⁴

Τις τελευταίες δεκαετίες, παρά την εντατικοποίηση της ανασκαφικής έρευνας και της μελέτης του υλικού που συμπληρώνουν κομμάτι-κομμάτι το ψηφιδωτό του χαρακτήρα της κατοίκησης στη Δυτική Μακεδονία κατά την αρχαιότητα, η εικόνα που έχουμε για την Εποχή του Χαλκού είναι ακόμα σχετικά θολή. Έχουν εντοπιστεί και ανασκαφεί αρκετές θέσεις της ΠΕΧ⁴⁵, πολύ λιγότερες της ΜΕΧ⁴⁶, ενώ παρατηρείται μια αύξηση στον αριθμό των εντοπισμένων θέσεων κατά την ΥΕΧ⁴⁷ σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο. Τα ευρήματα αυτών των ανασκαφών μάς παρέχουν κάποια στοιχεία για την μορφή που είχαν οι εγκαταστάσεις και την οργάνωση και που είχαν οι κοινωνίες της περιόδου, ωστόσο τα σε γενικές γραμμές ελλιπή και αποσπασματικά αρχαιολογικά δεδομένα περιορίζουν σημαντικά την περαιτέρω εμβάθυνση και δυσχεραίνουν την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων.

⁴² Καραμήτρου-Μεντεσίδη 2014β, 23-36.

⁴³ Φωτιάδης 2013.

⁴⁴ Για τις αρχαιολογικές φάσεις και τη χρονολόγηση για την Βόρεια Ελλάδα, βλ. Πίνακα 1, σ. 9.

⁴⁵ Για παράδειγμα, έχουν ανασκαφεί οικισμοί ή τμήματα οικισμών της ΠΕΧ στην Παναγιά Διπόρου, η οποία κατοικήθηκε σε όλη τη φάση της Εποχής Χαλκού, στο Νησί Δισπηλιού, στο Κρουοπήγαδο Αλιάκμονα, στον Λογκά Ελάτης, στα Σέρβια, στα Λειβάδια Αιανής, στην Πολεμίστρα Αιανής, στο Αρμενοχώρι και νεκροταφεία της περιόδου στο Ξεροπήγαδο Κοιλιάδας, στις Πόρτες Ξηρολίμνης, στο Φαράγγι Μεσιανής κ.ά.

⁴⁶ Για παράδειγμα, έχουν ανασκαφεί οικισμοί ή τμήματα οικισμών της ΜΕΧ στην Παλαιοκνήδη, στο Ίσιωμα Μαυροπηγής, στο Παλιόχανο Σπάρτου, στην Πολεμίστρα Αιανής, στους Ανάργυρους IV και νεκροταφείο της περιόδου στην Τούρλα Γουλών κ.ά.

⁴⁷ Για παράδειγμα, έχουν ανασκαφεί οικισμοί ή τμήματα οικισμών της ΥΕΧ στην Αγία Κυριακή Παλιουριάς, στο Κολιτσάκι Σερβίων, στην Πλατανιά (Μπουμπούστι) Βοΐου, στον Σταυρό Άνω Κώμης, στον Σταυρό Μικροκάστρου, στους Ανάργυρους IV και νεκροταφεία της περιόδου στον Άγιο Κωνσταντίνο Δήμητρας, στη Γιαννούκα Βρύση, στη Γριτσιάνη Βελβενδού, στον Κάτω Μπράβα Βελβενδού, στα Λειβάδια Αιανής, στην Κρυόβρυση Κρανιδίων, στον Σταυρό Άνω Κώμης κ.ά.

Σίγουρα, δε θα πρέπει να θεωρηθεί ότι η Εποχή Χαλκού άρχισε μεμιάς σε μια συγκεκριμένη ημερομηνία ή ότι τα νεολιθικά πυριτολιθικά εργαλεία απορρίφθηκαν μέσα σε μια μέρα και αντικαταστάθηκαν από μέταλλα. Η χρήση των μετάλλων αποτέλεσε ένα υψίστης σημασίας γεγονός για την εξέλιξη, κυρίως την οικονομική και πολιτισμική του ανθρώπινου είδους. Όπως έδειξε η ανασκαφή των Σιταγρών, πρώτη, στον βορειοελλαδικό χώρο υπήρχε εντόπια παραγωγή μετάλλων ήδη από το τέλος της Νεολιθικής περιόδου⁴⁸, σηματοδοτώντας την αφετηρία μιας σειράς μεταβολών που θα οδηγούσαν στις πιο σύνθετες κοινωνίες της Εποχής του Χαλκού. Με τη βοήθεια της μεταλλουργίας ο άνθρωπος μπόρεσε να κατασκευάσει ανθεκτικότερα εργαλεία σε σχέση με πριν, τα οποία τον βοήθησαν να καλλιεργήσει τη γη με μεγαλύτερη ευκολία και σε μεγαλύτερη έκταση, γεγονός που συνέβαλε στην αύξηση της αγροτικής παραγωγής, αλλά και στην ανάπτυξη της βιοτεχνικής δραστηριότητας και, τελικά, στη βελτίωση της ποιότητας ζωής. Σταδιακά, αναδείχθηκαν αρχηγοί, η φυλή μετατράπηκε βαθμιαία σε έθνος και ο αρχηγός έγινε άρχοντας, αναδεικνύοντας με τον τρόπο αυτόν την ανάγκη για διακυβέρνηση, ενώ με βάση το γόητρο και τις ιδιοκτησίες διαμορφώθηκαν και οι κοινωνικές τάξεις. Η προάσπιση της ιδιοκτησίας και το κοινό συμφέρον συνεπέφεραν και την κατασκευή πολεμικών όπλων· είναι πιθανό η ΠΕΧ, με την ουσιαστική τεχνολογική συμβολή της μεταλλοτεχνίας, να αποτελεί και την αρχή των οργανωμένων πολεμικών επιχειρήσεων⁴⁹.

Στην ερευνώμενη περιοχή δεν διαπιστώνονται ραγδαίες μεταβολές κατά τη διάρκεια της Εποχής Χαλκού ούτε διακοπή ή αλλαγή ρυθμού στην πολιτισμική εξέλιξη⁵⁰. Μόνο στις ύστερες φάσεις της περιόδου διακρίνεται κάποια διαφοροποίηση, προφανώς αποτέλεσμα της εντονότερης ενασχόλησης του πληθυσμού με την κτηνοτροφία. Οι οικισμοί που δημιουργούνται τώρα είναι πολύ μικρότεροι και χτίζονται κατά κανόνα σε ημιορεινές θέσεις.

Οι οικισμοί της ΠΕΧ είναι λιγότεροι σε αριθμό και μικρότεροι σε έκταση από αυτούς της Νεολιθικής Εποχής, γεγονός το οποίο πιθανόν να εξηγείται από μία γενική πληθυσμιακή μείωση, ενώ οι περισσότεροι οικισμοί εντοπίζονται στις ίδιες θέσεις όπου προϋπήρχαν οι νεολιθικές εγκαταστάσεις. Η ΜΕΧ είναι ελάχιστα γνωστή, ενώ ειδικά για την ΥΕΧ, οι πληροφορίες μας αντλούνται κυρίως μέσα από τα ευρήματα των ανασκαφών σε νεκροταφεία της περιόδου και δευτερευόντως από τα οικιστικά

⁴⁸ Sfériadès 1992. Renfrew και Slater 2003.

⁴⁹ Quennel και Γιαννοπούλου 1993, 202-203.

⁵⁰ Ζιώτα 1990, 113.

λείψανα. Η YEX, που στη νότια Ελλάδα συμπίπτει με την ακμή των μυκηναϊκών ανακτόρων, στην περιοχή της Δυτικής Μακεδονίας σηματοδοτείται από την εμφάνιση των μυκηναϊκών και μυκηναϊζόντων ευρημάτων παράλληλα με την εμφάνιση και τη διάδοση της κεραμεικής με αμαυρόχρωμη διακόσμηση⁵¹.

Η χειροποίητη *μακεδονική αμαυρόχρωμη* (θαμπή, matt-painted)⁵² κεραμεική ή *δωρική κεραμεική τύπου Μπουμπούστι* (Πλατανιά Βοΐου), όπως την ονόμασε ο W.A. Heurtley από τον χώρο της ανασκαφής του, όπου την πρωτοεντόπισε το 1927, όταν αποκάλυψε έναν πολύ μικρό οικισμό από μερικές μόνο καλύβες, φτιαγμένες από πλιθιά και καλάμια, με εστίες και φούρνους και κεραμεική με θαμπά χρώματα και περίτεχνη διακόσμηση⁵³, είναι ευρύτατα διαδεδομένη κατά την YEX και ΠΕΣ.

Η αμαυρόχρωμη κεραμεική θεωρείται ένας συνδυασμός μεσοελλαδικής ή παραδοσιακής και μυκηναϊκής κεραμεικής⁵⁴ και ως φορείς της αποδίδονται τα πρωτοδωρικά-μακεδονικά φύλα, το «πολυπλάνητον έθνος» του Ηροδότου (1.56), τα οποία μετακινούνταν από Νότο προς Βορρά και αντίθετα⁵⁵. Συναντάται πυκνά στη Δυτική Μακεδονία (πιθανόν λόγω της επισταμένης έρευνας)⁵⁶, ιδιαίτερα κατά μήκος του Αλιάκμονα, και εξαπλώνεται στην Ήπειρο, στη νοτιοδυτική Αλβανία (τύμβιοι κοιλάδας του Δρίνου), στην Κεντρική Μακεδονία και στη Θεσσαλία, εξάπλωση που πιθανόν οφείλεται στις συνεχείς μετακινήσεις κτηνοτροφικών πληθυσμών⁵⁷.

Η παρουσία ενός μυκηναϊκού, ενός πρωτογεωμετρικού και ενός γεωμετρικού οστράκου μαζί με αμαυρόχρωμα στο Μπουμπούστι, υπέδειξε στον Heurtley χρονολόγηση της αμαυρόχρωμης κεραμεικής στο τέλος της YEX και ίσως στην αρχή της ΕΣ⁵⁸. Η Ι. Βοκοτοπούλου, επανεξετάζοντας την κεραμεική από το Μπουμπούστι, επιβεβαίωσε την αρχική χρονολόγηση από τον Heurtley περίπου στο β' μισό του 12^{ου} αι. π.Χ.⁵⁹. Επιπλέον, κατέταξε την κεραμεική με αμαυρόχρωμη διακόσμηση σε δύο

⁵¹ Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1999α, 116.

⁵² Το όνομα της αμαυρόχρωμης κεραμεικής εκφράζει το είδος των γραπτών διακοσμητικών μοτίβων αυτής της κατηγορίας που έχει μια χαρακτηριστική θαμπή όψη, η οποία οφείλεται στην ανάμιξη της βαφής με μαγγανιούχες χρωστικές ύλες. Η γραπτή διακόσμηση εφαρμόζεται πάνω στη στίλβωμένη επιφάνεια του αγγείου.

⁵³ Heurtley 1939, 40-43, 99-102, 227-229.

⁵⁴ Hochstetter 1982. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1993. Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1993α και Βοκοτοπούλου, 1986, 260-265, 268, 272-273, όπου παρουσιάζεται διεξοδικά το ζήτημα και τεκμηριώνεται η άποψη για την καταγωγή της κεραμεικής από μεσοελλαδικά πρότυπα.

⁵⁵ Καραμήτρου-Μεντεσίδη 2002β, 625.

⁵⁶ Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1999α, 127. 2002β, 625.

⁵⁷ Romiropoulou 1971, 354-360. Βοκοτοπούλου 1986, 255-258, 266-268.

⁵⁸ Heurtley 1926-7, 177, 182, 186-7. 1939, 43.

⁵⁹ Βοκοτοπούλου 1986, 260-265.

διαδοχικές φάσεις, τη φάση I και τη φάση II⁶⁰: στην υπομυκηναϊκή-πρωτογεωμετρική φάση, όπως αποκαλεί τη φάση I (13ος αι. π.Χ. μέχρι τέλος 10^{ου} αι. π.Χ.), συγκαταλέγεται η κεραμική από το Μπουμπούστι, την Αιανή, την Άσσηρο, τον Καστανά, το Αγγελολόρι, το Maliq κ.ά., ενώ στη φάση II, τη φάση της γεωμετρικής περιόδου (9^{ος} αι. π.Χ. μέχρι 7^ο αι. π.Χ.), η κεραμική από τον Άγιο Παντελεήμονα (Πατέλι), το Tren κ.ά.

Οι Αλβανοί αρχαιολόγοι υποστήριξαν πως η αμαυρόχρωμη κεραμική αναπτύχθηκε στην περιοχή του Maliq και από εκεί εξαπλώθηκε, μέσω της Αλβανίας, νότια, στην κοιλάδα του Αλιάκμονα, στο Μπουμπούστι και στην Ήπειρο, ενώ επιμένουν σε μια χρονολόγηση στον 13ο αι. π.Χ. ή και πιο πριν γύρω στο 1500 π.Χ., βασιζόμενοι στα ευρήματα από τους τύμβους της κοιλάδας του Δρίνου, της περιοχής της Κορυτσάς και των οικισμών του Maliq και του Tren⁶¹. Η άποψη αυτή βρήκε σύμφωνο και τον N.G.L. Hammond⁶², αμφισβητήθηκε, ωστόσο, από την Βοκοτοπούλου, η οποία υποστήριξε πως η αμαυρόχρωμη κεραμική του αλβανικού χώρου χρονολογείται στον 12^ο αι. π.Χ.⁶³. Στην Αιανή εντοπίστηκε σημαντικό σε ποιότητα και παραγωγή κεραμικό εργαστήριο, όπως μαρτυρούν η ποιότητα της γραπτής διακόσμησης και η ποικιλία των χρωμάτων και των μοτίβων της αμαυρόχρωμης κεραμικής, προϊόντα του οποίου εντοπίστηκαν σε πολλές γειτονικές, αλλά και μακρινότερες περιοχές⁶⁴. Το εύρημα αυτό, σε συνδυασμό με το γεγονός πως η κατηγορία αυτή της αμαυρόχρωμης κεραμικής της Αιανής είναι πιθανότατα πρωιμότερη σε σύγκριση με την ίδιας κατηγορίας κεραμική άλλων περιοχών, οδήγησε την Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη στο συμπέρασμα πως η Αιανή αποτελεί τον τόπο γέννησης της μακεδονικής αμαυρόχρωμης κεραμικής, θεωρία που ενισχύεται από την πυκνότητα των ευρημάτων σε όλη τη Δυτική Μακεδονία⁶⁵. Ο Α. Τσώνος, μάλιστα, επισημαίνει πως η κοιλάδα του Αλιάκμονα μπορεί αν θεωρηθεί ως η κύρια φυσική αρτηρία δραστηριοποίησης των φορέων της αμαυρόχρωμης διακόσμησης⁶⁶.

⁶⁰ Βοκοτοπούλου 1986, 258-72.

⁶¹ Prendi-Butina 1970, 66. Andrea 1972, 199.

⁶² Hammond 1995, 305.

⁶³ Βοκοτοπούλου 1986, 266-268.

⁶⁴ Για παράδειγμα, πανομοιότυπη υστερόχαλη κεραμική με αμαυρόχρωμη διακόσμηση βρέθηκε στο Χρώμιο, νότια της Αιανής, από όπου παραδόθηκαν παλιότερα δύο αγγεία (Romioroulou 1971, 354), την Άνω Κώμη, βόρεια της Αιανής, όπου ανασκάφηκε νεκροταφείο και οικιστικά λείψανα της ΥΕΧ (Καραμήτρου-Μεντεσίδη 2000β, 459) και τον Πολύμυλο, στα βόρεια όρια της Ελμιώτιδας με Εορδαία, όπου στα προϊστορικά στρώματα της ανασκαφής του ελληνιστικού οικισμού εντοπίστηκαν σχεδόν ακέραια αγγεία και όστρακα (Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1999α, 139).

⁶⁵ Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1999α, 128. 2002β, 625.

⁶⁶ Tsonos 2018, 105.

Τυπολογικά η κεραμεική με αμαυρόχρωμη διακόσμηση αντιπροσωπεύεται από σκύφους, κύαθους, πρόχους, αμφορείς, κανθάρους, αλάβαστρα, αλλά και πίθους. Η διακόσμηση με γεωμετρικά σχέδια γίνεται πριν το ψήσιμο με βαφή πάνω στη στιλβωμένη και επιχρισμένη με αραιό πηλό επιφάνεια⁶⁷. Ο πηλός των αγγείων είναι μεσαίας ποιότητας ή λεπτός και η επιφάνεια των αγγείων είναι καστανή, καστανέρυθρη ή σπανιότερα γκρίζα. Το χρώμα της βαφής που χρησιμοποιείται αντιπροσωπεύει και την κατηγορία της κεραμεικής: η καστανόμαυρη βαφή τη μονόχρωμη κατηγορία και η καστανόμαυρη και καστανέρυθρη τη δίχρωμη κατηγορία⁶⁸. Το χρώμα της βαφής που χρησιμοποιείται είναι ερυθρό ή καστανό και, σπανιότερα, γκρίζο. Το συνηθέστερο διακοσμητικό μοτίβο, μεμονωμένο ή σε ομάδες, αποτελεί το κρεμάμενο τρίγωνο με καμπύλο ή ευθύ περίγραμμα, ολόβαφο ή με οριζόντια, κάθετη ή πλάγια διαγράμμιση να το γεμίζει, ενώ ακολουθούν τα κρεμάμενα ημικύκλια, οι τεθλασμένες, οι παράλληλες, οι ευθείες ή κυματοειδείς γραμμές, οι σπείρες, οι ρόμβοι κ.ά.

Η μελέτη της αμαυρόχρωμης κεραμεικής δε θα πρέπει να αγνοεί το κοινωνικο-οικονομικό περιβάλλον, στις περιοχές όπου αυτή εμφανίζεται και αναπτύσσεται, ούτε τις σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ των διαφορετικών περιοχών, όπου αυτή εντοπίζεται, ώστε να αποφευχθεί μια στενά παραδοσιακή-ιστορική προσέγγισή της. Αντιθέτως, θα πρέπει να προσμετρείται ως μέρος της διαλεκτικής σχέσης μεταξύ της δομής της κοινωνίας και της δράσης των ατόμων σε αυτήν, καθώς, εκτός από το ότι μετέχει ενεργά στις κοινωνικές πρακτικές, αποτελεί δηλωτική έκφραση της ατομικής ταυτότητας ή της κοινωνικής θέσης.

Στο ίδιο πλαίσιο θα πρέπει να κινηθεί και η μελέτη των μυκηναϊκών ευρημάτων που εντοπίζονται στον βορειοελλαδικό χώρο. Η σχέση της Μακεδονίας με τα μυκηναϊκά κέντρα του νότιου ελλαδικού χώρου συνιστά ένα θέμα που έχει απασχολήσει αρκετά την έρευνα. Ιδιαίτερα οι ανασκαφές των τελευταίων ετών, εντείνουν περισσότερο τη συζήτηση, αφού καθιστούν τη μυκηναϊκή παρουσία στον χώρο της Μακεδονίας όλο και πιο ισχυρή, με την αποκάλυψη πλήθους μυκηναϊκών ευρημάτων που μαρτυρά πως ο μυκηναϊκός κόσμος δεν εκτεινόταν μόνο μέχρι τη Θεσσαλία⁶⁹, αλλά βορειότερα από τους νότιους πρόποδες του Ολύμπου⁷⁰ και

⁶⁷ Καραμήτρου-Μεντεσίδη 2002β, 626.

⁶⁸ Καραμήτρου-Μεντεσίδη 2008β, 73.

⁶⁹ Feuer 1983, 179 κ.έ.

⁷⁰ Ειδικά για τις κοινότητες της YEX που ευδοκίμησαν κατά μήκος της δυτικής ακτής του Θερμαϊκού κόλπου, στη σκιά του Ολύμπου, η Κουλίδου (2021, 430) εκτιμά πως δε φαίνεται να ήταν απλοί

πρωιμότερα από ό,τι υποστηριζόταν μέχρι πριν λίγα χρόνια, δηλαδή την ΥΕ ΙΙΒ-Γ περίοδο⁷¹.

Όσον αφορά στη Δυτική Μακεδονία και ειδικά για την περιοχή του μέσου ρου του Αλιάκμονα, η οποία γειτνιάζει με τη Θεσσαλία, θα μπορούσε κανείς να υποθέσει την ανάπτυξη ενός δικτύου αλληλοεπαφών, ανταλλαγών και επιδράσεων⁷², όπως αυτές είναι γνωστές σε προγενέστερες, αλλά και σε μεταγενέστερες εποχές ως τα ιστορικά χρόνια⁷³. Το συμπέρασμα αυτό προκύπτει από τη μυκηναϊκή κεραμική της ΥΕΙΙΑ και ΙΙΒ περιόδου που εντοπίστηκε κατά την ανασκαφή του νεκροταφείου της ΥΕΧ στα Λειβάδια της Αιανής⁷⁴, από ένα θραύσμα από στόμιο πιθαριού από τη Μεγάλη Ράχη της Αιανής με σύμβολα Γραμμικής γραφής⁷⁵, από ένα κεφάλι πήλινου μυκηναϊκού ειδωλίου την Άνω Κώμη⁷⁶ και από τις υψίποδες κύλικες σε κιβωτιόσχημο τάφο στον Άγιο Κωνσταντίνο Δήμητρας⁷⁷ και στο νεκροταφείο του Λογκά Ελάτης, της ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου⁷⁸.

Η μυκηναϊκή διείσδυση στον χώρο της Μακεδονίας εγείρει τρία ερωτήματα. Το πρώτο έχει να κάνει με τον τρόπο, με τον οποίο εντάχθηκε η μυκηναϊκού τύπου κεραμική στους οικισμούς και στα νεκροταφεία της Μακεδονίας⁷⁹. Ο W.A. Heurtley είχε υποστηρίξει πως πιθανόν υπήρχαν εγκαταστάσεις Μυκηναίων στην περιοχή της Μακεδονίας με τη μορφή παράκτιων εμπορικών σταθμών, όπου κατασκευάζονταν αγγεία, τα οποία ανταλλάσσονταν με τοπικά προϊόντα⁸⁰. Από την άλλη, ο K.A. Wardle, θεωρώντας πως η Μακεδονία εντασσόταν στη σφαίρα επιρροής των

αποδέκτες της μυκηναϊκής δράσης, αλλά εκμεταλλεύτηκαν στο έπακρο τη στρατηγική τους θέση, λειτουργώντας ως διάυλος για τη διακίνηση ιδεών και τεχνουργημάτων.

⁷¹ Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1999α, 124.

⁷² Η Καραμήτρου-Μεντεσίδη (1999α, 126) εντάσσει τα μυκηναϊκά στοιχεία που εντοπίστηκαν στον μέσο ρου του Αλιάκμονα στο πλαίσιο της κινητικότητας που επιβάλλει η άσκηση της κτηνοτροφίας και γενικά σε πληθυσμιακές μετακινήσεις των εντοπίων και υποθέτει πως πιθανόν να σχετίζονται με την αναζήτηση ζωτικού χώρου και διάφορων υλών, π.χ. μετάλλων ή κτηνοτροφικών προϊόντων, των κατοίκων των μυκηναϊκών κέντρων στις βορειότερες περιοχές.

⁷³ Καραμήτρου-Μεντεσίδη 2000β, 460. 2004, 667.

⁷⁴ Καραμήτρου-Μεντεσίδη 2009β, 791-793. Η αμαυρόχρωμη κεραμική που εντοπίστηκε στο νεκροταφείο είναι ακόμα πρωιμότερη. Ωστόσο, από τα αρχαιολογικά δεδομένα φαίνεται πως, εκτός από τον Καστανά (Hochstetter 1984), πουθενά αλλού δεν υπήρξε αντικατάσταση της αμαυρόχρωμης κεραμικής από τη μυκηναϊκή, αφού σε κάποιες θέσεις η χρήση τους φαίνεται ότι ήταν ταυτόχρονη, ενώ, αντιθέτως, στην Τούμπα Θεσσαλονίκης παρατηρείται μείωση της μυκηναϊκής κεραμικής και μετέπειτα αύξηση της αμαυρόχρωμης (Andreou και Psaraki 2007, 405-16).

⁷⁵ Καραμήτρου-Μεντεσίδη 2010γ, 206.

⁷⁶ Καραμήτρου-Μεντεσίδη 2010γ, 206.

⁷⁷ Καραμήτρου-Μεντεσίδη 2014β, 33.

⁷⁸ Καραμήτρου-Μεντεσίδη 2009α, 19. Η ύπαρξη των μυκηναϊκών στοιχείων στους τάφους έχει δημιουργήσει κάποιους προβληματισμούς σχετικά με την ταυτότητα των νεκρών: πρόκειται για Μυκηναίους αποίκους/εποίκους ή για εντόπιους που είχαν κάποια ιδιαίτερη σχέση με τον μυκηναϊκό κόσμο;

⁷⁹ Ανδρέου 2003, 191-193.

⁸⁰ Heurtley 1939, 124.

μυκηναϊκών ανακτόρων, προσπάθησε να ερμηνεύσει τις κοινωνικοπολιτικές αλλαγές που έλαβαν χώρα στη Μακεδονία από τις αρχές της ΥΕΧ ως απόρροια των εξελίξεων στα μυκηναϊκά κέντρα⁸¹. Το δεύτερο ερώτημα έχει να κάνει με τον βαθμό της μυκηναϊκής πολιτισμικής επίδρασης στους κατοίκους της Μακεδονίας. Ο Α. Κεραμόπουλλος, ο οποίος προβληματίστηκε σχετικά με τις μετακινήσεις και τις εγκαταστάσεις των ελληνικών φύλων στην ελλαδική χερσόνησο από τις αρχές της Χαλκοκρατίας, διατύπωσε την άποψη ότι η Μακεδονία υπήρξε ο κύριος σταθμός των περισσότερων ελληνικών φύλων και, παράλληλα, υποστήριξε την ύπαρξη επιδράσεων του μυκηναϊκού πολιτισμού στην περιοχή της Δυτικής Μακεδονίας⁸². Στον αντίποδα όλων των παραπάνω, οι Σ. Ανδρέου και ο Κ. Κωτσάκης θεωρούν τη μυκηναϊκή παρουσία στην περιοχή θέμα ζήτημα αναπόδεικτο και ερμηνεύουν τα μυκηναϊκά ευρήματα ως προϊόντα ζήτησης από τις τοπικές κοινωνίες⁸³.

Το τρίτο ερώτημα που προκύπτει αφορά στην παραγωγή της μυκηναϊκού τύπου κεραμικής στην περιοχή της Μακεδονίας και στην ταυτότητα των αγγειοπλαστών: πρόκειται για κεραμείς που έφτασαν στην περιοχή της Μακεδονίας, εγκαταστάθηκαν και εργάστηκαν εκεί ή για εντόπιους που διδάχθηκαν την τεχνική; Το ερώτημα είναι επίσης ανοικτό, καθώς δεν βρέθηκαν εργαστηριακοί χώροι, αποθήκες, λιμενικές εγκαταστάσεις κλπ.

Καθίσταται, λοιπόν, σαφές πως ο χαρακτήρας και το περιεχόμενο της «μυκηναϊκής παρουσίας» στην περιοχή της Μακεδονίας είναι δύσκολο να αποσαφηνιστεί με τα μέχρι τώρα δεδομένα. Κατ' επέκταση, είναι πολύ επισφαλές να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι υπήρχε μυκηναϊκή εγκατάσταση στις παραπάνω θέσεις, στηριζόμενοι αποκλειστικά στην περιορισμένη αριθμητικά παρουσία μυκηναϊκών αγγείων και μετάλλινων ευρημάτων. Πρόκειται για ένα μεγάλο ζήτημα, το οποίο θα πρέπει να αποτελέσει στόχο μελλοντικών διερευνήσεων και μελετών, με βασικό εργαλείο τη συστηματική ανασκαφική έρευνα, η οποία θα συμβάλλει καθοριστικά στην απάντηση, έστω μέρους, των παραπάνω ερωτημάτων. Εντούτοις, μπορούμε να αντιληφθούμε ότι η ανεύρεση της επείσακτης μυκηναϊκής κεραμικής στην περιοχή, υποδηλώνει, αφενός, την εξάπλωση του μυκηναϊκού εμπορίου και,

⁸¹ Wardle 1993, 126-127.

⁸² Κεραμόπουλλος 1927-28, 210-217.

⁸³ Ανδρέου και Κωτσάκης 1995, 266-270.

αφετέρου, τη γέφυρα επικοινωνίας που είχε αναπτυχθεί μεταξύ των κατοίκων της Μακεδονίας και του μυκηναϊκού κόσμου⁸⁴.

Όπως προκύπτει, τα αρχαιολογικά στοιχεία καταδεικνύουν μια συνεχή πορεία του προϊστορικού πολιτισμού της Μακεδονίας, χωρίς εκ βάθρων κοινωνικές-πολιτικές και πολιτιστικές αλλαγές, σε αντίθεση με το νοτιοελλαδικό χώρο. Όπως φαίνεται, σε όλη τη διάρκεια της προϊστορικής περιόδου, οι κάτοικοι της περιοχής ζουν σε μικρούς οικισμούς με αυτάρκη γεωργοκτηνοτροφική οικονομία, χτίζουν πασσαλόπηκτα σπίτια, δέχονται επιδράσεις από τον μυκηναϊκό πολιτισμό, τις οποίες ενσωματώνουν, διατηρώντας, όμως, τον εντόπιο χαρακτήρα τους, ενώ, πιθανόν, προς το τέλος της περιόδου, να διαμορφώνουν και κάποιας είδους ιεραρχική δομή, η οποία, όμως, ουδεμία σχέση έχει με τα συγκεντρωτικό ανακτορικό σύστημα διοίκησης. Δεν υπάρχουν, τέλος, ενδείξεις για την καθιέρωση ενός συστηματοποιημένου τελετουργικού σε επίπεδο λατρείας.

2. Θεωρητικές προσεγγίσεις της αρχαιολογικής έρευνας

2.1. Η εξέλιξη της αρχαιολογικής σκέψης

«Ο αρχαιολόγος φέρνει στο φως όχι πράγματα, αλλά ανθρώπους⁸⁵», πράγμα που σημαίνει πως τα υλικά κατάλοιπα του παρελθόντος αποτελούν πηγή πληροφοριών για την ανθρώπινη δραστηριότητα. Βέβαια, ο σημερινός τρόπος ερμηνείας των αρχαιολογικών δεδομένων αποτελεί αποτέλεσμα μιας διαδικασίας ριζικής αλλαγής της έννοιας και του τρόπου ανάγνωσης του υλικού πολιτισμού.

Το αρχικό ενδιαφέρον για τον υλικό πολιτισμό εμφανίστηκε στον 16ο και 17ο αιώνα ως δραστηριότητα *αρχαιοφιλίας*⁸⁶. Έπειτα, στα τέλη του 19ου με αρχές του 20ου αι., η *Πολιτισμική Ιστορική Αρχαιολογία (ή Πολιτισμική Ιστορία)* χρησιμοποίησε αρχαιολογικές και ανθρωπολογικές μεθόδους και βασικό στοιχείο της ήταν η εξήγηση της πολιτισμικής αλλαγής ως αποτέλεσμα της διάχυσης ιδεών και των μεταναστεύσεων⁸⁷. Επιπλέον, οι αρχαιολόγοι πλέον δεν αρκούνται στα ευρήματα και

⁸⁴ Βλαχόπουλος 2012, 335-336.

⁸⁵ Wheeler 1954, 13.

⁸⁶ Πρόκειται για αρχαιοσυλλεκτισμό, δηλαδή απλή συλλογή τεχνουργημάτων με μόνο ενδιαφέρον τον θαυμασμό και την απλή ερμηνεία του τι είναι το αντικείμενο που συλλέχθηκε. Με άλλα λόγια, το αρχαιολογικό εύρημα λειτουργούσε ως αυτοσκοπός.

⁸⁷ Trigger 2005, 156-159. Για παράδειγμα, ο G.E. Smith (1923, 1933) υποστήριξε πως όλη η πρόωμη πολιτισμική εξέλιξη είχε πραγματοποιηθεί στην Αίγυπτο και πως οι αιγυπτιακές καινοτομίες

στη χρονολόγησή τους και επιχειρούν να μελετήσουν λεπτομερώς συγκεκριμένους πολιτισμούς ή περιοχές⁸⁸.

Στη δεκαετία του 1960, όμως, οι αρχαιολόγοι προσέγγισαν την αρχαιολογία περισσότερο «επιστημονικά» και βασίστηκαν στην αντικειμενική παρατήρηση και την απόδειξη, όπως υποδείκνυαν οι θετικές επιστήμες⁸⁹. Ο όρος *Νέα Αρχαιολογία* ή *Διαδικαστική Αρχαιολογία*, αποτέλεσε την αρχή της σύγχρονης αρχαιολογικής σκέψης. Ο πολιτισμός θεωρήθηκε ένα εξωσωματικό μέσο προσαρμογής στο φυσικό και κοινωνικό περιβάλλον⁹⁰ και, επιπλέον, απορρίφθηκε η αντιμετώπιση των τεχνουργημάτων ως ισοδύναμων και συγκρίσιμων στοιχείων. Η Νέα Αρχαιολογία βασίστηκε μόνο στην ακρίβεια της μεθόδου, η οποία έπρεπε να είναι ουδέτερη και αμερόληπτη, αγνοώντας, ωστόσο, τις ιστορικές και κοινωνικές συνάψεις μέσα στις οποίες παρήχθησαν τα δεδομένα⁹¹.

Σταδιακά, οι αρχαιολόγοι εγκαταλείπουν τη θετικιστική βεβαιότητα και αρχίζουν να έχουν αμφιβολίες για την αντικειμενικότητα της έρευνάς τους, αφού συνειδητοποιούν ότι οι κοινωνικοί παράγοντες καθορίζουν όχι μόνο τα ερωτήματα που θέτουν, αλλά και τις απαντήσεις⁹². Επιθυμούν να δουν με κριτικό μάτι τον υποκειμενισμό τους απέναντι στο υλικό τους, καθώς και να επισημάνουν πως και οι προηγούμενοι ερευνητές είχαν επιβάλει τα δικά τους συστήματα αξιών στην ερμηνεία των δεδομένων. Έτσι, κατά τη δεκαετία του 1980, η *Μεταδιαδικαστική Αρχαιολογία* αμφισβήτησε την αμεροληψία της Διαδικαστικής Αρχαιολογίας με βάση τον ισχυρισμό ότι κάθε αρχαιολόγος είναι στην πραγματικότητα προκατειλημμένος από την προσωπική εμπειρία και το πολιτισμικό του πλαίσιο και, συνεπώς, το πραγματικά επιστημονικό αρχαιολογικό έργο είναι δύσκολο, αν όχι αδύνατο⁹³. Ακόμη, επισήμαναν πως τα *αντικείμενα*, εμπεριέχουν νοήματα, συμπεκνώνουν πληροφορίες για τις κοινωνίες που τα παρήγαγαν και επιδέχονται πολλαπλές αναγνώσεις και

μεταφέρθηκαν σε όλα τα μέρη του κόσμου μέσω των Αιγύπτιων εμπόρων, ενώ ο Oscar Montelius (1899) απέδωσε την πολιτισμική εξέλιξη της Ευρώπης σε διαδοχικά ρεύματα διάδοσης και μετανάστευσης από την Εγγύς Ανατολή.

⁸⁸ Trigger 2005, 383.

⁸⁹ Οι θετικιστές υποστηρίζουν ότι, εφόσον υπάρχουν επαρκή δεδομένα, τα οποία αναλύονται με κατάλληλες επιστημονικές μεθόδους, η εγκυρότητα των πορισμάτων είναι ανεξάρτητη από τις μεροληψίες ή τις πεποιθήσεις του ερευνητή (Trigger 2005, 16).

⁹⁰ Binford 1962, 1965, 1972.

⁹¹ Κωτσάκης 2008, 38-39.

⁹² Trigger 2005, 5, 354.

⁹³ Hodder 2002. Miller και Tilley 1984. Shanks και Tilley 1987, 1989.

ερμηνείες⁹⁴, γεγονός που αναδεικνύει την πολλαπλότητα και τη ρευστότητα της ερμηνείας⁹⁵.

Η διαφορά, δηλαδή, έγκειται στο ότι, ενώ με τη Νέα Αρχαιολογία η έμφαση δινόταν στη *λειτουργία* της αρχαιολογικής μαρτυρίας, πλέον δίνεται στο *νόημα* της αρχαιολογικής μαρτυρίας. Ιδιαίτερα, λοιπόν, έντονο εμφανίζεται το πρόβλημα στη μελέτη της προϊστορίας, όπου δεν μπορεί να υπάρξει σίγουρη γνώση του παρελθόντος⁹⁶. Προκύπτει, λοιπόν, ότι ακόμη και αν συμφωνήσουμε ότι το παρελθόν είναι επισκέψιμο μέσα από μια αφήγηση που έχει αφετηρία το παρόν, «*το παρελθόν είναι μια άγνωστη χώρα*⁹⁷», μια χώρα που δε μπορούμε να επισκεφτούμε, αλλά μόνο να ανασυγκροτήσουμε, στο *εδώ* και *τώρα* που επιδιώκει να είναι το *εκεί* και το *τότε*. Τα υλικά όμως αυτού του *εδώ* και *τώρα* είναι υλικά του παρόντος, αναπόφευκτα διαμορφωμένα μέσα από τη δική μας πρόσληψη του κόσμου που μας περιβάλλει⁹⁸.

Έτσι, η βάση της νέας επιστημολογίας, η οποία είναι υπό συνεχή διαμόρφωση, είναι η άσκηση διαρκούς κριτικής στην έρευνα. Αν ο τελικός στόχος της έρευνας σήμερα είναι η βαθύτερη κατανόηση του παρελθόντος, οι αρχαιολόγοι θα πρέπει να υιοθετήσουν μια περισσότερο κριτική στάση, να εξετάζουν χωρίς προκαταλήψεις τις αρχαιολογικές μαρτυρίες, αναγνωρίζοντας, ωστόσο, πως η ερμηνεία τους θα είναι μία εκ των πολλών που θα προταθούν από τα ίδια δεδομένα⁹⁹. Μόνο έτσι θα καταφέρουν να δουν το παρελθόν όπως ήταν και όχι όπως θα ήθελαν εκείνοι να είναι¹⁰⁰.

2.2. Η αρχαιολογία του τοπίου

Όταν έγινε αντιληπτό ότι μόνο η μελέτη και ερμηνεία των ανασκαφικών ευρημάτων δεν επαρκεί για την εις βάθος κατανόηση και την ανασύσταση των αρχαίων κοινωνιών, η αρχαιολογία στράφηκε στη μελέτη και την ανάλυση των τοπίων, δηλαδή στα χαρακτηριστικά του φυσικού χώρου-περιβάλλοντος με ή χωρίς την παράμετρο των ανθρωπογενών επεμβάσεων σε αυτό. Έτσι, η έρευνα έπαψε να επικεντρώνει το ενδιαφέρον της σε μεμονωμένες αρχαιολογικές θέσεις, αλλά διευρύνθηκε χωρο-γεωγραφικά, ώστε να αποκαλύψει το αποτύπωμα του ανθρώπου

⁹⁴ Κωτσάκης 2001, 196-199.

⁹⁵ Κωτσάκης 2008, 21.

⁹⁶ Hodder 2002, 55.

⁹⁷ Lowenthal 1985.

⁹⁸ Κωτσάκης 2008, 33-34.

⁹⁹ Κωτσάκης 2008, 34.

¹⁰⁰ Trigger 2005, 422.

στο τοπίο και, συγκεκριμένα, τους τρόπους με τους οποίους οι άνθρωποι προσλάμβαναν, διαμόρφωναν και χρησιμοποιούσαν τα τοπία γύρω τους.

Το τοπίο είναι μία χωρική ενότητα, μία περιοχή, όπως αυτή γίνεται αντιληπτή από τους ανθρώπους, ο χαρακτήρας της οποίας είναι το αποτέλεσμα των φυσικών και/ή των ανθρώπινων δράσεων¹⁰¹. Συνεπώς, το τοπίο, αφενός, αναφέρεται τόσο σε φυσικά όσο και σε ανθρωπογενή περιβάλλοντα¹⁰² και, αφετέρου, υποδηλώνει μία αμφίδρομη σχέση ανάμεσα στο ίδιο και στην ανθρώπινη δράση, στην οποία εμπλέκεται η αντιληπτική, η πολιτισμική, η οικολογική και η κοινωνική διάσταση. Οι άνθρωποι διαμόρφωσαν τα τοπία σύμφωνα με τις ανάγκες και τους σκοπούς τους και τα τοπία, με τη σειρά τους, διαμόρφωσαν την ανθρώπινη συμπεριφορά, αναγκάζοντας τους ανθρώπους να προσαρμοστούν σε αυτά¹⁰³. Το τοπίο, δηλαδή, αποτελεί μια διαρκή καταγραφή και μαρτυρία των ζώων και των έργων των προηγούμενων γενεών που έχουν ζήσει μέσα σε αυτό, και με αυτόν τον τρόπο, έχουν αφήσει εκεί κάτι από τον εαυτό τους¹⁰⁴. Η μελέτη της παλίμψηστου δράσης των ανθρώπων πάνω στο τοπίο, λοιπόν, είναι το αντικείμενο της *αρχαιολογίας του τοπίου* (landscape archaeology). Ο τομέας αυτός της αρχαιολογίας σχετίζεται με τις έννοιες και τις αλλαγές που σημειώνουν οι άνθρωποι στο περιβάλλον τους¹⁰⁵ και στοχεύει στη μελέτη της διαχρονικής ανάπτυξης ενός οικισμού σε μία περιοχή, στην ανακατασκευή της μορφής των οικισμών και της θέσης τους μέσα στο τοπίο, στη διερεύνηση της διάρθρωσης των ανθρώπινων δραστηριοτήτων στον χώρο, στην κατανόηση του μετασχηματισμού του περιβάλλοντος και στο πώς αυτό εμποτίζεται με νοήματα μέσω των πολιτιστικών πρακτικών.

Μέχρι τη δεκαετία του 1970 η αρχαιολογική έρευνα εστίαζε στα κατάλοιπα της ανθρώπινης δραστηριότητας και ο περιβάλλον χώρος της δραστηριότητας αυτής, ιδιαίτερα ο φυσικός, θεωρείτο ένα παθητικό υπόβαθρο¹⁰⁶. Βασική θέση της Νέας Αρχαιολογίας υπήρξε ο διαχωρισμός της ανθρώπινης δράσης και του φυσικού περιβάλλοντος, ενώ ο υλικός πολιτισμός, ο οποίος αναλυόταν με αυστηρά τυπολογικά κριτήρια, θεωρήθηκε το μέσον που χρησιμοποίησε ο άνθρωπος

¹⁰¹ *Κύρωση της Ευρωπαϊκής Σύμβασης του Τοπίου*, 2010.

¹⁰² Branton 2009.

¹⁰³ Για παράδειγμα, οι κάτοικοι των πολικών περιοχών ή των μεγάλων ερήμων μπορεί να επηρέασαν ελάχιστα τα τοπία, στα οποία κατοικούν, αλλά, από την άλλη, η επίδραση του τοπίου στους ίδιους είναι δραστική ως προς τον τρόπο ζωής, την ενδυμασία, την αρχιτεκτονική κτλ. από τις ακραίες θερμοκρασίες και την ξηρασία.

¹⁰⁴ Ingold 1993, 152.

¹⁰⁵ Spencer-Wood και Baugher 2010, 463–474.

¹⁰⁶ Βαβουρανάκης 2012, 31.

προκειμένου να προσαρμοστεί στο περιβάλλον του για να επιβιώσει¹⁰⁷. Με βάση αυτή την προσέγγιση, τη Νέα Αρχαιολογία απασχόλησε η μορφή του περιβάλλοντος στο παρελθόν και η προσαρμογή του ανθρώπου σε αυτό¹⁰⁸. Εντούτοις, παρά τους αντίθετους ισχυρισμούς, η σχέση τοπίου και ανθρώπου δεν ορίζεται πραγματικά ως διαδραστική, αφού το τοπίο συμμετέχει στην ιστορική εξέλιξη εντελώς παθητικά¹⁰⁹.

Η ουσιαστική αλλαγή στην αντίληψη αυτή επήλθε στα τέλη της δεκαετίας του 1980 και κατά τη δεκαετία του 1990 με τη Μεταδιαδικαστική αρχαιολογία, η οποία καταργεί τη διχοτόμηση φυσικού και ανθρωπογενούς τοπίου και προτείνει την αναγνώριση του τοπίου ως ενεργού παράγοντα στα ιστορικά δρώμενα των παρελθουσών κοινωνιών, νοηματοδοτώντας το μέσα από τα βιώματα του ανθρώπου¹¹⁰.

Επιπλέον, όπως θίχτηκε παραπάνω, το τοπίο, πέρα από τα σταθερά φυσικά χαρακτηριστικά του, συσχετίζεται με μια σειρά υποκειμενικών παραγόντων, όπως οι αισθήσεις, η ψυχική κατάσταση, το κοινωνικό υπόβαθρο, τα βιώματα και οι επιθυμίες του παρατηρητή¹¹¹. «Ο όρος τοπίο αποτελεί κύημα της φαινομενολογικής προσέγγισης ενός τόπου»¹¹², πράγμα που σημαίνει πως το ίδιο τμήμα εδάφους μπορεί να έχει διαφορετικές σημασίες σε διαφορετικούς ανθρώπους¹¹³. Η αντίληψη αυτή επεκτείνεται και στη χρήση των τεχνολογιών: για παράδειγμα, τα Γεωγραφικά Συστήματα Πληροφόρησης, οι δορυφορικές εικόνες και οι αεροφωτογραφίες που χρησιμοποιούνται για τη σύνθεση του τοπίου, ακόμη και η εξέταση ενός λεπτομερούς χάρτη, ορίζουν και περιορίζουν την ανάλυση μιας περιοχής σε ένα συγκεκριμένο σύνολο δεδομένων, επιτρέποντας στους ερευνητές να «κρύβονται» πίσω από την επιστημονική αντικειμενικότητα, προβάλλοντας, παράλληλα, τις οπτικές πτυχές ενός τοπίου, αλλά αγνοώντας τις αισθησιακές πτυχές που σχετίζονται με την πραγματική διαβίωση μέσα σε αυτό.

Η αρχαιολογία του τοπίου ενσωματώνει πλήθος ερευνητικών μεθόδων στην ανάλυσή της, προκειμένου να διασφαλιστεί η συγκέντρωση πολλαπλών πηγών πληροφοριών με σκοπό την ορθή ερμηνεία της εκάστοτε θέσης. Αυτές οι μέθοδοι

¹⁰⁷ Βαβουρανάκης 2012, 33.

¹⁰⁸ Βαβουρανάκης 2012, 33.

¹⁰⁹ Βαβουρανάκης 2012, 34.

¹¹⁰ Βαβουρανάκης 2012, 50.

¹¹¹ Στεφανή 2010α.

¹¹² Tilley 1994, 14-15.

¹¹³ Johnson 2012.

περιλαμβάνουν ανάλυση γύρης¹¹⁴, Γεωγραφικά Συστήματα Πληροφόρησης (GIS)¹¹⁵, δειγματοληψία εδάφους, ανάλυση πανίδας, αρχαιακά δεδομένα (συμπεριλαμβανομένων χαρτών και δεδομένων απογραφής)¹¹⁶, επιφανειακή έρευνα¹¹⁷ και, φυσικά, μεθόδους αρχαιολογικής ανασκαφής. Ο δε συνδυασμός διαφορετικών μεθόδων επιτυγχάνει την βέλτιστη δυνατή ανασύνθεση παλαιότερων κοινωνιών και των τοπίων τους.

Έχει καταστεί σαφές πως το αρχαιολογικό τοπίο, εκτός από σύνολο γεωγραφικών-πολιτισμικών ενοτήτων και αναπαραστάσεων, αποτελεί κοινωνική κατασκευή που εξελίσσεται ιστορικά, επηρεάζοντας την υποκειμενική και συλλογική αντίληψη. Επιπλέον, αναγνωρίζοντας ότι η αλλαγή είναι αναπόφευκτη, η αρχαιολογία του τοπίου μπορεί να παίζει έναν σημαντικό ρόλο, όχι μόνο στην κατανόηση της δυναμικής μεταβολής του τοπίου στον χρόνο, αλλά και στην πρόβλεψη των μελλοντικών μεταβολών με βάση την παλιότερη εμπειρία¹¹⁸, και, γιατί όχι, στη χρήση της αρχαιολογικής γνώσης για μια περισσότερο βιώσιμη ζωή στο μέλλον¹¹⁹.

2.3. Η αρχαιολογία του χώρου

Στις ίδιες κατευθύνσεις κινήθηκε και η εξέλιξη της έννοιας του χώρου. Ο χώρος, ως δομικό χαρακτηριστικό της αντίληψής μας, μπορεί να προσδιοριστεί είτε ως φυσικός, δηλαδή ως έκταση του εδάφους, είτε ως δομημένος, που έχει δεχτεί, δηλαδή, σημαντική επιρροή από τον άνθρωπο και τις κατασκευές του. Ο άνθρωπος, επομένως, επεμβαίνει στον φυσικό χώρο και τον διαμορφώνει, μεταβάλλοντας τη μορφή του σύμφωνα με τις ανάγκες του και μετατρέποντάς τον εν τέλει σε χώρο δομημένο¹²⁰. Από την άλλη, ο χώρος αποτελούσε, και συνεχίζει να αποτελεί, το κύριο πεδίο δράσης της αρχαιολογίας. Για την ακρίβεια, ο χώρος είναι η κοινή συνιστώσα

¹¹⁴ Η ανάλυση γύρης μπορεί να μας δώσει πληροφορίες για εκατοντάδες ή χιλιάδες χρόνια πριν. Οι πληροφορίες αυτές πρέπει να αντιμετωπίζονται με προσοχή, γιατί η βλάστηση στις περιοχές από όπου πάρθηκε το δείγμα μπορεί να μην αντιπροσωπεύει ολόκληρο το τοπίο, ωστόσο είναι εξαιρετικά πολύτιμες.

¹¹⁵ Η χρήση των GIS κερδίζει όλο και περισσότερο έδαφος στην αρχαιολογία, καθώς μπορεί να αποδώσει τη χωρική κατανομή πολλών διαφορετικών μεταβλητών και να απεικονίσει συσχετίσεις σε χωρικό επίπεδο, οι οποίες είναι εξαιρετικά πολύτιμες, αφού έτσι συνδυάζονται και απεικονίζονται μαζί δεδομένα που δεν θα ήταν εύκολα συγκρίσιμα διαφορετικά.

¹¹⁶ Baugher και De Cunzo 2002.

¹¹⁷ Η επιφανειακή αρχαιολογική έρευνα είναι μια μέθοδος απόκτησης πληροφοριών για το παρελθόν μιας περιοχής με τη χρήση τεχνικών σάρωσης του εδάφους από ομάδες παρατηρητών.

¹¹⁸ Fairclough και Rippon 2002.

¹¹⁹ Turner et al. 2020.

¹²⁰ Νικολαΐδου 1993, 17.

δράσης των ανθρώπων στο παρελθόν και της αρχαιολογικής έρευνας σήμερα. Η διαπίστωση αυτή απορρέει από το γεγονός πως τα υλικά κατάλοιπα του παρελθόντος και ο τρόπος με τα οποία αυτά είναι τοποθετημένα στον χώρο παρέχουν στους αρχαιολόγους πλήθος πληροφοριών για τις προϊστορικές κοινωνίες.

Αρχικά, η Πολιτισμική Ιστορική προσέγγιση εκλαμβάνει τον χώρο ως κάτι παθητικό, στον οποίο οι άνθρωποι, οι ιδέες και οι πολιτισμοί διαχέονται¹²¹. Τη δεκαετία του 1950 εμφανίζεται η *οικιστική αρχαιολογία* (settlement archaeology)¹²², η οποία επικεντρώνεται στη μελέτη της μοντέλων διάταξης των οικισμών (settlement pattern)¹²³, συνεξετάζοντας παράλληλα κοινωνικούς, πολιτισμικούς και οικονομικούς παράγοντες, ενώ η έμφαση μετατοπίζεται στην κατανόηση των μεταβολών στα αρχαιολογικά δεδομένα με βάση τις εσωτερικές μεταβολές, απορρίπτοντας έτσι την θεωρία της διάχυσης.

Η Διαδικαστική Αρχαιολογία, σε αντίθεση με την Πολιτισμική Ιστορία, θεωρεί τον χώρο ενεργό και με συνεχή αλληλεπίδραση με την εξελισσόμενη κοινωνία. Ο D. Clarke¹²⁴, κατά τη δεκαετία του 1970, ορίζει τα επίπεδα της ιεραρχίας για τη μελέτη του χώρου σε τρία: το *μικρο-επίπεδο* (micro-level), το οποίο αφορά κυρίως στους εγγενείς και κοινωνικούς παράγοντες που περιγράφουν τη χωρική δραστηριότητα εντός των κτιρίων και μπορεί να μας προσφέρει πληροφορίες για το πώς οι άνθρωποι οργάνωσαν και χρησιμοποίησαν τον προσωπικό τους χώρο, το *μεσο-επίπεδο*, το οποίο αφορά στην οργάνωση και τη χρήση του χώρου μέσα στον οικισμό (ενδοκοινοτική οργάνωση) και το *μακρο-επίπεδο*, στο οποίο εξετάζεται η κατανομή των οικισμών στον ευρύτερο χώρο και οι χωρικές σχέσεις μεταξύ τους (διακοινοτική οργάνωση).

Στη *χωρική αρχαιολογία* (spatial archaeology)¹²⁵, όπως ονομάστηκε το ξεχωριστό υπο-πεδίο της αρχαιολογικής επιστήμης¹²⁶, εφαρμόστηκαν ευρέως τα *μοντέλα βελτιστοποίησης* (optimization models), για να εξηγήσουν πτυχές συμπεριφοράς που σχετίζονται με τη χρήση πόρων¹²⁷. Η βασική υπόθεση είναι ότι οι άνθρωποι προσπαθούν να μεγιστοποιήσουν την αποδοτικότητά τους και να ελαχιστοποιήσουν τον κίνδυνο τους¹²⁸. δηλαδή, οι άνθρωποι επιδιώκουν το λιγότερο κόστος (σε χρόνο,

¹²¹ Gillings et al. 2020, 7.

¹²² Trigger 1967.

¹²³ Parsons 1972.

¹²⁴ Clarke 1977.

¹²⁵ Clarke 1977.

¹²⁶ Earle και Preucel 1987, 504.

¹²⁷ Jochim 1983, 157.

¹²⁸ Jochim 1998, 14-20.

ενέργεια ή πόρους) για να λάβουν το μεγαλύτερο κέρδος (σε τρόφιμα, υλικά ή εκτάσεις γης). Εντούτοις, η προσέγγιση αυτή, αγνοεί τις ιδιαίτερες συνθήκες που μπορεί να πλαισιώσουν κάθε φορά την κάθε περίπτωση και οι οποίες μπορεί να οδηγήσουν στη λήψη μη αναμενόμενων αποφάσεων.

Στη Μεταδιαδικαστική Αρχαιολογία, η οργάνωση του χώρου και των αντικειμένων μέσα σε αυτόν λαμβάνουν τη σημασία που τους δίνει ο μελετητής¹²⁹. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να προκύπτουν διαφορετικές ερμηνείες, με βάση τις διαφορετικές εμπειρίες και τον διαφορετικό τρόπο αντίληψης του χώρου. Οι οικισμοί, λοιπόν, συνιστούν δρώντα υποκείμενα που διαμορφώνουν τον χώρο τους σύμφωνα με τη δική τους αντίληψη, αλλά και σύμφωνα με την αντίληψη του εκάστοτε μελετητή. Επιπλέον, η έμφαση μετατοπίζεται στην ιδεολογία και στους συμβολισμούς που ενσωματώνονται όχι μόνο στα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, αλλά και στα τεχνουργήματα.

Ο Γ. Χουρμουζιάδης, σχολιάζοντας τα παραπάνω, προτείνει την κατασκευή και τη χρήση ενός συμβατικού όρου, στον οποίο θα μπορούσαν να συγχωνευτούν οι περιγραφικές κατηγορίες *χώρος* και *οικισμός*: *οικοχώρος*¹³⁰. Ο όρος αυτός δηλώνει πως τόσο οι ενδοκοινοτικές σχέσεις όσο και οι διακοινοτικές που τροφοδοτούν ουσιαστικά τους προβληματισμούς της αρχαιολογίας του χώρου αποκτούν ιστορική σημασία, μόνο όταν προβάλλονται ως δράσεις μιας συγκεκριμένης οικιστικής εκμετάλλευσης σε έναν συγκεκριμένο χώρο. Στην περίπτωση μιας τέτοιας εκμετάλλευσης εκείνο που παίζει βασικό ρόλο είναι η εκτίμηση των ποιοτικών και ποσοτικών στοιχείων του χώρου, που παράγονται από τις καθημερινές δράσεις των υποκειμένων της χωροοργάνωσης και της χωροχρήσης, δηλαδή των οικιστών.

Με βάση τα όσα ειπώθηκαν, αντιλαμβανόμαστε ότι ο χώρος, πέρα από το γεγονός ότι αποτελεί τη βάση για τη διαμόρφωση του τρόπου με τον οποίο οι αρχαιολόγοι συλλέγουν, αποθηκεύουν και αναλύουν τις πληροφορίες, δύναται, μέσα από μία ευρεία και πολύπλευρη προσέγγιση, να ενισχύσει την κατανόησή μας σχετικά με τη χωρική δομή και τη χωρική μεταβλητότητα των προϊστορικών κοινωνιών και μέσω της εξέτασης πρακτικών και αντιλήψεων στη διαχείριση του χώρου, μπορεί να οδηγηθούμε στην εξαγωγή ευρύτερων συγκριτικών συμπερασμάτων¹³¹.

¹²⁹ Pearson-Richards 1994, 5.

¹³⁰ Χουρμουζιάδης 1997, 17-22.

¹³¹ Maran 2009, 10. Wright 2009, 51.

2.4. Η κατοικία και οι συμβολισμοί της

Ο άνθρωπος προσπαθούσε από τα πρωιμότερα στάδια της εξέλιξής του να βρει έναν ασφαλή χώρο, ένα καταφύγιο, για να προστατευθεί από τις άσχημες καιρικές συνθήκες και τα άγρια ζώα. Ο παλαιολιθικός άνθρωπος καταφεύγει στα σπήλαια και σε υπαίθριους καταυλισμούς, ενώ με τη νεολιθική επανάσταση οι νομάδες, κυνηγοί και τροφοσυλλέκτες, μετατρέπονται σε μόνιμα εγκατεστημένους γεωργοκτηνοτρόφους, αλλαγή που έχει άμεσο αντίκτυπο στον τύπο κατοικίας και γενικότερα στην οικιστική οργάνωση.

Πέρα από το αίσθημα της αυτοσυντήρησης και της προφύλαξης, πρωταρχικό αίτιο της εμφάνισης της συνοίκησης σε έναν χωρικά προσδιορισμένο τόπο, θεωρείται το χαρακτηριστικό γνώρισμα του ανθρώπου να οργανώνεται σε ομάδες και να συγκροτεί κοινωνικό σύνολο¹³². Έτσι, ο δομημένος οικισμός αποτελεί τη φυσική έκφραση της κοινοτικής και συλλογικής ταυτότητας στον χώρο. Με αυτήν την έννοια, ο ίδιος ο άνθρωπος παράγει τον οικιστικό χώρο ως έναν τόπο, τον οποίο ελέγχει, αποβλέποντας στην ικανοποίηση των βασικών του αναγκών με τον καλύτερο κάθε φορά, για τον ίδιο, τρόπο.

Ο όρος οικισμός παραπέμπει στην έννοια της οικίας, δηλαδή σχετίζεται με τη βασική ανάγκη του ανθρώπου για κατάλυμα ή στέγη. Συγκεκριμένα, ως οικισμός ορίζεται ένα άθροισμα κατοικιών, έστω και λίγων, που απέχουν λίγο μεταξύ τους και των οποίων οι ένοικοι αναπτύσσουν ο ένας με τον άλλο κάποια μορφή κοινωνικής σχέσης. Η έννοια του οικισμού συσχετίζεται με τα νοικοκυριά που τον απαρτίζουν και όχι με τα κτίσματα που τον συγκροτούν. Έτσι, ένα αγρόκτημα που αποτελείται από πλήθος κτισμάτων και ανήκει σε ένα νοικοκυριό, δηλαδή μια οικογένεια, δε συνιστά οικισμό· ο οικισμός αρχίζει να αποκτά οντότητα από τη στιγμή που ο αριθμός των οικογενειών που τον απαρτίζουν είναι ικανός να σχηματίσει κοινωνική ομάδα μεγαλύτερη τουλάχιστον του ενός νοικοκυριού¹³³. Από τα παραπάνω, προκύπτει πως η σχέση μεταξύ του φυσικού, του ανθρώπινου και του τεχνητού στοιχείου είναι πρωταρχικής σημασίας για την ύπαρξη του οικισμού.

Το φυσικό περιβάλλον, η διαμόρφωση του εδάφους και οι κλιματολογικές συνθήκες έπαιξαν, διαχρονικά και ιδιαίτερα στις προβιομηχανικές κοινωνίες, αποφασιστικό ρόλο στη δημιουργία και στη διαμόρφωση των οικισμών, καθώς

¹³² Δεσποτόπουλος 1932, 427.

¹³³ Αραβαντινός, 1970, Α.9-Α.10.

υποδείκνυαν την αρχιτεκτονική των οικιών και γενικότερα την οικιστική οργάνωση. Οι οικισμοί χωροθετούνται σε πλαγιές και υψώματα και σε περιβάλλοντα που προσέφεραν σε επαρκείς ποσότητες νερό, καλλιεργήσιμα εδάφη και χώρους βοσκής, καθώς και πρώτες ύλες για την οικοδομική δραστηριότητα και την κατασκευή των αναγκαίων για τη ζωή χρηστικών αντικειμένων (εργαλείων, κεραμικών κτλ.). Για την ακρίβεια, τα τέσσερα θεμέλια της σωστής οικιστικής οργάνωσης, τα οποία θα πρέπει να είναι ισόνομα, είναι το έδαφος, ο ήλιος, ο αέρας και το νερό¹³⁴.

Όπως αναφέρθηκε ήδη, κατοικία είναι εκείνη η κατασκευή, η οποία εξασφαλίζει στον άνθρωπο το κατάλυμα, την αίσθηση της ασφάλειας και ταυτόχρονα συμβάλλει στην ανάδειξη της κοινωνική θέσης των ενοίκων της (status). Κάθε οικία αποτελεί έναν κατασκευασμένο συμβιβασμό: αυτό σημαίνει πως αρχικά λαμβάνονται υπόψη ζητήματα όπως το κόστος, οι υλικοί περιορισμοί, οι περιβαλλοντικές πιέσεις, οι λειτουργίες, τα κοινωνικά status κ.ά. και το τελικό αποτέλεσμα αποτελεί μια συγκεκριμένη επίλυση αυτών των ζητημάτων σε αρχιτεκτονική μορφή. Ο Ρωμαίος αρχιτέκτονας και μηχανικός Βιτρούβιος (1^{ος} αι. π.Χ.) διατύπωσε την άποψη πως όλα τα κτίρια θα πρέπει να έχουν τρία βασικά χαρακτηριστικά¹³⁵: *firmitas*, *utilitas* και *venustas* (οικοδομική σταθερότητα, χρησιμότητα και ελκυστική εμφάνιση-ομορφιά)¹³⁶, χαρακτηριστικά τα οποία φαίνεται πως απασχόλησαν τον άνθρωπο ήδη από τα προϊστορικά χρόνια.

Οι παλαιολιθικοί άνθρωποι μπορεί να μην έχουν «επινοήσει» την αρχιτεκτονική, αλλά ήταν οι πρώτοι που σταδιακά καθόρισαν και διευθέτησαν το περιβάλλον τους, προκειμένου να δημιουργήσουν χώρους που τους επέτρεψαν να αντιμετωπίσουν καλύτερα τον κόσμο. Καθώς οι άνθρωποι άρχισαν να σχηματίζουν οικισμούς κατά τη Μεσολιθική έως τη Νεολιθική εποχή, η οικοδομική τέχνη άρχισε να διακλαδίζεται σε πιο ξεχωριστές αρχιτεκτονικές μορφές. Καθώς οι οικισμοί των ανθρώπων μεγάλωναν και τα κοινά καθήκοντα χωρίζονταν, επιβλήθηκε η κατασκευή πιο σταθερών καταλυμάτων. Οι οικίες που αρχικά ήταν ελλειψοειδείς και αργότερα ορθογώνιες, κατασκευασμένες από κλαδιά, λάσπη και δέρματα, δημιουργούν μικρά χωριά, ενώ σταδιακά οι χώροι μεγαλώνουν και τα υλικά γίνονται πιο ανθεκτικά. Σε πολλές θέσεις του ελλαδικού χώρου έχουν βρεθεί κατάλοιπα πασσαλόπηκτων οικιών. Τα θεμέλια

¹³⁴ Καραμήτρου-Μεντεσίδη 2008α, 5.

¹³⁵ Marconi 2015.

¹³⁶ Το *firmitas* (σταθερότητα / αντοχή) είναι η ικανότητα ενός κτιρίου να παραμένει ανθεκτικό μετά από εκτεταμένη χρήση και έκθεση στα φυσικά στοιχεία. Το *utilitas* (χρησιμότητα) είναι η ικανότητα ενός κτιρίου να ανταποκρίνεται κατάλληλα στις ανάγκες των κατοίκων του. Το *venustas* (ομορφιά) είναι η σχέση του κτιρίου με το πρότυπο αισθητικής του περιβάλλοντος.

των τοίχων κατασκευαζόταν συχνά από λίθους, ώστε να αντιμετωπίζεται η υγρασία του εδάφους, η ανωδομή, πολλές φορές επιχρισμένη και συχνά διακοσμημένη, από πλίνθους, ξύλα, κλαδιά και καλάμια, με λάσπη ενισχυμένη με άχυρα και μαλλί, και οι στέγες από ξύλο ή άχυρα, δίρριχτες ή τετράρριχτες, ανάλογα με το μέγεθος της οικίας. Τα δάπεδα ήταν συνήθως από πατημένο χώμα, αν και είναι γνωστά παραδείγματα από ξύλο, ενώ συχνά οι οικίες χωρίζονταν εσωτερικά σε δύο ή περισσότερα δωμάτια. Στην Εποχή του Χαλκού οι οικίες απέκτησαν και περισσότερους ορόφους, όπως γνωρίζουμε από την Κρήτη, τις Κυκλάδες και τη μυκηναϊκή Ελλάδα¹³⁷.

Ωστόσο, η λειτουργία της οικίας δεν περιορίζεται στον υλικό πρακτικό χαρακτήρα της, αλλά επεκτείνεται και στον συμβολικό, καθώς συνιστά φορέα νοημάτων¹³⁸. Επιβεβαιώνοντας τα όσα προαναφέρθηκαν για τις ερευνητικές στάσεις και τον τρόπο ερμηνείας των αρχαιολογικών δεδομένων, αρχικά η αρχαιολογία προσέγγισε την κατοικία εστιάζοντας περισσότερο στην τυπολογική και χρονολογική κατηγοριοποίηση, ενώ παράλληλα επικεντρώθηκε στα μνημειώδη κτίσματα, αγνοώντας τα μικρότερα σε μέγεθος και αισθητική αξία¹³⁹. Αργότερα, όταν το αρχαιολογικό ενδιαφέρον έγινε περισσότερο ανθρωποκεντρικό, έγινε κατανοητό πως η μελέτη του δομημένου χώρου μπορεί να προσφέρει πολύτιμες πληροφορίες για την ανθρώπινη συμπεριφορά και τις κοινωνίες γενικότερα. Κι αυτό γιατί διαποτίζουμε τις κατοικίες μας με περίπλοκες έννοιες, με αποτέλεσμα να χρησιμεύουν ως μεταφορικά πρότυπα του κόσμου. Οι κατοικίες, λοιπόν, δεν αποτελούν παθητικό σκηνικό ανθρώπινων ενεργειών, αλλά ισχυρούς συμπτυκνωτές νοημάτων: αντανακλούν την κοσμοθεωρία των ανθρώπων που τις κατοικούν και προβάλλουν τις εκάστοτε επικρατούσες αντιλήψεις για την κοινωνική ιεραρχία, μετουσιώνοντας τις συμβολικές έννοιες σε υλική μορφή. Η *αρχαιολογία του νοικοκυριού* (household archaeology), η οποία πρωτοεμφανίστηκε στη δεκαετία του 1980¹⁴⁰, συμπλήρωσε το κενό εστιάζοντας περισσότερο στο άτομο, στις δραστηριότητές του και στο υλικό με το οποίο που σχετίζεται, συνδέοντας το δομημένο περιβάλλον, την κατοικία, με τον υλικό πολιτισμό, τα τεχνουργήματα που βρίσκονται εκεί, προκειμένου να κατανοηθεί η συμπεριφορά του νοικοκυριού¹⁴¹. Η συνειδητή, ή συχνότερα, η ασυνείδητη δομή

¹³⁷ Καραμήτρου-Μεντεσίδη 2008α, 5.

¹³⁸ Hodder 1987β. Rapoport 1990; Allison 1999, 11–12. Pfälzner 2001, 35–36.

¹³⁹ Sanders, 1984, 62.

¹⁴⁰ Wilk και Rathje 1982.

¹⁴¹ Müller 2015, xxi.

του οικιακού χώρου ενός νοικοκυριού, φανερώνει την αντίληψη των κατοίκων για τη δική τους ταυτότητα¹⁴². Αυτό συμβαίνει γιατί τα αντικείμενα αποτελούν την οπτική προβολή πληροφοριών σχετικά με την κοινωνική θέση, την πολιτιστική και εθνοτική ταυτότητα, την ιδιωτικότητα ή την ιδεολογία του νοικοκυριού¹⁴³. Η επίσημη διάταξη των οικιών, τα μη λειτουργικά / διακοσμητικά χαρακτηριστικά των οικιών και η χωρική κατανομή του αποθέματος χρησιμεύουν ως βάση για συμβολική ανάλυση¹⁴⁴.

Οι συμβολικές σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων και των κατοικιών τους απεικονίζονται έντονα και στις δραστηριότητες που περιβάλλουν την κατασκευή και την εγκατάλειψη μιας κατοικίας, οι οποίες συχνά μπορεί να συνοδεύονται από τελετουργικές πρακτικές. Για παράδειγμα, η κατασκευή μιας κατοικίας μπορεί να συνδέεται με τη δημιουργία ενός νέου νοικοκυριού και η εγκατάλειψή της με τον θάνατο ενός μέλους του νοικοκυριού¹⁴⁵. Επιπλέον, αν αναλογιστούμε πως η αποτέφρωση διευκόλυνε τον κατακερματισμό των ανθρώπινων σωμάτων, έτσι και ορισμένες κατοικίες φαίνεται να κήκαν σκόπιμα¹⁴⁶, ενώ άλλες καταστράφηκαν και θάφτηκαν¹⁴⁷. Στο ίδιο πλαίσιο, ίσως, θα μπορούσαμε να εντάξουμε και τις βρεφικές και παιδικές ταφές που έχουν εντοπιστεί κάτω από δάπεδα οικιών, έθιμο ήδη γνωστό από τα νεολιθικά χρόνια¹⁴⁸, οι οποίες πιθανόν έχουν να κάνουν με την (μεταφυσική) αντίληψη πως τα παιδιά δε θα έπρεπε να απομακρυνθούν από τον ζωτικό χώρο της οικογένειας, την οικία, ούτε μετά θάνατον.

Τα κίνητρα τέτοιων τάσεων είναι δύσκολο να αποδειχθούν· παρ' όλα αυτά, τόσο η ανακάλυψη νέων θέσεων όσο και η επανεξέταση και η ερμηνεία παλαιότερων ανασκαφικών ευρημάτων συνεχίζουν να συμβάλλουν με σημαντικές πληροφορίες για τον χαρακτήρα και την οργάνωση των οικισμών της Εποχής του Χαλκού.

¹⁴² Müller 2015, xxv.

¹⁴³ Hodder 1982, 1987a. Sanders 1990, 49-50. McGuire και Schiffer 1983, 282.

¹⁴⁴ Pfälzner 2015, 52.

¹⁴⁵ Brück 1999. Gerritsen 2003.

¹⁴⁶ Chapman 1999. Συγκεκριμένα, ο Chapman (σ. 115) αναφέρει έξι πιθανές εξηγήσεις για την καύση των οικιών: 1. Η καταστροφή από φωτιά από εισβολή τοπικών επιθετικών ομάδων 2. Οι τυχαίες πυρκαγιές, αποτέλεσμα μαγειρέματος ή άλλων πυροτεχνικών δραστηριοτήτων 3. Η καύση της οικίας για ενδυνάμωση και υδατοστεγάνωση της κατασκευής 4. Η καύση μίας παλιάς οικίας διευκολύνει την επανάχρηση του πηλού σε άλλες κατασκευές 5. Η φωτιά βοηθά στην καταστροφή εντόμων ή ζωικών παρασίτων 6. Η σκόπιμη καταστροφή των οικιών με τη βοήθεια της φωτιάς για να ολοκληρωθεί ο κύκλος ζωής της οικίας, αλλά και των περιεχομένων της.

¹⁴⁷ Brück 2006.

¹⁴⁸ Για παράδειγμα, στην Ελάτεια της Φθιώτιδας βρέθηκε ενταφιασμός παιδιού σε λάκκο κάτω από το δάπεδο οικίας, ο οποίος χρονολογείται στη Νεότερη Νεολιθική (Χουρμουζιάδης 1973, 210), ενώ τέτοιου είδους ταφές της ΜΕΧ εντοπίστηκαν στη Θήβα (Ανδρικού 2014, 129, 135). Στον Κύνο Λοκρίδας αποκαλύφθηκαν λακκοειδείς και κιβωτιόσχημοι τάφοι βρεφών στα δάπεδα οικιών της ΥΕΧ (Νικολάου 1999, 153-156). Το έθιμο συνεχίζεται μέχρι και τα Ρωμαϊκά χρόνια (Carroll 2011 και 2012).

Αναμφίβολα, η ιδεολογική σημασία του σπιτιού σήμερα, επηρεάζει τον τρόπο με τον οποίο βλέπουμε τις προϊστορικές οικίες, αφού είναι εύκολο να επιβληθούν στο παρελθόν σύγχρονες ιδέες σχετικά με τον χαρακτήρα της οικιακής πρακτικής. Ωστόσο, αν και μπορεί να είναι δύσκολο, αν όχι αδύνατο, να ανακατασκευαστούν πτυχές των προϊστορικών κοινωνιών¹⁴⁹, όπως, για παράδειγμα, οι μορφές συγγένειας (ποια συγγένεια είχαν μεταξύ τους οι κάτοικοι μιας οικίας;), πρέπει να παραδεχτούμε πως οι οικίες της Εποχής του Χαλκού, υπήρξαν πολύ διαφορετικές σε χαρακτήρα και οργάνωση από τις δικές μας σήμερα. Φαίνεται πως οι οικονομικές, τελετουργικές και πολιτικές δραστηριότητες υπήρξαν κεντρικά στοιχεία του οικιακού τομέα και ότι η οικία διαδραμάτισε βασικό ρόλο στην κατασκευή και τη διαπραγμάτευση κοινωνικών ταυτοτήτων¹⁵⁰.

Η οικία, λοιπόν, στενά συνδεδεμένη με τον ψυχικό κόσμο του ανθρώπου, την οικογενειακή και κοινωνική ζωή του, αποτέλεσε έκφραση του πολιτισμού του. Η μελέτη των συμβολικών πτυχών απαιτεί την ίδια, ίσως μεγαλύτερη, προσοχή με τη μελέτη των λειτουργικών πτυχών ενός σπιτιού και αποτελεί μια συγκεκριμένη, ερμηνευτική προσπάθεια, η οποία απαιτεί προσεκτική επιχειρηματολογία. Ο πολυσχιδής χαρακτήρας της οικίας θα πρέπει να προσεγγιστεί μέσω του υλικού, χωρικού, χρονικού και κοινωνικού της πλαισίου¹⁵¹.

3. Ερευνητικό Μέρος

3.1. Στόχοι, προσανατολισμοί και περιορισμοί της έρευνας

Καθώς το ενδιαφέρον της επιστημονικής κοινότητας υπήρξε στραμμένο είτε στον σύγχρονο νοτιοελλαδικό-μυκηναϊκό χώρο είτε στα ευρήματα κλασικών χρόνων, το ερευνητικό κενό που δημιουργήθηκε αναφορικά με τις οικιστικές θέσεις της ΥΕΧ στη Δυτική Μακεδονία ήταν αυτό που υπαγόρευσε την ανάγκη ενασχόλησης με το θέμα αυτής της διπλωματικής. Επιπλέον, οι εντατικές επιφανειακές και ανασκαφικές έρευνες των τελευταίων 30-40 χρόνων, εμπλούτισαν σημαντικά τον αρχαιολογικό

¹⁴⁹ Είναι εξαιρετικά δύσκολο να ανακατασκευαστεί και η προϊστορική αρχιτεκτονική (πόσο μάλλον τα νοήματα), καθώς τα περισσότερα από τα υλικά που χρησιμοποιούνταν αποσυντίθενται με την πάροδο του χρόνου.

¹⁵⁰ Brück και Fokkens 2013, 84.

¹⁵¹ Bailey 1990, 28.

χάρτη, επιβάλλοντας την προσπάθεια για συγκρότηση μιας περισσότερο ολοκληρωμένης εικόνας για την περιοχή της YEX.

Βασικός στόχος της παρούσας έρευνας είναι η μελέτη της φυσιογνωμίας, δηλαδή της τοπογραφίας, των χαρακτηριστικών, της μορφής που είχαν οι οικισμοί της YEX στη Δυτική Μακεδονία, με ιδιαίτερη αναφορά-μελέτη περίπτωσης τη θέση που ανασκάφηκε στα Αλώνια Ποντοκόμης. Το ενδιαφέρον μας διακλαδώνεται, αφενός, στη χωροταξική οργάνωση του οικιστικού δικτύου και στη διαχείριση του περιβάλλοντος, το οποίο επηρεάζει τον χαρακτήρα της ανθρώπινης δραστηριότητας διαχρονικά, και, αφετέρου, στην ανάλυση των αρχιτεκτονικών καταλοίπων, μέσω της καταγραφής των τρόπων κατασκευής, των υλικών δόμησης και της αποκατάστασης των κατόψεων, με στόχο να εξαχθούν όσο το δυνατόν σαφέστερα συμπεράσματα σχετικά με τη δομή και οργάνωση του οικιστικού και οικιακού χώρου και των καθημερινών δραστηριοτήτων. Ευελπιστούμε πως θα καταφέρουμε να κατανοήσουμε τις σκέψεις, τις αντιλήψεις και τις κοινωνικοοικονομικές συνθήκες και ανάγκες που επέβαλαν τις αποφάσεις για τον τρόπο κατασκευής και οργάνωσης των οικισμών και των οικιών και να παρατηρήσουμε τις σχέσεις που διαμορφώθηκαν σε ενδοκοινοτικό και διακοινοτικό επίπεδο.

Για την επίτευξη του στόχου η ανά χείρας εργασία προσανατολίστηκε σε δύο κατευθύνσεις. Η πρώτη κατεύθυνση αφορά στην επισκόπηση της μέχρι τώρα αρχαιολογικής έρευνας με τη συγκέντρωση των εντοπισμένων οικιστικών θέσεων της περιόδου και τη μελέτη των χαρακτηριστικών τους (βλ. υποκεφάλαιο 3.3.1). Προσπαθήσαμε να υπερβούμε τις πληροφορίες που μας παρέχει σε ένα πρώτο επίπεδο η κάθε θέση ως μεμονωμένη περίπτωση και να τις προσεγγίσουμε ολιστικά. Η δεύτερη κατεύθυνση αφορά στη μελέτη των αρχαιολογικών ευρημάτων από τα Αλώνια Ποντοκόμης(βλ. υποκεφάλαιο 3.3.2), εστιάζοντας στις πληροφορίες που μπορεί να παρέχει η θέση σε σχέση με το ερευνητικό ζητούμενο. Το ενδιαφέρον μας επικεντρώθηκε στον πιθεώνα που εντοπίστηκε στη θέση, σπάνιο εύρημα της περιόδου στην περιοχή της Δυτικής Μακεδονίας, όπως αποδείχτηκε από το πρώτο μέρος της έρευνας(βλ. υποκεφάλαιο 3.3.1), σε μια δύσκολη, εξαιτίας των ελλειπών στοιχείων, προσπάθεια να εξεταστεί ο οικονομικός και κοινωνικός χαρακτήρας της αποθήκευσης.

Η ασφαλής ερμηνεία των δεδομένων δε θα είναι εφικτή αν δεν κατανοήσουμε ότι, όπως σε κάθε έρευνα, έτσι και σε αυτήν θα πρέπει να ληφθεί υπόψη το σύνολο των περιορισμών στους οποίους υπόκειται. Αρχικά, θα πρέπει να σημειωθεί πως

οικοδομικά κατάλοιπα της ΥΕΧ εντοπίζονται σε όλο το νομό, κυρίως τυχαία και από σωστικές παρεμβάσεις, ενώ η πλειονότητα του αρχαιολογικού υλικού προέρχεται από επιφανειακές έρευνες. Ένα μεγάλο ζήτημα, λοιπόν, αποτελεί η απουσία εκτεταμένων ανασκαφών, με αποτέλεσμα οι ερμηνείες να στηρίζονται σε ελλιπή δεδομένα και για το λόγο αυτό να συμπληρώνονται με υποθέσεις.

Στις περισσότερες εντοπισμένες θέσεις της ΥΕΧ στη Δυτική Μακεδονία το αρχαιολογικό υλικό διατηρείται αποσπασματικά, κάτι που μπορεί να αποδοθεί σε πολλές αιτίες. Για παράδειγμα, μπορεί να οφείλεται σε φυσικές διαδικασίες, όπως είναι οι δράσεις των χειμάρρων κατά την αρχαιότητα ή, στις παράκτιες και παρόχθιες θέσεις, η αυξομείωση της στάθμης των λιμνών και ποταμών. Όσον αφορά στις θέσεις που εντοπίζονται σε πλαγιές βουνών και λόφων, λαμβάνοντας υπόψη πως όλα τα φυσικά πρηνή υπόκεινται σε συνεχείς δυνάμεις διάβρωσης, γίνεται κατανοητό πως τα επαναλαμβανόμενα επεισόδια διάβρωσης μπορούν να προκαλέσουν απώλεια πολιτισμικών φάσεων, ενώ παράλληλα το αρχαιολογικό υλικό μεταφέρεται και αποτίθεται σε χαμηλότερα επίπεδα.

Ακόμη, σημαντικές αλλοιώσεις στα αρχαιολογικά κατάλοιπα, αν όχι την ολοσχερή καταστροφή τους, μπορούν να επιφέρουν και οι ανθρωπογενείς παρεμβάσεις, είτε αυτές είναι άμεσες, όπως οι αρόσεις, οι οικοδομικές δραστηριότητες, οι κατασκευές μεγάλων δημοσίων έργων, είτε έμμεσες, όπως οι κατασκευές τεχνητών λιμνών που οδηγούν σε κατακλυσμό αρχαιολογικών χώρων και στην αλλοίωσή τους εξαιτίας των συνεχών αυξομειώσεων της στάθμης του νερού.

Υπάρχουν κι άλλοι παράγοντες που θα πρέπει να εξεταστούν, όπως το γεγονός πως μια θέση ή ένα κτίριο μπορεί να έχει επαναχρησιμοποιηθεί σε μεταγενέστερες χρονολογικές φάσεις και, συνεπώς, η αρχική του μορφή να έχει αλλάξει δραστικά. Πιο συγκεκριμένα, ένα κτίριο μπορεί να εγκαταλειφθεί και να καταστραφεί: τα οργανικά οικοδομικά υλικά φθείρονται και η ανωδομή καταρρέει πάνω στο δάπεδο. Έπειτα, πάνω σε αυτό το στρώμα καταστροφής, δημιουργείται ένα νέο υπόβαθρο θεμελίωσης, προκαλώντας σημαντική διατάραξη στο προϋπάρχον στρώμα.

Δε θα πρέπει να παραβλέψουμε και το γεγονός πως και η ίδια η ανασκαφική διαδικασία αποτελεί, εκτός από τον κατεξοχήν τρόπο ανάδειξης των αρχαιοτήτων, μια καταστροφική διαδικασία. «Η ανασκαφή είναι σαν το ναρκοπέδιο. Το πρώτο λάθος είναι και το τελευταίο»¹⁵², πράγμα που σημαίνει πως ο ανασκαφέας θα πρέπει

¹⁵² Χουρμουζιάδης 2008, 3.

να είναι ιδιαίτερος προσεκτικός και σχολαστικός κατά τη διεξαγωγή της, αλλά και κατά τη συγγραφή του ανασκαφικού ημερολογίου, ώστε να αντληθούν και να καταγραφούν όλα τα στοιχεία που θα μας παρέχουν όλες τις δυνατές πληροφορίες για το εύρημα.

Επιπλέον, οι αλλαγές στις πεποιθήσεις των ερευνητών σχετικά με τα υλικά κατάλοιπα επιφέρουν με τη σειρά τους αλλαγές και στην αρχαιολογική ανασκαφή, ενώ είναι σημαντικό να υπολογίζουμε και έναν βαθμό υποκειμενικότητας σε κάθε αρχαιολογική ερμηνεία.

Παράλληλα και όσον αφορά στις έρευνες επιφανείας, θα πρέπει να αναλογιστούμε πως αυτές δεν πραγματοποιούνται πάντα με βάση τα ίδια ερευνητικά ερωτήματα και τους ίδιους στόχους και, συνεπώς, δε χρησιμοποιούνται πάντοτε οι ίδιες μεθοδολογικές αρχές. Επιπλέον, για να χαρακτηριστεί μία θέση ως οικιστική, δεν αρκεί μόνο η παρουσία κεραμικής, αλλά θα πρέπει αυτή να βρίσκεται σε πυκνή διασπορά και σε συγκεκριμένη έκταση, ώστε να καθοριστούν τα όρια του οικισμού. Ταυτόχρονα, συνεξετάζονται και τα χαρακτηριστικά του τοπίου, όπως το είδος του εδάφους και η γειτνίαση με υδάτινους όγκους, ενώ ο συνδυασμός όλων των παραπάνω παραμέτρων είναι αυτός που οδηγεί στην αναγνώριση μιας οικιστικής θέσης και, ως εκ τούτου, αυτή αποτελεί ερμηνεία του αρχαιολόγου που πραγματοποιεί την επιφανειακή έρευνα.

Τέλος, είναι βέβαιο πως υπάρχουν εντοπισμένες οικιστικές θέσεις, οι οποίες ακόμη ή δεν έχουν ανασκαφτεί συστηματικά ή δεν έχουν πλήρως δημοσιευτεί, η συμβολή τους όμως είναι περιορισμένη σε όλα τα επίπεδα πληροφορίας, πλην της τοπογραφικής.

Όλοι οι παραπάνω περιορισμοί, δύσκολα αντιμετωπίσιμοι για τους ερευνητές, δυσχέραναν την προσπάθεια ανασύστασης της οικιστικής φυσιогνωμίας της Δυτικής Μακεδονίας κατά την ΥΕΧ και δυσκόλεψαν την εξαγωγή σαφών συμπερασμάτων για την κοινωνικοοικονομική οργάνωση των οικισμών και τις ενδοκοινοτικές και διακοινοτικές σχέσεις αυτών. Προσπαθήσαμε οι ερμηνευτικές μας μέθοδοι να είναι ευέλικτες και προσαρμοσμένες στα συγκεκριμένα δεδομένα και, παρότι η μελλοντική έρευνα είναι αυτή που καλείται να αποσαφηνίσει τα παραπάνω ζητήματα, φιλοδοξούμε πως από τη μελέτη των δεδομένων της ανασκαφής στα Αλώνια Ποντοκόμης θα προκύψουν συμπεράσματα που θα χρησιμεύσουν στη διαμόρφωση μιας σφαιρικής εικόνας με βάση τα υπάρχοντα δεδομένα.

3.2. Μεθοδολογία της έρευνας

Όπως αναφέρθηκε, η έρευνα προσανατολίστηκε σε δύο κατευθύνσεις, με την πρώτη να αφορά στη συγκέντρωση των εντοπισμένων οικιστικών θέσεων της περιόδου. Πραγματοποιήθηκε η αποδελτίωση των σχετικών με τη θεματική της έρευνας βιβλιογραφικών αναφορών, οι οποίες και απομονώθηκαν. Στόχος δεν είναι η παρουσίαση όλων των θέσεων αναλυτικά, αλλά η εύρεση των στοιχείων που μας παρέχει η κάθε θέση συγκριτικά με τα στοιχεία που παρέχει η θέση στα Αλώνια Ποντοκόμης, η οποία θα εξεταστεί εκτενέστερα στη συνέχεια, ώστε να γίνει κατανοητή η σημαντικότητα της τελευταίας.

Σύμφωνα με τον L.R. Binford, ως εγκατάσταση -από την άποψη ενός συστήματος διαβίωσης- μπορεί να οριστεί η επανειλημμένη χρήση ενός χώρου από κάποιους συμμετέχοντες που ενεργούν βάσει ενός κοινού πολιτισμικού συστήματος¹⁵³ και αυτήν ακριβώς τη διατύπωση είχαμε υπόψη μας κατά την συγκέντρωση των αναφορών σχετικών με οικιστικές θέσεις. Κατά την αποδελτίωση των βιβλιογραφικών πηγών, απομονώθηκαν οι αναφορές που σχετίζονται με οικιστικές θέσεις της YEX, οι οποίες ήταν ανασκαμμένες με αρχιτεκτονικά κατάλοιπα ή χωρίς αρχιτεκτονικά κατάλοιπα αλλά με κινητά ευρήματα της εποχής, θέσεις οι οποίες εντοπίστηκαν κατά τη διάρκεια έρευνας επιφανείας, θέσεις οι οποίες ταυτίστηκαν ως οικιστικές της YEX λόγω της παρουσίας μνηναϊκής κεραμικής ή κεραμικής με αμαυρόχρωμη διακόσμηση και θέσεις οι οποίες έγιναν γνωστές μετά από παραδόσεις ευρημάτων της περιόδου.

Όλες οι βιβλιογραφικές αναφορές εισήχθησαν σε Βάση Δεδομένων (Microsoft Office Access), η οποία αποτέλεσε βασικό εργαλείο της παρούσας μελέτης, όχι μόνο για το πρώτο μέρος της έρευνας, αλλά και για τη σύνθεση των δεδομένων και τη συγγραφή των τελικών συμπερασμάτων. Στη Βάση Δεδομένων καταγράφηκαν πληροφορίες σχετικές με 128 οικιστικές θέσεις, οι οποίες εντοπίστηκαν στους τέσσερεις νομούς της Δυτικής Μακεδονίας. Η αρχική καταγραφή έγινε σε τέσσερεις πίνακες, έναν για κάθε νομό. Σε κάθε πίνακα εισήγαμε τα πεδία, τα οποία προέκυψαν με βάση τα ποιοτικά χαρακτηριστικά των αναφορών. Έπειτα, μετά από προσεκτική μελέτη των αναφορών και την εύρεση κοινών κατηγοριών και με βάση τη θεωρία, το σκοπό της έρευνας και το ερευνώμενο υλικό, καθορίστηκαν τα πεδία (βλ. Εικόνα 1), τα οποία είναι κοινά για κάθε πίνακα και επιδιώκουν να καλύψουν τους σκοπούς της

¹⁵³ Binford 1982, 5.

έρευνας. Ακολούθησε μια πρώτη διερευνητική ανίχνευση των πεδίων στο ερευνώμενο υλικό, και, ανάλογα με το πόσο κατάλληλα κρίθηκαν, τροποποιήθηκαν, δημιουργήθηκαν κάποια νέα πεδία, ενώ κάποια αφαιρέθηκαν, μέχρι να πάρουν την τελική τους μορφή. Τα πεδία τα οποία δημιουργήθηκαν, έντεκα στον αριθμό, είναι τα εξής: Αύξων Αριθμός θέσης (A/A), Περιοχή, Θέση, Περιγραφή, Βιβλιογραφική Αναφορά, Ανασκαφή/Παράδοση/Περισυλλογή, Αμαυρόχρωμη Κεραμεική, Μυκηναϊκά Ευρήματα, Κινητά Ευρήματα, Πίθοι. Στη συνέχεια, σχεδιάστηκαν τέσσερις φόρμες, μία για κάθε νομό, οι οποίες βασίστηκαν στους τέσσερις πίνακες (βλ. Εικόνα 2). Η κάθε φόρμα περιλαμβάνει τόσες εγγραφές όσες ο αριθμός των αρχαιολογικών θέσεων κάθε νομού, ενώ σε κάθε εγγραφή εμφανίζονται αναλυτικά τα στοιχεία του κάθε πεδίου(βλ. Πίνακα 2). Έτσι, η εισαγωγή των στοιχείων στις φόρμες της βάσης δεδομένων μας, με τη βοήθεια των πινάκων και τα πεδία τους, διευκόλυνε τη συγκέντρωση, την οργάνωση και τη συγκριτική μελέτη των στοιχείων και έδωσε την δυνατότητα ομαδοποίησης των χαρακτηριστικών των εξεταζόμενων οικισμών. Επιπλέον, μέσω των στόχων που θέσαμε, καταφέραμε να οδηγηθούμε στην ανασύνθεση νέων πληροφοριών, οι οποίες θα αποτελέσουν έναυσμα για τη διατύπωση περαιτέρω υποθέσεων και ερωτημάτων.

Για την ανάλυση των δεδομένων κρίθηκε ως καταλληλότερος ο συνδυασμός της ποσοτικής και της ποιοτικής έρευνας. Θεωρούμε ότι οι ποσοτικές και οι ποιοτικές μέθοδοι αλληλοσυμπληρώνονται και ο συνδυασμός τους μπορεί να προσδώσει τα μέγιστα δυνατά οφέλη στην αξιοποίηση των αποτελεσμάτων, αφού η χρήση ποιοτικών μεθόδων συνεισφέρει σημαντικά στην κατανόηση των παραγόντων που έχουν ήδη διερευνηθεί μέσα από ποσοτικές προσεγγίσεις¹⁵⁴. Αρχικά, πραγματοποιήθηκε η ποσοτική ανάλυση των οικιστικών θέσεων, κατά την οποία υπολογίστηκε το σύνολό τους ανά νομό και, έπειτα, το σύνολο των θέσεων σε όλη τη Δυτική Μακεδονία. Στη συνέχεια, υπολογίστηκε το σύνολο των ανασκαμμένων θέσεων, των θέσεων που έχουν ταυτιστεί από την παρουσία κεραμικής, των θέσεων στις οποίες εντοπίστηκαν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα ή/και κατασκευές, των θέσεων στις οποίες εντοπίστηκαν πίθοι/πιθεώνας, των θέσεων με αμαυρόχρωμη κεραμική και των θέσεων με μυκηναϊκά ευρήματα, σε όλη τη Δυτική Μακεδονία, αλλά και ανά νομό. Αφού ολοκληρώσαμε την ποσοτική προσέγγιση του υπό έρευνα υλικού, προχωρήσαμε στην ποιοτική ανάλυση των αποτελεσμάτων συνυπολογίζοντας τα

¹⁵⁴ Ιωσηφίδης 2008, 114.

ποσοτικά χαρακτηριστικά τους. Η ποιοτική ανάλυση εστίασε στα χαρακτηριστικά της κάθε θέσης ξεχωριστά, ώστε να οδηγηθούμε στην εξαγωγή συγκεκριμένων σκέψεων και ευρύτερων συμπερασμάτων.

Αφού ολοκληρώθηκε το πρώτο μέρος της έρευνας, προχωρήσαμε στη μελέτη του υλικού που προέρχεται από τη θέση της YEX στα Αλώνια Ποντοκόμης. Για την παρούσα έρευνα, αρχικά αναγνώσθηκε πάλι το αρχαιολογικό ημερολόγιο και μελετήθηκαν ξανά διεξοδικά τα ανασκαφικά σχέδια και τα ευρήματα, ώστε να εντοπίσουμε τα απαραίτητα για την έρευνά μας στοιχεία. Έπειτα, πραγματοποιήθηκε μια πρώτη παρουσίαση της θέσης και των ευρημάτων, ενώ στη συνέχεια εστιάσαμε στον πιθεώνα που εντοπίστηκε στη θέση, ευελπιστώντας να απαντήσουμε στα εξής ερωτήματα:

- πώς κατανέμονται στον χώρο οι πίθοι (εσωτερική οργάνωση);
- γιατί οι πίθοι ομαδοποιήθηκαν σε δύο συστάδες;
- πόσα άτομα μπορεί να εξυπηρετούνταν, λαμβάνοντας υπόψη το μέγεθος των πίθων;
- ποιος είναι ο οικονομικός και κοινωνικός χαρακτήρας της αποθήκευσης και ποια η σημασία της;
- η κατοχή πίθων, η οποία προϋποθέτει και την ύπαρξη πλεονάσματος, υποδεικνύει κοινωνική ομάδα διαφορετικής βαθμίδας (δεδομένου ότι είναι σπάνιο εύρημα);

Έπειτα, πραγματοποιήθηκε βιβλιογραφική συγκριτική μελέτη με άλλους πιθεώνες της περιόδου που έχουν εντοπιστεί στην περιοχή της Μακεδονίας. Τα στοιχεία που προκύπτουν από τη μελέτη της θέσης, τα οποία μπορούν να λειτουργήσουν συμπληρωματικά προς τα στοιχεία που προέκυψαν από το πρώτο μέρος της έρευνας, μπορούν να συμβάλλουν σημαντικά στην αρχαιολογία και στην ιστορική τοπογραφία της περιοχής, διευρύνοντας τη γνώση μας για την YEX στη Δυτική Μακεδονία.

3.3. Αποτελέσματα Έρευνας

3.3.1. Θέσεις κατοίκησης της Ύστερης Εποχής Χαλκού στη Δυτική Μακεδονία

3.3.1.a. Αποτελέσματα ποσοτικής έρευνας

Από την ποσοτική έρευνα προκύπτει πως υπάρχουν 12 οικιστικές θέσεις της YEX στο νομό Γρεβενών, 3 στο νομό Καστοριάς, 96 στο νομό Κοζάνης και 17 στο νομό Φλώρινας, ανάγοντας σε 128 τον συνολικό αριθμό οικιστικών θέσεων της YEX στη Δυτική Μακεδονία (βλ. Χάρτη 1 και Χάρτη 2). Οι περισσότερες θέσεις, και μάλιστα με σημαντική διαφορά, εντοπίζονται στο νομό Κοζάνης (βλ. Χάρτη 3). Ακολουθούν ο νομός Φλώρινας (βλ. Χάρτη 4) και ο νομός Γρεβενών (βλ. Χάρτη 5), ενώ οι λιγότερες θέσεις εντοπίζονται στο νομό Καστοριάς (βλ. Χάρτη 6).

Το σύνολο των ανασκαμμένων (κυρίως με έρευνα σωστικού χαρακτήρα) θέσεων ανάγεται σε 43 (βλ. Χάρτη 7). Συγκεκριμένα, έχουν ανασκαφτεί 5 θέσεις στο νομό Γρεβενών¹⁵⁵, όλες οι θέσεις στο νομό Καστοριάς¹⁵⁶, 31 θέσεις στο νομό Κοζάνης¹⁵⁷ και 4 στο νομό Φλώρινας¹⁵⁸, ενώ 5 θέσεις στο νομό Γρεβενών¹⁵⁹, 61 στο νομό Κοζάνης¹⁶⁰ και 13 στο νομό Φλώρινας¹⁶¹ έχουν εντοπιστεί κατά τη

¹⁵⁵ Παναγιά Διπόρου, Βλάχος Νεοχωρίου, Αγία Κυριακή Παλιουριάς, Γέφυρα Παναγιάς, Ιβάνη Πριονίων (βλ. Πίνακα 2 στο Παράρτημα).

¹⁵⁶ Νησί Δισπηλιού, Ψαλίδα Καστοριάς, Σπήλαιο στο φαράγγι του Λιβαδοπόταμου Κορομηλιάς (βλ. Πίνακα 2 στο Παράρτημα).

¹⁵⁷ Λειβάδια, Μεγάλη Ράχη και Πολεμίστρα Αιανής, Κρυοπήγαδο Αλιάκμονα, Γυμνάσιο Αναρράχης, Σταυρός Άνω Κώμης, Άγιος Αθανάσιος/Μπουφάρι Απιδέας, Βασιλάρα Ράχη και Κάτω Μπράβας Βελβενδού, Κόκκινα Κεραμίδια Εμπορίου, Παλιοκκλήσι Καρυδίτσας, Κρυόβρυση και Τούμπα Κλείτου, Οδός Φιλίππου Β' Κοζάνης, Κρυόβρυση Κρανιδίων, Άγιος Νικόλαος, Αμπελότοπος, Βαρκάρης, Ίσωμα, Κουρί και Μικρό Λιβάδι Μαυροπηγής, Σταυρός Μικροκάστρου, Αμπέλια Ομαλής, Ανάνα Πλατανιάς, Νεροφαγιά Πολυμύλου, Αβλαγάδες, Αλώνια και Βρύση Ποντοκόμης, Τσερβένα Σιάτιστας, Σαράντα Γκορτσιές Τσοτυλίου και Κάμπος Φρουρίου. Ακόμη, έχουμε 3 θέσεις στην Κοζάνη (Αηδονοχώρι, Ζίγρες Άνω Κώμης, Μεταμόρφωση), για τις οποίες δεν βρέθηκαν στοιχεία σχετικά με τον τρόπο προέλευσης των ευρημάτων (βλ. Πίνακα 2 στο Παράρτημα).

¹⁵⁸ Ανάργυροι Ι, Ανάργυροι ΙV, Ανάργυροι ΙΧα και Ανάργυροι ΧΙ (βλ. Πίνακα 2 στο Παράρτημα).

¹⁵⁹ Παλαιογουλές στο Δασάκι, Κτιο Διπόρου, Μεγάλη Πέτρα στο Μοναχίτι, Πρόσβορο και Παλαιόκαστρο Συνδένδρου (βλ. Πίνακα 2 στο Παράρτημα).

¹⁶⁰ Μεγάλη Τούμπα Αγίου Δημητρίου, Καρακάση Αηδονοχωρίου, Βέρβερη Αιανής, Μικρό Νησί Ακρινής, Κουρί Άνω Κώμης, Κοφτερή, Λαθύρια, Κερασιά και Κεραμίδια Αξιόκαστρου, Τούμπα Άννας Σαμαρά στο Βελβενδό, Πηγή Ρέμα Γαλάτειας, Τούρλα Γουλών, Κορομηλιά Δαφνερού, Άγιος Ελευθέριος Δρεπάνου, Λογκάς Ελάτης, Δάσος Εξοχής, Παλαιόκαστρο Καισαρειάς, Προφήτης Ηλίας και Άγιος Κωνσταντίνος Καισαρείας, Ξανθόπυργος Καλαμιάς, Μέτσιοι Κερασιάς, Πλατεία 25¹⁵ Μαρτίου Κοζάνης, Βλυσίδια Κρυονερίου, Κάστρο και Ραχοπούλα Κτενίου, Άγιος Αθανάσιος και Παλιάλωνα Λαζαράδων, Παλιόσπιτα Λούβρης, Αργόρεμα και Κάστρο Μαυροπηγής, Λόφος Μεταμόρφωσης Μεσιανής, Κομματσούλια Μεταμόρφωσης, Ίσωμα Μηλιάς, υψώματα βόρεια της Νεάπολης, Γλας Παλαιόκαστρου, Γήπεδο Περδίκκα, Τσιφλίκι Πετρανών, Μάντρες Πολυμύλου, Λειβάδια Πτολεμαΐδας, Κάστρο Πύργων, Ράχη και Παλιάμπελα Ροδίτη, Παλιομονάστηρο Ροδοχωρίου, Αυλή Ρυμνίου, Καστράκι Σιάτιστας, Γρόσι Σισανίου, Αγία Άννα Σερβίων, Κολιτσάκι, Μυρτσιάπ και Σκαμινιές στην περιοχή της Γέφυρας Σερβίων, Νικοφρίτης Σκαλοχωρίου, Γκιλάν-

Διάρκεια επιφανειακής έρευνας (σύνολο 78 θέσεις). Ακόμη, 2 θέσεις στο νομό Γρεβενών¹⁶² και 2 στο νομό Κοζάνης¹⁶³ μάς είναι γνωστές από παραδόσεις ευρημάτων. Τέλος, υπάρχουν δύο θέσεις στο νομό Κοζάνης, για τις οποίες δεν αναφέρεται ο τρόπος απόκτησης των ευρημάτων¹⁶⁴.

Μεγάλος είναι ο αριθμός των θέσεων που εντοπίστηκαν και χρονολογήθηκαν μόνο από την παρουσία κεραμικής (βλ. Χάρτη 8), είτε πρόκειται για αμαυρόχρωμη κεραμική είτε για μυκηναϊκή ή, ακόμη, για κεραμική χαρακτηριστική της ΥΕΧ, χωρίς να συνυπάρχουν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα ή κατασκευές. Για την ακρίβεια, πρόκειται για 4 θέσεις στο νομό Γρεβενών¹⁶⁵, και οι 3 θέσεις στο νομό Καστοριάς, 61 θέσεις στο νομό Κοζάνης¹⁶⁶ και 13 θέσεις στο νομό Φλώρινας¹⁶⁷ (σύνολο 81 θέσεις).

Όλα τα παραπάνω στοιχεία συνοψίζονται στον πίνακα που ακολουθεί (τα ποσοστά υπολογίστηκαν επί του συνόλου των θέσεων).

Κουσιού Σκήτης, Μερότοπος Σπάρτου, Πέρασμα Σταυρωτής, Εκκλησιάκι Σπηλιάς, Σμίξη Τραπεζίτσας, Σιανίστι Τσοτυλίου, Άγιος Αθανάσιος Χειμερινού, Αη Σωτήρας, Κοπάνες και Παλιοκάτουνα Χρωμίου.

¹⁶¹ Μεταμόρφωση Σωτήρος στον Άγιο Παντελεήμονα, Μικρή Λίμνη/Χωράφια του Γιάννη/Βάλτος Αναργύρων, Άνω Κλεινές Ι, Γκαγιά και Μέτλα Βεγόρας, Εκκλησιά/Χαλίκια/Βάλτος στο Λιμνοχώρι, Κηπάκια στο Μανιάκι, Οξιά-Μικρολίμνη και Τρίγωνο Μικρής Πρέσπας, Μπρέστο Νεοχωρακίου, Αντίλαλος/ Στρανάτα στον Παπαγιάννη, Γκραντίστα Πετρών, Λόφος Αγίου Παντελεήμονα στην πόλη της Φλώρινας (βλ. Πίνακα 2 στο Παράρτημα).

¹⁶² Αμπέλια Βάρης και Ποντινή (βλ. Πίνακα 2 στο Παράρτημα).

¹⁶³ Ζίγρες Άνω Κώμης, παραλίμνια περιοχή Μεσιανής (βλ. Πίνακα 2 στο Παράρτημα).

¹⁶⁴ Αηδοχωρίο και Μεταμόρφωση (βλ. Πίνακα 2 στο Παράρτημα).

¹⁶⁵ Παλαιογούλας στο Δασάκι, Κτιο Διπόρου, Γέφυρα Παναγιάς και Ποντινή (βλ. Πίνακα 2 στο Παράρτημα).

¹⁶⁶ Μεγάλη Τούμπα Αγίου Δημητρίου, Καρακάση Αηδοχωρίου και στο Αηδοχωρίο η θέση με τα 13 αμαυρόχρωμα αγγεία (δεν αναφέρεται ονομασία), Βέρβερη Αιανής, Μικρό Νησί Ακρινής, Κρυσπήγαδο Αλιάκμονα, Κουρί Άνω Κώμης, Κεραμίδα, Κερασιά, Κοφτερή και Λαθύρια Αξιόκαστρο, Άγιος Αθανάσιος/Μπουφάρι Απιδέας, Βασιλάρα Ράχη, Κάτω Μπράβας και Τούμπα Άννας Σαμαρά Βελβενδού, Πηγή Ρέμα Γαλάτειας, Τούρλα Γουλών, Κορομηλιά Δαφνερού, Άγιος Ελευθέριος Δρεπάνου, Λογκάς Ελάτης, Παλιοκάστρο, Προφήτης Ηλίας και Άγιος Κωνσταντίνος Καισάρειας, Ξανθόπυργος Καλαμιάς, Παλιοκκλησί Καρυδίτσας, Μέτσιοι Κερασιάς, Οδός Φιλίππου Β΄ και Πλατεία 25^{ης} Μαρτίου Κοζάνης, Βλυσίδα Κρουνερίου, Κάστρο και Ραχοπούλα Κτενίου, Άγιος Αθανάσιος και Παλιάλωνα Λαζαράδων, Παλιόσπιτα Λούβρης, Αργόρεμα και Κάστρο Μαυροπηγής, παραλίμνια περιοχή και Λόφος Μεταμόρφωσης Μεσιανής, Κομματσούλια Μεταμόρφωσης, υψώματα βόρεια της Νεάπολης, Αμπέλια Ομαλής, Γλας Παλαιοκάστρου, Γήπεδο Περδίκκα, Τσιφλίκι Πετρανών, Μάντρες Πολυμύλου, Λειβάδια Πτολεμαΐδας, Κάστρο Πύργων, Ράχη και Παλιάμπελα Ροδίτη, Παλιομονάστηρο Ροδοχωρίου, Αυλή Ρυμνίου, Γρόσι Σισανίου, Αγία Άννα Σερβίων, Μυρτσιάϊρ στην περιοχή Γέφυρας Σερβίων, Γκιλάν-Κουσιού Σκήτης, Μερότοπος Σπάρτου, Πέρασμα Σταυρωτής, Εκκλησιάκι Σπηλιάς, Αη Σωτήρας, Κοπάνες και Παλιοκάτουνα Χρωμίου (βλ. Πίνακα 2 στο Παράρτημα).

¹⁶⁷ Μεταμόρφωση του Σωτήρος στον Άγιο Παντελεήμονα, Μικρή Λίμνη/ Χωράφια του Γιάννη/ Βάλτος Αναργύρων, Άνω Κλεινές Ι, Γκαγιά και Μέτλα Βεγόρας, Εκκλησιά/Χαλίκια/Βάλτος Λιμνοχωρίου, Κηπάκια στο Μανιάκι, Οξιά-Μικρολίμνη και Τρίγωνο στη Μικρή Πρέσπα, Μπρέστο στο Νεοχωράκι, Αντίλαλος/ Στρανάτα στον Παπαγιάννη, Γκραντίστα Πετρών και Λόφος Αγίου Παντελεήμονα στη Φλώρινα (βλ. Πίνακα 2 στο Παράρτημα).

	ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΝΤΟΠΙΣΜΕΝΩΝ ΘΕΣΕΩΝ	%	ΑΡΙΘΜΟΣ ΑΝΑΣΚΑΜΜΕΝΩΝ ΘΕΣΕΩΝ	%	ΑΡΙΘΜΟΣ ΘΕΣΕΩΝ ΕΝΤΟΠΙΣΜΕΝΩΝ ΑΠΟ ΚΕΡΑΜΕΙΚΗ	%
ΝΟΜΟΣ ΓΡΕΒΕΝΩΝ	12	9,4	5	11,6	4	5
ΝΟΜΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ	3	2,3	3	7	3	3,7
ΝΟΜΟΣ ΚΟΖΑΝΗΣ	96	75	31	72,1	61	75,3
ΝΟΜΟΣ ΦΛΩΡΙΝΑΣ	17	13,3	4	9,3	13	16
ΣΥΝΟΛΟ	128	100	43	100	81	100

Πίνακας 3. Σύνολο εντοπισμένων θέσεων, ανασκαμμένων θέσεων και θέσεων εντοπισμένων από την παρουσία κεραμεικής ανά νομό.

Από το σύνολο των 128 θέσεων, σε μόλις 38 έχουν εντοπιστεί αρχιτεκτονικά κατάλοιπα ή/και κατασκευές (βλ. Χάρτη 9). Συγκεκριμένα, πρόκειται για 7 θέσεις στο νομό Γρεβενών¹⁶⁸, 1 θέση στο νομό Καστοριάς¹⁶⁹, 28 θέσεις στο νομό Κοζάνης¹⁷⁰ και 2 θέσεις στο νομό Φλώρινας¹⁷¹.

Όσον αφορά στην ύπαρξη πύλων ή πιθεώνων, ελάχιστες είναι οι θέσεις στις οποίες αυτοί εντοπίστηκαν (βλ. Χάρτη 10). Για την ακρίβεια, πρόκειται για 1 θέση στο νομό Γρεβενών¹⁷², 11 θέσεις στο νομό Κοζάνης¹⁷³ και σε καμία θέση των νομών Καστοριάς και Φλώρινας.

Όλα τα παραπάνω στοιχεία συνοψίζονται στον πίνακα που ακολουθεί (τα ποσοστά υπολογίστηκαν επί του συνόλου των θέσεων).

¹⁶⁸ Αμπέλια Βάρης, Παναγιά Διπόρου, Μεγάλη Πέτρα στο Μοναχίτι, Βλάχος Νεοχωρίου, Αγία Κυριακή Παλιουριάς, Πρόσβορο, Παλαιόκαστρο Συνδένδρου (βλ. Πίνακα 2 στο Παράρτημα).

¹⁶⁹ Νησί Δισπηλιού (βλ. Πίνακα 2 στο Παράρτημα).

¹⁷⁰ Λειβάδια, Μεγάλη Ράχη και Πολεμίστρα Αιανής, Γυμνάσιο Αναρράχης, Σταυρός Άνω Κώμης, Κόκκινα Κεραμίδια Εμπορίου, Κρυόβρυση Κλείτου, Κρυόβρυση Κρανιδίων, Άγιος Νικόλαος, Αμπελότοπος, Βαρκάρης, Ίσιωμα, Κουρί και Μικρό Λιβάδι Μαυροπηγής, Σταυρός Μικροκάστρου, Ανάνα Πλατανιάς, Νεροφαγιά Πολυμύλου, Αλώνια Ποντοκόμης, Καστράκι και Τσερβένα Σιάτιστας, Κολιτσάκι και Σκαμινές Σερβίων, Νικοφρίτης Σκαλοχώριου, Σμίξη Τραπεζίτσας, Σαράντα Γκορτσιές και Σιανίστι Τσοτυλίου, Κάμπος Φρουρίου, Άγιος Αθανάσιος Χειμερινού (βλ. Πίνακα 2 στο Παράρτημα).

¹⁷¹ Ανάργυροι Ι, Ανάργυροι ΙV (βλ. Πίνακα 2 στο Παράρτημα).

¹⁷² Ιβάνη Πριονίων (βλ. Πίνακα 2 στο Παράρτημα).

¹⁷³ Μεγάλη Ράχη Αιανής, Γυμνάσιο Αναρράχης, Κόκκινα Κεραμίδια Εμπορίου, Δάσος Εξοχής, Βαρκάρης, Μικρό Λιβάδι και Ίσιωμα Μαυροπηγής, Ίσιωμα Μηλιάς, Αβλαγάδες, Αλώνια και Βρύση Ποντοκόμης (βλ. Πίνακα 2 στο Παράρτημα).

	ΑΡΙΘΜΟΣ ΘΕΣΕΩΝ ΜΕ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΑ ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ Ή/ΚΑΙ ΚΑΤΑΣΚΕΥΕΣ	%	ΘΕΣΕΙΣ ΜΕ ΠΙΘΕΩΝΑ	%
ΝΟΜΟΣ ΓΡΕΒΕΝΩΝ	7	18,4	1	8,3
ΝΟΜΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ	1	2,6	0	0
ΝΟΜΟΣ ΚΟΖΑΝΗΣ	28	73,7	11	91,7
ΝΟΜΟΣ ΦΛΩΡΙΝΑΣ	2	5,3	0	0
ΣΥΝΟΛΟ	38	100	12	100

Πίνακας 4. Σύνολο θέσεων με αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και πιθεώνα ανά νομό.

Αρκετά ισχυρή στις οικιστικές θέσεις της Δυτικής Μακεδονίας είναι η παρουσία της κεραμεικής με αμαυρόχρωμη διακόσμηση, δείγματα της οποίας εντοπίστηκαν σε 10 θέσεις του νομού Γρεβενών¹⁷⁴, σε 38 θέσεις του νομού Κοζάνης¹⁷⁵, σε 4 θέσεις του νομού Φλώρινας¹⁷⁶, αλλά σε καμία θέση του νομού Καστοριάς (βλ. Χάρτη 11).

Η παρουσία μυκηναϊκών ευρημάτων εντοπίζεται σε μόνο 1 θέση στο νομό Γρεβενών¹⁷⁷, σε μόνο 1 θέση στο νομό Καστοριάς¹⁷⁸, σε 19 θέσεις στο νομό Κοζάνης¹⁷⁹ και σε καμία θέση του νομού Φλώρινας (βλ. Χάρτη 12). Σημαντικό στοιχείο στο ζήτημα της επικράτησης ή όχι της μυκηναϊκής κεραμεικής έναντι της αμαυρόχρωμης, ή το αντίθετο, θα μπορούσε να αποτελέσει η επιβεβαιωμένη

¹⁷⁴ Παλαιογούλας στο Δασάκι, Παναγιά και Κτιο Διπόρου, Βλάχος Νεοχωρίου, Αγία Κυριακή Παλιουριάς, Γέφυρα Παναγιάς, Ποντινή, Ιβάνη Πριονίων, Πρόσβορο, Παλαιόκαστρο Συνδένδρου (βλ. Πίνακα 2 στο Παράρτημα).

¹⁷⁵ Αηδονοχώρι, Λειβάδια, Μεγάλη Ράχη και Πολεμίστρα Αιανής, Κρυσπηγάδο Αλιάκμονα, Σταυρός Άνω Κώμης, Κοφτερή Αξιόκαστρο, Άγιος Αθανάσιος/Μπουφάρι Απιδέας, Βασιλάρα Ράχη και Τούμπα Άννας Σαμαρά Βελβενδού, Ξανθόπυργος Καλαμιάς, Κρυόβρυση Κλείτου, Πλατεία 25^{ης} Μαρτίου Κοζάνης, Κρυόβρυση Κρανιδίων, Βλυσίδα στο Κρυνέρι, Παλιόσπιτα Λούβρης, Βαρκάρης και Κάστρο Μαυροπηγής, παραλίμνια περιοχή Μεσιανής, Μεταμόρφωση, Ίσιωμα Μηλιάς, Αμπέλια Ομαλής, Γλας Παλαιόκαστρο, Γήπεδο Περδίκκα, Ανάνα Πλατανιάς, Μάντρες και Νεροφαγιά Πολυμύλου, Αβλαγάδες, Αλώνια και Βρύση Ποντοκόμης, Κολιτσάκι, ΜυρΤσιαϊρ και Σκαμινές στην περιοχή γέφυρας Σερβίων, Μερότοπος Σπάρτου, Εκκλησιάκι Σηπλιάς, Σαράντα Γκορτσιές και Σιανίστι Τσοτυλίου, Παλιοκάτουνα Χρωμίου (βλ. Πίνακα 2 στο Παράρτημα).

¹⁷⁶ Μεταμόρφωση Σωτήρος στον Άγιο Παντελεήμονα, Γκαγιά Βεγόρας, Γκραντίστα Πετρών, Λόφος Αγίου Παντελεήμονα στην πόλη Φλώρινας (βλ. Πίνακα 2 στο Παράρτημα).

¹⁷⁷ Ιβάνη Πριονίων (βλ. Πίνακα 2 στο Παράρτημα).

¹⁷⁸ Νησί Δισπηλιού (βλ. Πίνακα 2 στο Παράρτημα).

¹⁷⁹ Βέρβερη, Μεγάλη Ράχη, Λειβάδια και Πολεμίστρα Αιανής, Μικρό Νησί Ακρινής, Ζίγρες και Σταυρός Άνω Κώμης, Άγιος Αθανάσιος/Μπουφάρι Απιδέας, Άγιος Κωνσταντίνος Καισάρειας, Οδός Φίλιππου Β΄ και Πλατεία 25^{ης} Μαρτίου Κοζάνης, Αμπέλια Ομαλής, Ανάνα Πλατανιάς, Νεροφαγιά Πολυμύλου, Κολιτσάκι και Σκαμινές Σερβίων, Μερότοπος Σπάρτου, Σαράντα Γκορτσιές Τσοτυλίου.

ταυτόχρονη χρήση των δύο κεραμικών ομάδων. Τέτοιες περιπτώσεις αποτελούν 1 θέση στο νομό Γρεβενών¹⁸⁰ και 13 θέσεις στο νομό Κοζάνης¹⁸¹ (βλ. Χάρτη 13).

Όλα τα παραπάνω στοιχεία συνοψίζονται στον πίνακα που ακολουθεί (τα ποσοστά υπολογίστηκαν επί του συνόλου των θέσεων).

	ΑΡΙΘΜΟΣ ΘΕΣΕΩΝ ΜΕ ΑΜΑΥΡΟΧΡΩΜΗ ΚΕΡΑΜΕΙΚΗ	%	ΑΡΙΘΜΟΣ ΘΕΣΕΩΝ ΜΕ ΜΥΚΗΝΑΪΚΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ	%	ΘΕΣΕΙΣ ΜΕ ΑΜΑΥΡΟΧΡΩΜΗ ΚΕΡΑΜΕΙΚΗ ΚΑΙ ΜΥΚΗΝΑΪΚΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ	%
ΝΟΜΟΣ ΓΡΕΒΕΝΩΝ	10	19,2	1	5	1	7,1
ΝΟΜΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ	0	0	1	5	0	0
ΝΟΜΟΣ ΚΟΖΑΝΗΣ	38	73,1	18	90	13	92,9
ΝΟΜΟΣ ΦΛΩΡΙΝΑΣ	4	7,7	0	0	0	0
ΣΥΝΟΛΟ	52	100	20	100	14	100

Πίνακας 5. Σύνολο θέσεων με αμαυρόχρωμη κεραμική, με μυκηναϊκά ευρήματα και θέσεις όπου συνυπάρχουν η αμαυρόχρωμη και η μυκηναϊκή κεραμική, ανά νομό.

3.3.1.β. Αποτελέσματα ποιοτικής έρευνας

Παρατηρούμε ότι από το σύνολο των 128 οικιστικών θέσεων που έχουν εντοπιστεί στη Δυτική Μακεδονία, η συντριπτική πλειονότητα βρίσκεται στο νομό Κοζάνης. Τον βασικό λόγο για τον οποίο ο αριθμός των εντοπισμένων θέσεων στο νομό Κοζάνης υπερτερεί, αποτελεί, προφανώς, η εκτενέστερη επιφανειακή και, κυρίως, ανασκαφική έρευνα στην περιοχή. Η τελευταία, όπως ήδη αναφέραμε, εντατικοποιήθηκε ιδιαίτερα από τη δεκαετία του 1990 στο πλαίσιο της επέκτασης των λιγνιτωρυχείων της Δ.Ε.Η. Α.Ε., αλλά και των μεγάλων δημοσίων έργων (π.χ. η κατασκευή της Εγνατίας οδού και των κάθετων οδικών αξόνων της, υδροηλεκτρικά έργα κ.ά.)¹⁸², τα οποία επέβαλλαν τη διενέργεια πλήθους και μεγάλης κλίμακας σωστικών ανασκαφών, αποκαλύπτοντας μεγάλο αριθμό θέσεων προϊστορικών και ιστορικών χρόνων και χαρτογραφώντας ικανοποιητικά την ανθρώπινη παρουσία σε

¹⁸⁰ Ιβάνη Πριονίων (βλ. Πίνακα 2 στο Παράρτημα).

¹⁸¹ Λειβάδια, Μεγάλη Ράχη και Πολεμίστρα Αιανής, Σταυρός Άνω Κώμης, Άγιος Αθανάσιος/Μπουφάρι Απιδέας, Πλατεία 25^{ης} Μαρτίου Κοζάνης, Αμπέλια Ομαλής, Ανάνα Πλατανιάς, Νεροφαγιά Πολυμύλου, Κολιτσάκι και Σκαμνιές στην περιοχή Γέφυρας Σερβίων, Μερότοπος Σπάρτου, Σαράντα Γκορτσιές Τσοτυλίου (βλ. Πίνακα 2 στο Παράρτημα).

¹⁸² Χονδρογιάννη-Μετόκη, 2017α.

αυτή τη χωρική ενότητα. Ωστόσο, η έρευνα δεν εκτυλίχθηκε το ίδιο δυναμικά στους υπόλοιπους νομούς της Δυτικής Μακεδονίας, με το νομό Καστοριάς να μπορεί να χαρακτηριστεί ως ο λιγότερο ερευνημένος, όσον αφορά στις προχριστιανικές αρχαιότητες.

Όλοι οι οικισμοί καταλαμβάνουν έκταση όχι μεγαλύτερη από 10 στρέμματα. Όσον αφορά στη γεωγραφική διασπορά τους, παρατηρούμε πως στο νομό Καστοριάς οι 3 εντοπισμένες θέσεις είναι συγκεντρωμένες πλησίον της πόλης της Καστοριάς, χωρίς αυτό να σημαίνει, βέβαια, πως η εικόνα αυτή δε θα αλλάξει από τη μελλοντική έρευνα (βλ. Χάρτη 3). Οι θέσεις του νομού Γρεβενών είναι διασκορπισμένες σε όλο το νομό, με μια μικρή συγκέντρωση 5 θέσεων στα νοτιοανατολικά του νομού, λόγω της σειράς σωστικών ανασκαφών που επέβαλλε η κατασκευή του φράγματος Ιλαρίωνα (βλ. Χάρτη 4). Στο νομό Κοζάνης η πολύχρονη ανασκαφική και επιφανειακή έρευνα έχει αποκαλύψει οικοδομικά κατάλοιπα της ΥΕΧ διάσπαρτα σε όλο το νομό, με αρκετές θέσεις να εντοπίζονται νότια της Πτολεμαΐδας και εντός των ορίων των λιγνιτωρυχείων, καθώς και στις παρόχθιες περιοχές του μέσου ρου του Αλιάκμονα (βλ. Χάρτη 5). Τέλος, στο νομό Φλώρινας, η πλειονότητα των θέσεων εντοπίζεται στο ανατολικότερο τμήμα και, μάλιστα, στην περιοχή των τεσσάρων λιμνών (λίμνες Ζάζαρη, Χειμαδίτιδα, Πετρών και Βεγορίτιδα) (βλ. Χάρτη 4).

Ακόμη, σύμφωνα με όσα έχουν ειπωθεί για τα κριτήρια επιλογής της θέσης ίδρυσης ενός οικισμού (βλ. υποκεφάλαιο 2.4), διαπιστώνουμε πως στην περιοχή της Δυτικής Μακεδονίας, οι επιλεγόμενες θέσεις πληρούν όλες τις απαραίτητες προϋποθέσεις. Όπως είναι αναμενόμενο, προτιμώνται οι περιοχές που γειτνιάζουν με υδάτινους όγκους και πόρους, όπως, για παράδειγμα, η περιοχή του ρου του Αλιάκμονα και των παραποτάμων του και οι λίμνες της λεκάνης του Αμυνταίου, αφού οι περιοχές αυτές εξασφάλιζαν την υδατοπρομήθεια, εξυπηρετώντας παράλληλα την αλιεία και την άρδευση των χωραφιών. Ακόμη, επιλέγονται τα εύφορα εδάφη των κοιλάδων για γεωργία και οι ορεινοί όγκοι ιδανικοί για κτηνοτροφία, καθώς και σημεία που βρίσκονται σε φυσικά περάσματα που συνέδεαν δύο ή και περισσότερες περιοχές μεταξύ τους. Φαίνεται, λοιπόν, πως η οικονομία στην περιοχή στηριζόταν κυρίως στη γεωργία και την κτηνοτροφία και ότι δεν δημιουργήθηκαν οι ανάγκες και το κοινωνικό πλαίσιο ίδρυσης αστικών συγκροτημάτων νοτιο-ελλαδικών προτύπων.

Κατά την ΥΕΧ, και ιδιαίτερα στην περιοχή του νομού Κοζάνης, παρατηρείται επέκταση της κατοίκησης από τις πεδιάδες σε μεγαλύτερα υψόμετρα, κάτι που μπορεί

να οφείλεται στις αυξημένες βροχοπτώσεις και στις συνακόλουθες πλημμύρες που λαμβάνουν χώρα από το τέλος της 2^{ης} χιλιετίας, αλλά και στην αύξηση του πληθυσμού, παράγοντες που πιθανόν ανάγκασαν τους κατοίκους να μετακινηθούν σε περιοχές με μεγαλύτερο υψόμετρο¹⁸³. Βέβαια, δε θα πρέπει να αγνοήσουμε το γεγονός πως το ανώτερο υψομετρικά επίπεδο πρόσφερε την δυνατότητα καλύτερου ελέγχου της ευρύτερης περιοχής και ταυτόχρονα παρείχε φυσική προστασία από εξωτερικούς κινδύνους. Γενικά, τα παραπάνω στοιχεία σκιαγραφούν τον χαρακτήρα της κατοίκησης στην περιοχή κατά την εξεταζόμενη περίοδο, που περιλαμβάνει μικρούς οικισμούς, διασκορπισμένους τόσο σε πεδιάδες όσο και σε υψώματα, με εντατική εκμετάλλευση του φυσικού περιβάλλοντος. Στο πλαίσιο αυτό, θα πρέπει να λάβουμε υπόψη πως οι θέσεις που επιλέγονται για την ίδρυση των οικισμών, οι οποίες διαφέρουν από εποχή σε εποχή, αντανακλούν το κοινωνικό, οικονομικό, αλλά και ιδεολογικό υπόβαθρο που τις υπαγόρευσε, ζήτημα πολύ ενδιαφέρον, ιδιαίτερα για τους για τους Υστεροχαλκούς αιώνες, κατά τους οποίους δεν υπάρχουν γραπτές πηγές.

Οι περισσότερες από τις θέσεις έχουν εντοπιστεί κατά τη διάρκεια επιφανειακής έρευνας κατά την οποία συλλέχθηκε κεραμική της περιόδου, ενώ σχετικά λίγες είναι οι ανασκαμμένες θέσεις, προβάλλοντας την ανάγκη προσφυγής στην ανασκαφική μέθοδο για την αποτελεσματική εξαγωγή συμπερασμάτων σχετικά με τη δομή και τις λειτουργίες των αρχαίων κοινωνιών. Επιπλέον, πολλές είναι και οι θέσεις, οι οποίες εντοπίστηκαν και χρονολογήθηκαν αποκλειστικά από την παρουσία κεραμικής. Εκτός από την κεραμική με αμαυρόχρωμη διακόσμηση και από τη μυκηναϊκή κεραμική, συλλέχθηκε χειροποίητη στιλβωμένη κεραμική, όστρακα αγγείων με πορτοκαλόχρωμες επιφάνειες, όστρακα καθαρόσχημων ή άωτων αγγείων με σιγμοειδή προφίλ, φιάλες διάφορων τύπων, αποθηκευτικά αγγεία. Ωστόσο, δε θα πρέπει να αποκλείσουμε και το ενδεχόμενο η κεραμική στις θέσεις αυτές να προέρχεται από διάλυση τάφων¹⁸⁴, παρόλο που στις περισσότερες περιπτώσεις οι ερευνητές εντάσσουν με βεβαιότητα τα ευρήματα σε οικιστικά περιβάλλοντα.

Επιπλέον, διαπιστώνεται μεγάλος αριθμός θέσεων (πάνω από το 1/3 αυτών), με τη συντριπτική πλειονότητα να βρίσκεται στο νομό Κοζάνης, στις οποίες έχει εντοπιστεί κεραμική με αμαυρόχρωμη διακόσμηση, αποδεικνύοντας την ευρεία διάδοση αυτής

¹⁸³ Μερούσης 2010.

¹⁸⁴ Αυτό αναφέρει η Γ. Καραμήτρου-Μεντεσιδή (2003α, 170-174) για τις θέσεις Βέρβερη και Πολεμίστρα Αιανής, Οδός Φιλίππου Β' και Πλατεία 25^{ης} Μαρτίου Κοζάνης και Μερότοπος Σπάρτου, στις οποίες εντοπίστηκαν μυκηναϊκά ευρήματα (βλ. Πίνακα 2 στο Παράρτημα).

της τεχνικής και επιβεβαιώνοντας τη μεγάλη ζήτησή της, αλλά και την μαζική παραγωγή της. Αρκετές είναι και οι θέσεις, στις οποίες εντοπίστηκαν μυκηναϊκά ευρήματα, κυρίως στην κοιλάδα του μέσου ρου του Αλιάκμονα, επαληθεύοντας τις στενές σχέσεις της περιοχής με τον μυκηναϊκό κόσμο, με δεδομένες τις επιρροές από αυτόν και χωρίς να μπορεί να αποκλειστεί και η ανάπτυξη μιας τοπικής-μυκηναϊκής «μυκηναϊζουσας» παραγωγής. Τέλος, στην πλειονότητα (στα 2/3) των οικιστικών θέσεων με μυκηναϊκά ευρήματα, αυτά συνυπάρχουν με αμαυρόχρωμη κεραμική. Η διαπίστωση αυτή, η οποία αφορά κυρίως σε θέσεις με καλά στρωματογραφικά δεδομένα, πιστοποιεί την ταυτόχρονη χρήση των δύο τεχνικών, θέτοντας ένα ερωτηματικό σχετικά με την θεωρία ότι υπήρξε αντικατάσταση της μίας τεχνικής από την άλλη.

Τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα αποτελούν τους πλέον αξιόπιστους μάρτυρες των δραστηριοτήτων που συντελέστηκαν στις κοινωνίες του παρελθόντος, επειδή απηχούν πτυχές του δομημένου περιβάλλοντος. Δυστυχώς, σε λιγότερο από το 1/3 των θέσεων της εξεταζόμενης περιοχής έχουν εντοπιστεί αρχιτεκτονικά κατάλοιπα ή/και κατασκευές. Αυτά περιλαμβάνουν περιβόλους¹⁸⁵, πασσαλότρυπες από πασσαλόπηκτες οικίες¹⁸⁶, οικοδομικά υλικά (π.χ. πηλόμαζες από δάπεδα ή ανωδομή, συχνά με αποτυπώματα κλαδιών)¹⁸⁷, λιθόστρωτα¹⁸⁸, ορύγματα¹⁸⁹, λάκκους (απορριμματικούς και αποθηκευτικούς)¹⁹⁰, πήλινες¹⁹¹ και λίθινες¹⁹² κατασκευές, εστίες¹⁹³, πηγάδι¹⁹⁴.

Ενώ στο σύνολό τους τα στοιχεία που αντλούμε σχετικά με τον τρόπο κατασκευής των οικιών είναι, αρκετά ικανοποιητικά, εντούτοις, ελάχιστες (μόλις 8) είναι οι θέσεις που μπορούν από μόνες τους να μας προσφέρουν μία ικανοποιητική εικόνα σχετικά

¹⁸⁵ Παναγιά Διπόρου, Βλάχος Νεοχωρίου, Νησί Δισπηλιού (;) (βλ. Πίνακα 2 στο Παράρτημα).

¹⁸⁶ Μεγάλη Ράχη Αιανής, Γυμνάσιο Αναρράχης, Κόκκινα Κεραμίδια Εμπορίου, Κρυόβρυση Κλείτου, Νεροφαγιά Πολυμύλου, Αλώνια Ποντοκόμης (βλ. Πίνακα 2 στο Παράρτημα).

¹⁸⁷ Παλαιόκαστρο Συνδένδρου, Μεγάλη Ράχη Αιανής, Γυμνάσιο Αναρράχης, Άγιος Νικόλαος Μαυροπηγής, Ίσιωμα Μαυροπηγής, Ανάνα Πλατανιάς, Νεροφαγιά Πολυμύλου, Αλώνια Ποντοκόμης, Νικοφρίτης Σκαλοχωρίου, Σμίξη Τραπεζίτσας (βλ. Πίνακα 2 στο Παράρτημα).

¹⁸⁸ Άγιος Νικόλαος Μαυροπηγής, Αμπελότοπος Μαυροπηγής (βλ. Πίνακα 2 στο Παράρτημα).

¹⁸⁹ Γυμνάσιο Αναρράχης, Άγιος Νικόλαος Μαυροπηγής (βλ. Πίνακα 2 στο Παράρτημα).

¹⁹⁰ Αγία Κυριακή Παλιουριάς, Μεγάλη Ράχη Αιανής, Γυμνάσιο Αναρράχης, Κόκκινα Κεραμίδια Εμπορίου, Κρυόβρυση Κλείτου, Κρυόβρυση Κρανιδίων, Άγιος Νικόλαος Μαυροπηγής, Βαρκάρης Μαυροπηγής, Ίσιωμα Μαυροπηγής, Μικρό Λιβάδι Μαυροπηγής, Σταυρός Μικροκάστρου, Αλώνια Ποντοκόμης, Κάμπος Φρουρίου (βλ. Πίνακα 2 στο Παράρτημα).

¹⁹¹ Κόκκινα Κεραμίδια Εμπορίου, Σταυρός Μικροκάστρου (βλ. Πίνακα 2 στο Παράρτημα).

¹⁹² Λειβάδια Αιανής, Πολεμίστρα Αιανής, Γυμνάσιο Αναρράχης, Αλώνια Ποντοκόμης (βλ. Πίνακα 2 στο Παράρτημα).

¹⁹³ Βλάχος Νεοχωρίου, Σταυρός Άνω Κώμης, Κολιτσάκι Σερβίων (βλ. Πίνακα 2 στο Παράρτημα).

¹⁹⁴ Κρυόβρυση Κλείτου (βλ. Πίνακα 2 στο Παράρτημα).

με την οικιστική τους οργάνωση και όλες βρίσκονται στο νομό Κοζάνης: η Μεγάλη Ράχη Αιανής, το Γυμνάσιο Αναρράχης, τα Κόκκινα Κεραμίδια Εμπορίου, η Κρυόβρυση Κλείτου, ο Άγιος Νικόλαος Μαυροπηγής, η Ανάνα Πλατανιάς, η Νεροφαγιά Πολυμύλου και τα Αλώνια Ποντοκόμης. Αυτό οφείλεται, αρχικά, στο γεγονός πως το αρχαιολογικό υλικό σώζεται αποσπασματικά, εξαιτίας των διαταράξεων από τις αρόσεις, από τα νερά της τεχνητής λίμνης Πολυφύτου, τα οποία κατέκλυσαν πολλούς αρχαιολογικούς χώρους, από τα μεταγενέστερα αρχαιολογικά στρώματα ή ακόμη και εξαιτίας των δράσεων των χειμάρρων κατά την αρχαιότητα. Επιπλέον, λόγω του ότι μεγάλος αριθμός θέσεων εντοπίστηκε κατά τη διάρκεια εργασιών κατασκευής δημόσιων ή ιδιωτικών έργων, σχεδόν όλες οι ανασκαφές είχαν σωστικό χαρακτήρα, ενώ πολλές είναι και οι θέσεις που βρίσκονταν μέσα στα όρια της επέκτασης των λιγνιτωρυχείων της Δ.Ε.Η. και, συνεπώς, «θυσιάστηκαν» στο βωμό της παραγωγής ενέργειας. Αυτό σημαίνει πως κανένα ανεσκαμμένο οικιστικό σύνολο δε σώζεται κατά χώραν, εκτός από τη θέση στα Αλώνια Ποντοκόμης.

Αναλυτικότερα, στον λόφο της Μεγάλης Ράχης τοποθετείται η αρχαία πόλη της Αιανής, η οποία ήκμασε στους κλασικούς και ελληνοιστικούς χρόνους. Εκεί αποκαλύφθηκαν δημόσια και ιδιωτικά οικοδομήματα, τα οποία στοιχειοθετούν μια πόλη οργανωμένη, ενώ στα κατώτερα στρώματα των ανασκαφικών τομών αποκαλύφθηκαν οικιστικά λείψανα της ΥΕΧ και της ΠΕΣ¹⁹⁵. Πρόκειται για οπές από πασσαλόπηκτες οικίες, μικρούς λάκκους, σιρούς (δηλαδή αποθηκευτικούς λάκκους σε σχήμα πιθαριών), καμένους πηλούς με αποτυπώματα κλαδιών που προέρχονται από επαλείψεις τοίχων και στεγών, ωμές πλίνθους, αλλά και πλήθος οστράκων χειροποίητης κυρίως κεραμεικής, στην οποία συγκαταλέγονται και κάποια με αμαυρόχρωμη διακόσμηση, και λίθινα εργαλεία. Δεν έχει βρεθεί μυκηναϊκή κεραμική, ωστόσο εντοπίστηκε τμήμα από στόμιο πίθου με σύμβολα Γραμμικής γραφής: δύο σύμβολα και το αριστερό μισό ενός τρίτου, τα οποία είχαν χαραχθεί πριν το ψήσιμο.

Το 2012, κατά τη διάρκεια των εργασιών κατασκευής του οδικού άξονα Δυτικής Εορδαίας, διαπιστώθηκαν στο Γυμνάσιο Αναρράχης¹⁹⁶ οικιστικά κατάλοιπα της ΥΕΧ και ΠΕΣ, όπως ρηγά ορύγματα και στρώμα από καταστραμμένες λιθόκτιστες κατασκευές, πολύ αποσπασματικά διατηρημένα λόγω της άροσης. Περιλαμβάνουν τμήματα διαλυμένων πηλοκατασκευών και δαπέδων, ρηχούς λάκκους που βρέθηκαν

¹⁹⁵ Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1992, 46. 2014β, 19.

¹⁹⁶ Χονδρογιάννη-Μετόκη 2017α και Ζιώτα 2017, 697.

γεμάτοι με απορρίμματα και οπές πασσάλων με λίθινες σφήνες περιμετρικά, προφανώς για τη στήριξη κατασκευών από οργανικά υλικά.

Στο πλαίσιο του ίδιου έργου, αποκαλύφθηκαν στη θέση Κόκκινα Κεραμίδια¹⁹⁷ Εμπορίου διάσπαρτα οικιστικά κατάλοιπα της ΥΕΧ και ΠΕΣ. Για την ακρίβεια, βρέθηκαν τμήματα κατεστραμμένων πήλινων θερμικών κατασκευών και μεγάλοι λάκκοι, που περιείχαν κυρίως κεραμική της περιόδου. Ωστόσο, δεν ανιχνεύθηκαν πλήρη περιγράμματα κτισμάτων ή πασσαλόπηκτων κατασκευών.

Η Κίτρινη λίμνη¹⁹⁸ (Σαριγκιόλ) βρίσκεται στο νοτιότερο τμήμα της λεκάνης της Πτολεμαΐδας και μέχρι πρόσφατα καλυπτόταν από νερό (έλος Σαριγκιόλ). Το 1952 αποξηράνθηκε και τα εδάφη της αποδόθηκαν προς εντατική καλλιέργεια. Περιορίζεται από το Βέρμιο στα βόρεια και βορειοανατολικά, από το όρος Άσκιο στα δυτικά και από το χαμηλότερο ασβεστολιθικό όγκο του Σκοπού στα νότια¹⁹⁹. Στην λεκάνη της Κίτρινης λίμνης, αλλά και στις παρυφές της, δημιουργήθηκε πυκνό οικιστικό πλέγμα με εντατική προϊστορική κατοίκηση. Μεγάλο μέρος της έχει καταστραφεί από την επέκταση του ορυχείου της Δ.Ε.Η. Α.Ε. Εντός των ορίων της επέκτασης του ορυχείου περιλαμβάνεται και η θέση της Κρυόβρυσης Κλείτου²⁰⁰, όπου διερευνήθηκαν οικιστικές επιχώσεις και ένα πηγάδι της ΥΕΧ, διαμέτρου 3 μ. και βάθους 3.50 μ., με αρκετά (δέκα τουλάχιστον) αγγεία άντλησης νερού (κυρίως πρόχοι και αμφορίσκοι), πεσμένα στο εσωτερικό του, κάποια από τα οποία με αμαυρόχρομη διακόσμηση. Ακόμη, αποκαλύφθηκαν 18 πασσαλότρυπες, 10 λάκκοι και αβαθείς κοιλάτες που ανήκουν σε κτίριο της περιόδου, με ανωδομή από ευτελή υλικά.

Η κοινότητα της Μαυροπηγής βρισκόταν στα βορειοδυτικά όρια της Κίτρινης λίμνης, μέχρι που το 2011 η Δ.Ε.Η. αποφάσισε την αναγκαστική απαλλοτρίωσή της για την επέκταση του ορυχείου. Η σωστική ανασκαφή που διεξήχθη μετά την απαλλοτρίωση των εδαφών, έφερε στο φως στο αγροτ. 125²⁰¹ της θέσης Άγιος Νικόλαος²⁰² αρχιτεκτονικά κατάλοιπα οικισμού της ΥΕΧ. Περιλαμβάνουν τμήματα από δύο επιμήκη επικαλυπτόμενα ή παράλληλα κατά τόπους λιθόστρωτα, με όστρακα ανάμεσα στους λίθους, που διαπιστώθηκαν σε συνολικό μήκος 35 μ. και πλάτος 1-2 μ., με διεύθυνση νοτιοδυτικά-βορειοανατολικά. Αμέσως βορειοδυτικά τους, σε μια

¹⁹⁷ Χονδρογιάννη-Μετόκη 2017α. Ζιώτα και Μαγγουρέτσιου 2018, 109.

¹⁹⁸ Η ονομασία προέκυψε πιθανόν από την εντύπωση που προκαλούσαν οι καλαμιώνες.

¹⁹⁹ Ζιώτα 2007, 23.

²⁰⁰ Χονδρογιάννη-Μετόκη 2017α. 2017β. 2019.

²⁰¹ Οι αριθμοί των αγροτεμαχίων αναφέρονται σε αριθμούς κτηματολογίου.

²⁰² Χονδρογιάννη-Μετόκη 2017α. 2017β.

περιοχή 500 τ.μ. περίπου, αποκαλύφθηκαν τέσσερα πιθοειδή αγγεία, δύο λάκκοι, μικρά τμήματα στενών τάφρων (ίσως θεμελίωσης) και πηλός από δάπεδα και ανωδομή κτισμάτων. Τα ευρήματα καλύπτουν έκταση 2.5 στρεμμάτων, με κτίσματα κατασκευασμένα από ξύλο και πηλό και επιμήκεις λιθόστρωτους χώρους, που συνιστούν είτε δάπεδα κτιρίων με επιμήκη κάτοψη και ανωδομή από ευτελή υλικά, είτε εξωτερικούς χώρους εργασίας ή ακόμη και δρόμους.

Στη νότια όχθη του ποταμού Αλιάκμονα, σχεδόν στην άκρη ενός απότομου κρημνού που τέμνεται από αναρίθμητες χαράδρες και διασχίζεται από πολλούς χειμάρρους, βρίσκεται η θέση Ανάνα Πλατανιάς²⁰³ (πρώην Μπουμπούστι) του δήμου Βοΐου. Η θέση έχει μορφή μικρής τούμπας, ωειδούς σχήματος και διαστάσεων περίπου 20×8 μ. και σώζει οικοδομικά κατάλοιπα καλυβών, τα οποία φαίνεται ότι ανήκαν σε μικρό οικισμό. Ο ανασκαφέας W.A. Heurtley διακρίνει δύο στρώματα κατοίκησης, χωρίς σαφή στρωματογραφία. Στο πρώτο στρώμα ανήκουν τα λείψανα μιας οικίας, μια κυκλική περιοχή με πηλό και στάχτη (πιθανόν εστία), μια κυκλική εστία κι ένα βοτσαλωτό δάπεδο. Στο δεύτερο στρώμα αποκαλύφθηκε μια λιθοσειρά και ίχνη δαπέδου από πατημένο πηλόχωμα, τα λείψανα μιας καμένης οικίας κατασκευασμένης από ωμόπλινθους και τμήμα ενός φούρνου. Από όλο το στρώμα περισυλλέχθηκε χειροποίητη κεραμική, κυρίως αμαυρόχρωμη, της YEX-ΠΕΣ, καθώς και ένα όστρακο επείσακτου μυκηναϊκού αγγείου. Στο επιφανειακό στρώμα διαπιστώθηκαν οικιστικά κατάλοιπα και κεραμική του 5^{ου} και 4^{ου} αι. π.Χ.

Κατά τη διάρκεια των εργασιών διάνοιξης του καναλιού για την τοποθέτηση των καλωδίων του έργου «Αιολικό Πάρκο Ανατολικό και Δυτικό Άσκιο», στη θέση Αλώνια Ποντοκώμης, νότια της Πτολεμαΐδας, εντοπίστηκαν και ανασκάφηκαν κατάλοιπα οικισμού του τέλους της YEX (13^{ου}-12^{ου} αιώνα π.Χ.)²⁰⁴. Πρόκειται για ένα επίμηκες οίκημα, κατασκευασμένο από ευτελή υλικά, το οποίο καταστράφηκε από φωτιά.

Συνεχίζοντας την αφαιρετική μέθοδο για τους μεθοδολογικούς συλλογισμούς που απαιτεί η παρούσα εργασία, διαπιστώνουμε πως από τις 8 καλύτερα σωζόμενες θέσεις, μόνο 5 είναι αυτές οι οποίες σώζουν πιθεώνα ή πίθους: η Μεγάλη Ράχη Αιανής, το Γυμνάσιο Αναρράχης, τα Κόκκινα Κεραμίδια Εμπορίου, η Ανάνα Πλατανιάς και τα Αλώνια Ποντοκώμης.

²⁰³ Heurtley 1939, 40, 43.

²⁰⁴ Θα περιγράψουμε αναλυτικότερα τα οικιστικά χαρακτηριστικά της θέσης στο επόμενο κεφάλαιο.

Ειδικότερα, στη Μεγάλη Ράχη, βρέθηκαν μεγάλα τμήματα πιθαριών. Στο Γυμνάσιο Αναρράχης αποκαλύφθηκαν τέσσερις πίθοι εκ των οποίων μόνο ο ένας σώζεται ακέραιος. Στην Ανάνα Πλατανιάς βρέθηκε ένας μεγάλος πίθος, ενώ μόνο στα Κόκκινα Κεραμίδια Εμπορίου και στα Αλώνια Ποντοκόμης μπορούμε να επιβεβαιώσουμε την ύπαρξη πιθεώνα. Στα Κόκκινα Κεραμίδια βρέθηκαν επτά συνολικά οξυπύθμενοι πίθοι στη θέση τους, στερεωμένοι στο φυσικό έδαφος. Εμφανίστηκαν με την αφαίρεση του διαταραγμένου αρόσιμου στρώματος και περιείχαν θραύσματα από το ανώτερο κατεστραμμένο τμήμα τους, ακέραια και αποσπασματικά αγγεία, πήλινα πηνία και λίθινα εργαλεία. Σχημάτιζαν δύο μικρές ομάδες, ανά τρεις και τέσσερις, οι οποίες βρίσκονταν σε ημιυπαίθριους χώρους, στεγασμένους με ελαφριές κατασκευές. Η χρήση πασσάλων τεκμηριώνεται από πασσαλότρυπες με μικρές κατακόρυφες πέτρες περιμετρικά, που λειτουργούσαν ως σφήνες. Τέλος, στα Αλώνια Ποντοκόμης, βρέθηκαν δύο συστάδες πίθων που αποτελούσαν τον αποθηκευτικό χώρο (πιθεώνα) της οικίας, ενώ άλλοι τέσσερις πίθοι εντοπίστηκαν πλησίον, στο κανάλι όδευσης των καλωδίων του έργου.

Από τα παραπάνω, προκύπτει πως τα ευρήματα της θέσης στα Αλώνια Ποντοκόμης, μπορούν να θεωρηθούν μεγάλης σημασίας, όχι μόνο για το νομό Κοζάνης, αλλά και για ολόκληρη την περιοχή της Δυτικής Μακεδονίας. Αρχικά, το στρώμα κατοίκησης διατηρήθηκε αδιατάρακτο, σε αντίθεση με την πλειονότητα των εντοπισμένων στρωμάτων των υπολοίπων θέσεων, προσφέροντάς μας μια ικανοποιητική εικόνα για την οργάνωση και τη λειτουργία του οικιστικού χώρου. Η εικόνα συμπληρώνεται από το πλήθος των ευρημάτων που περιλαμβάνει πασσαλότρυπες, οικοδομικό υλικό, έναν λάκκο κ.ά., ενισχύοντας τις γνώσεις μας για τα κατασκευαστικά χαρακτηριστικά των οικιών της περιόδου. Επιπλέον, από τη θέση συλλέχθηκε μεγάλη ποσότητα κεραμεικής, στην οποία συμπεριλαμβάνονται αγγεία με αμαυρόχρωμη διακόσμηση, τα οποία εμπλουτίζουν τον χάρτη των θέσεων, όπου έχουν εντοπιστεί δείγματα αυτής της κεραμεικής κατηγορίας. Τελευταίο και σημαντικότερο αποτελεί το γεγονός πως οι μόνες θέσεις της Δυτικής Μακεδονίας, στις οποίες έχει βρεθεί πιθεώνας αποτελούν τα Κόκκινα Κεραμίδια Εμπορίου και τα Αλώνια Ποντοκόμης. Ωστόσο, μόνο στην τελευταία το εύρημα σώζεται κατά χώραν και είναι, μάλιστα, επισκέψιμο. Ακριβώς λόγω της σπανιότητας του ευρήματος, αποφασίσαμε να εστιάσουμε ιδιαίτερα στη μελέτη και παρουσίαση του πιθεώνα της θέσης στα Αλώνια Ποντοκόμης.

3.3.2. Η θέση της Ύστερης Εποχής του Χαλκού στα Αλώνια Ποντοκόμης²⁰⁵

3.3.2.α. Το οίκημα της Ύστερης Εποχής του Χαλκού

Κατά το έτος 2019 στη θέση Αλώνια Ποντοκόμης του νομού Κοζάνης ανασκάφηκε από τη γράφουσα και σε συνεργασία με την προϊσταμένη της Εφορείας Αρχαιοτήτων Κοζάνης, Αρετή Χονδρογιάννη-Μετόκη, τμήμα οικισμού της ΥΕΧ, στο οποίο περιλαμβάνεται οίκημα και πιθεώνας. Η θέση εντοπίστηκε κατά την επίβλεψη των εκσκαφικών εργασιών από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Κοζάνης που πραγματοποιήθηκαν για την κατασκευή του έργου «Αιολικό πάρκο Ανατολικό και Δυτικό Άσκιο», το οποίο εκτεινόταν στα δυτικά και βόρεια της πόλης της Κοζάνης. Στο πλαίσιο του έργου τοποθετήθηκαν 19 ανεμογεννήτριες στο όρος Άσκιο, από όπου ξεκίνησε δικτύωση συνολικού μήκους 40 περίπου χλμ., η οποία κατέληξε νοτιοανατολικά στο Κ.Υ.Τ. (Κέντρο Υπερύψηλης Τάσης) του Ατμοηλεκτρικού Σταθμού Καρδιάς, στην Ποντοκόμη (βλ. Χάρτη 14 και Χάρτη 15). Η θέση της ΥΕΧ στα Αλώνια Ποντοκόμης εντοπίστηκε σε σημείο της όδευσης των καλωδίων, κατά τη διάνοιξη τάφρου πλάτους 0,80 μ. και βάθους 1,70 μ. Η αποκάλυψη ενός πίθου και άλλων τριών στη συνέχεια, καθώς και μιας συγκέντρωσης λίθων, εντός αρχαιολογικού στρώματος (όστρακα κεραμικής, οστά ζώων), επέβαλαν τη διακοπή των εκσκαφικών εργασιών και τη διενέργεια περιορισμένης έκτασης σωστικής ανασκαφής.

Η εγκατάσταση χωροθετείται σε επικλινή περιοχή με ανατολικό προσανατολισμό, στα αριστερά της ροής ενός ρέματος, σε υψόμετρο 790 μ. Η όδευση των καλωδίων διέρχεται κατά μήκος υφιστάμενης αγροτικής οδού, η κατασκευή της οποίας φαίνεται πως στο παρελθόν προκάλεσε μικρή διαταραχή στις αρχαιολογικές επιχώσεις. Η θέση αυτή αποτελούσε χώρο εναπόθεσης μπαζών και απορριμμάτων, όπως προκύπτει από την εύρεση πολλών σύγχρονων υλικών (τούβλων, κεραμίδων, τσιμεντόλιθων και άλλων απορριμμάτων), τα οποία φτάνουν σε βάθος περίπου 1 μ. από την επιφάνεια του εδάφους. Επιπλέον, σε χαμηλότερο επίπεδο και κυρίως στο ανατολικότερο τμήμα, εντοπίζεται ένα στρώμα χαλκιού, το οποίο πιθανόν οφείλεται στην ύπαρξη ρέματος.

Κάτω από το επιφανειακό στρώμα καστανού έως σκούρου καστανού χρώματος, το οποίο δεν παρουσιάζει κάποια διαφοροποίηση και δεν αποδίδει κεραμική,

²⁰⁵ Τα ευρήματα της θέσης παρουσιάστηκαν στο επιστημονικό συνέδριο για το *Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και τη Θράκη* (βλ. Χονδρογιάννη-Μετόκη κ.ά. 2021, υπό έκδοση).

αποκαλύφθηκε, απροσδόκητα ευνοϊκά εκτός της τάφρου καλωδίωσης²⁰⁶, ολόκληρο ένα επίμηκες κτίσμα, που συνδέεται με κατοίκηση. Στο επίπεδο αυτό διαπιστώθηκε ότι η επίχωση είναι όμοια, αλλά καμένη κατά τόπους, με περιεχόμενα αρκετά καρβουνάκια και αρκετά διάσπαρτα τρίμματα διαλυμένου πορτοκαλόχρωμου, πορτοκαλέρυθρου, υποκίτρινου και κιτρινόχρωμου πηλού. Το οίκημα, ευθύγραμμησ κάτοψης και διαστάσεων 4 x 8,5 μ. (εμβαδό περίπου 34 τ.μ.), με κατεύθυνση βορειοδυτικά προς νοτιοανατολικά, ήταν κατασκευασμένο από ευτελή υλικά, με ξύλα στην ανωδομή και πηλό για το δάπεδο, όπως συμβαίνει την περίοδο αυτή σε όλη την ευρύτερη περιοχή του νομού Κοζάνης και γενικότερα της Δυτικής Μακεδονίας (βλ. Εικόνα 3 και Σχέδιο 1)²⁰⁷. Πιθανόν η είσοδος βρισκόταν στη νοτιοανατολική στενή πλευρά.

Σε όλη την έκταση εσωτερικά του οικήματος αποκαλύφθηκαν περιοχές από σκληρό και συμπαγή πηλό, ο οποίος παρουσιάζει διάφορες υψομετρικές, αλλά και χρωματικές διαβαθμίσεις (υποκίτρινος, κιτρινόχρωμος, πρασινωπός, υπόλευκος, πορτοκαλόχρωμος, πορτοκαλοκάστανος, πορτοκαλέρυθρος). Οι επιφάνειες του πηλού είναι κατά κύριο λόγο διαβρωμένες, ακανόνιστες και σε πολλά σημεία παρουσιάζουν μεγάλες ή μικρότερες βαθύνσεις. Λιγότερα είναι τα σημεία όπου σώζονται επίπεδες επιφάνειες. Ο πηλός είναι κυρίως καθαρός, αλλά σε κάποια σημεία περιέχει λίγα χαλικάκια. Ακόμη, σε πολλές περιοχές είναι καμένος (αλλού λιγότερο και αλλού περισσότερο), ενώ σε όλη την έκταση υπάρχουν διάσπαρτα πολλά καρβουνάκια και γκριζόμαυρη στάχτη (βλ. Εικόνα 4). Στο βορειότερο τμήμα διαπιστώνουμε ότι κάτω από το στρώμα συμπαγούς κιτρινόχρωμου πηλού, υπάρχει ένα στρώμα καύσης πάχους περίπου 2 εκ., το οποίο ίσως υποδηλώνει πως ο πηλός στο σημείο αυτό προέρχεται από κατεστραμμένη ανωδομή (βλ. Εικόνα 5 και Εικόνα 6). Τα έντονα ίχνη καύσης, καθώς και στρώματα καμένου πηλού ανωδομής, βεβαιώνουν την καταστροφή του οικήματος από φωτιά (βλ. Εικόνα 7).

Στις δύο γωνίες της βορειοδυτικής στενής πλευράς του οικήματος εντοπίστηκαν ασαφείς συστάδες λίθων (αργών, μεσαίου και μεγάλου μεγέθους, γκριζόχρωμων και

²⁰⁶ Η ανάδοχος κατασκευαστική εταιρεία επέτρεψε την διενέργεια σωστικής ανασκαφής, παρόλο που τα εν λόγω ευρήματα βρίσκονταν εκτός της τάφρου καλωδίωσης και, μάλιστα υπήρξε πολύ πρόθυμη να ικανοποιήσει κάθε αίτημά μας που αφορούσε στην προστασία και ανάδειξη του χώρου.

²⁰⁷ Για παράδειγμα, πασσαλότρυπες και οικοδομικά υλικά από δάπεδα ή ανωδομή από κτίσματα της ΥΕΧ έχουν εντοπιστεί στο Παλαιόκαστρο Συνδένδρου, στη Μεγάλη Ράχη Αιανής, στο Γυμνάσιο Αναρράχης, στον Άγιο Νικόλαο και στο Ίσιωμα Μαυροπηγής, στην Ανάνα Πλατανιάς, στη Νεροφαγιά Πολυμύλου, στο Νικοφρίτη Σκαλοχωρίου, στη Σμίξη Τραπεζίτσας, στα Κόκκινα Κεραμίδια Εμπορίου και στην Κρυόβρυση Κλείτου.

ακανόνιστου σχήματος) σε ευθεία έως καμπύλη διάταξη, που φαίνεται ότι οριοθετούν το οίκημα, υποδηλώνοντας γωνιώδη έως αψιδωτή σχεδόν διαμόρφωση στην πλευρά αυτή (βλ. Εικόνα 8 και Εικόνα 9). Πιθανόν η χρήση τους σχετίζεται με τη στήριξη μεγάλων πασσάλων, στέγης ή ακόμα και ορόφου. Όμοια θα πρέπει να είναι και η λειτουργία τεσσάρων άλλων μικρότερων συγκεντρώσεων, εντός αβαθών λάκκων, στο εσωτερικό του οικήματος, στον άξονα του μήκους, σε απόσταση 2 μ. από τα όριά του αλλά και μεταξύ τους (βλ. Εικόνα 10, Εικόνα 11 και Εικόνα 12). Ακόμη, το γεγονός ότι το οίκημα στο βορειοδυτικό (πίσω) τμήμα του εδράζεται στο φυσικό έδαφος, υποδηλώνει ότι το σωζόμενο τμήμα του αποτελούσε υπόγειο χώρο.

Παράλληλα, τέσσερις πασσαλότρυπες (βλ. Εικόνα 13) διαπιστώθηκαν κατά μήκος της βορειοανατολικής μακράς πλευράς του. Έχουν διάμετρο 10-20 εκ., σχήμα ελλειψοειδές ή κυκλικό, ενώ σε δύο από αυτές (ΠΤ2, ΠΤ3) φαίνεται ότι είχε τοποθετηθεί πάσσαλος αντιστήριξης, που στη μία περίπτωση ενισχυόταν με λίθο (ΠΤ2).

Περιμετρικά του ανασκαφικού χώρου, πραγματοποιήθηκαν διερευνητικές τομές με τη βοήθεια μηχανήματος JCB, ώστε να εντοπιστούν τα όρια του οικιστικού συνόλου και να επιβεβαιωθεί ότι η υπόλοιπη περιοχή είναι αρχαιολογικά αδιάφορη. Κατά τη διερεύνηση, ανατολικά του πιθεώνα και σε μικρή απόσταση από αυτόν (περίπου 5 μ. ανατολικά της βόρειας συστάδας), καθώς και νότια των Πίθων 1/4 και 2, στο ίδιο περίπου επίπεδο με το οίκημα, εντοπίστηκε περιοχή που έφερε στρώμα συμπαγούς πηλού, υποκίτρινου έως κιτρινόχρωμου, αλλά και πορτοκαλόχρωμου, αναμοχλευμένου με έντονη καύση, με προσανατολισμό από βορειοδυτικά προς νοτιοανατολικά. Η έκτασή του δεν είναι σαφής, αλλά φαίνεται πως έχει περίπου το ίδιο μήκος και πλάτος με το οίκημα στα δυτικά του, καθώς στα ανατολικά φαίνεται να περιορίζεται. Πιθανόν να πρόκειται για ένα δεύτερο οίκημα, άμεσα σχετιζόμενο με το υπάρχον. Δυστυχώς, η ανασκαφή και αποκάλυψη αυτού του οικήματος δεν ήταν δυνατή, καθώς βρίσκεται εκτός της τάφρου καλωδίωσης (βλ. Εικόνα 14).

3.3.2.β. Ο αποθηκευτικός πυρήνας του οικήματος (πιθεώνας)

Με το οίκημα σχετίζονται οι αποθηκευτικοί χώροι που αποκαλύφθηκαν εξωτερικά και ανατολικά αυτού, σε απόσταση περίπου 2,5 μ., οι οποίοι αποτελούνται από δύο συστάδες πίθων (Π. 5, 6 στα νότια και Π. 7, 8, 9 βορειότερα) και δύο άλλων μεμονωμένων (Π. 1/4 και 2) (Πίνακας 6). Οι πίθοι των δύο συστάδων παρέμειναν στη

θέση τους, ενώ αυτοί που εντοπίστηκαν μεμονωμένοι και εντός της τάφρου καλωδίωσης αποσπάστηκαν, ώστε να συνεχιστούν οι εργασίες τοποθέτησης καλωδίων. Ο Πίθος 1 αποκαλύφθηκε ήδη θραυσμένος (πιθανόν καταστράφηκε κατά τη διαμόρφωση του αγροτικού δρόμου στο παρελθόν), με τα όστρακά του, στα οποία περιλαμβάνονται και θραύσματα του χείλους, σε συγκέντρωση, ενώ φαίνεται ότι το μεγαλύτερο του σώματος απουσιάζει (βλ. Εικόνα 15 και Σχέδιο 3). Ο Πίθος 4 επίσης εντοπίστηκε ήδη θραυσμένος, ενώ κάποια από τα θραύσματά του βρέθηκαν στο εσωτερικό του (βλ. Εικόνα 16 και Σχέδιο 3). Απουσιάζουν το χείλος και ο λαιμός, καθώς και το ανώτερο μέρος του σώματος. Αυτά τα στοιχεία, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι ο Πίθος 1 εντοπίστηκε δυτικότερα και πλησίον του Πίθου 4, μας οδηγεί στην υπόθεση πως οι Πίθοι 1 και 4 να συναποτελούν έναν πίθο, το άνω μέρος του οποίου παρασύρθηκε στο παρελθόν από εκσκαφικό μηχάνημα και μετατοπίστηκε δίπλα (Πίθος 1), ενώ το κατώτερο τμήμα του παρέμεινε στην αρχική του θέση (Πίθος 4)²⁰⁸, υπόθεση η οποία επιβεβαιώθηκε αργότερα από την εξέταση των θραυσμάτων, καθώς βρέθηκαν θραύσματα του Πίθου 1 που συγκολλώνται με θραύσματα του Πίθου 4. Ο Πίθος 4 έχει πορτοκαλόχρωμα τοιχώματα και τεφρό πυρήνα. Το σώμα του έχει διάμετρο περίπου 65 εκ. και καταλήγει οξύ προς τη βάση, η οποία είναι επίπεδη, κυκλικού σχήματος.

Μεγάλο τμήμα του Πίθου 2 (μέρος του σώματος και του χείλους) καταστράφηκε από το εκσκαφικό μηχάνημα κατά τη διάνοιξη της τάφρου καλωδίωσης, κάτι που επέβαλλε τη διακοπή των εκσκαφικών εργασιών (βλ. Εικόνα 17 και Σχέδιο 4). Στην πορεία διαπιστώθηκε πως ήταν ήδη θραυσμένος, πιθανόν εξαιτίας των εργασιών διαμόρφωσης της οδοποιίας, όπως ο Πίθος 1. Το σώμα του είναι απίοσχημο, με μέγιστη διάμετρο (κοιλιά) 88 εκ. και ύψος περίπου 1,29 μ. Τα τοιχώματά του είναι κατασκευασμένα από πορτοκαλόχρωμο πηλό με τεφρό πυρήνα και έχουν πάχος περίπου 2-4 εκ. Η βάση του είναι κυκλική, επίπεδη, με διάμετρο 15 εκ. Στο εσωτερικό του εντοπίστηκε το λίθινο πώμα του, αρκετές λαβές αγγείων (κάποιες ανήκουν στο ίδιο αγγείο) και λίγα όστρακα κεραμεικής. Το πώμα του, ένας γκριζόχρωμος λίθος με επίπεδη τη μία πλευρά και τραχιά την άλλη, είναι θραυσμένο σχεδόν κατά το ήμισυ (σωζόμενες διαστάσεις 45×32 εκ.), ενώ το αρχικό του σχήμα ήταν κυκλικό.

²⁰⁸ Την υπόθεση ότι στο παρελθόν πραγματοποιήθηκαν εργασίες με εκσκαφικό μηχάνημα στην περιοχή, ενισχύει το γεγονός ότι τρεις πίθοι εντοπίζονται κατεστραμμένοι, με το ανώτερο τμήμα τους να απουσιάζει.

Οι Πίθοι 5, 6, 7, 8, 9 οργανώνονται σε δύο συστάδες ανατολικά του οικήματος (βλ. Εικόνα 18). Στη νότια συστάδα ανήκουν οι Πίθοι 5 και 6. Ο Πίθος 5 (βλ. Εικόνα 19 και Σχέδιο 5) είναι θραυσμένος στο ανώτερο τμήμα του (απουσιάζει το ανώτερο τμήμα του σώματος, ο λαιμός και το χείλος). Ο πυθμένας του πίθου εντοπίζεται σε βάθος 1,49 μ. από την ανώτερη σωζόμενη επιφάνεια. Τα τοιχώματά του είναι πορτοκαλόχρωμα με τεφρό πυρήνα. Το σώμα του είναι ωοειδές-επίμηκες με μέγιστη διάμετρο 60 εκ.(κοιλιά). Στο εσωτερικό του εντοπίστηκαν λίγα όστρακα κεραμεικής, λίγα ζωικά οστά, καθώς και θραύσματα του σώματός του. Στην εξωτερική επιφάνεια, στην περιοχή της κοιλιάς φέρει οριζόντια ζώνη πλάτους 10 εκ., η οποία αποτελείται από σειρά ενάλληλων, εγχάρακτων γωνιών, με κατεύθυνση προς τα δεξιά, πυκνά τοποθετημένες μεταξύ τους (βλ. Σχέδιο 6).

Πλησίον και λίγο νοτιότερα του Πίθου 5, εντοπίστηκε ο Πίθος 6, ο οποίος είναι επίσης θραυσμένος στο ανώτερο τμήμα του (βλ. Εικόνα 19). Ο πυθμένας του πίθου εντοπίζεται σε βάθος 1,43 μ. από την αρχική του επιφάνεια. Τα τοιχώματά του είναι πορτοκαλόχρωμα και φέρουν τεφρό πυρήνα. Το σώμα είναι ελλειψοειδές με μέγιστη διάμετρο 88 εκ. (κοιλιά). Στο εσωτερικό του εντοπίστηκαν λίγα όστρακα κεραμεικής, λίγα ζωικά οστά, καθώς και τμήματα του πίθου. Στην εξωτερική επιφάνεια, στην περιοχή της κοιλιάς φέρει οριζόντια ζώνη πλάτους 7 εκ., η οποία είναι ανάγλυφη και φέρει εγχάρκτη διακόσμηση με τεθλασμένη γραμμή (βλ. Σχέδιο 6).

Περίπου 4 μ. βόρεια του Πίθου 5, εντοπίζεται η βόρεια συστάδα πίθων, αποτελούμενη από τους Πίθους 7,8 και 9 (βλ. Εικόνα 20 και Εικόνα 21). Ο Πίθος 7 σώζει το πώμα του επάνω στο χείλος του. Το χείλος του είναι θραυσμένο, όπως και τμήμα του λίθινου πώματος, το οποίο πιθανόν καταστράφηκε από το εκσκαφικό μηχάνημα. Στο εσωτερικό του περιέχει μικρή ποσότητα χώματος, σε αντίθεση με τους υπόλοιπους πίθους, οι οποίοι ήταν γεμάτοι με χώμα, ακριβώς γιατί το πώμα εμπόδιζε την εισχώρηση χώματος, καθώς και ένα τμήμα του πώματος. Το σώμα του πίθου έχει μέγιστη διάμετρο στο ύψος των ώμων (80 εκ.). Τα τοιχώματά του είναι πορτοκαλόχρωμα και ο πυρήνας τεφρός. Από το εσωτερικό του συλλέχθηκαν λίγα ζωικά οστά και λίγα όστρακα κεραμεικής. Το πώμα είναι φτιαγμένο από ασβεστολιθικό πέτρωμα, φέρει σχετικά επίπεδη τη μια πλευρά, ενώ η άλλη πλευρά είναι σχετικά πιο αδρή και σώζεται σε τρία θραύσματα. Φαίνεται ότι αρχικά θα είχε κυκλικό σχήμα και οι αρχικές του διαστάσεις θα ήταν 44×37 εκ.

Δυτικά του Πίθου 7 και σε απόσταση περίπου 1 μ., εντοπίζεται ο Πίθος 8, ο οποίος είναι επίσης θραυσμένος στο χείλος και στο λαιμό του, ενώ κι αυτός καλύπτεται από

λίθινο πώμα. Περιμετρικά των χειλέων και των δυο πίθων, αλλά ιδιαίτερα του Πίθου 8, υπάρχουν πολλοί αργοί λίθοι, μικρού και μεσαίου μεγέθους. Το σώμα του Πίθου 8 έχει μέγιστη διάμετρο στο ύψος των ώμων (80 εκ.). Τα τοιχώματά του είναι πορτοκαλόχρωμα και ο πυρήνας τεφρός. Από το εσωτερικό του πίθου συλλέχθηκαν θραύσματα από το σώμα και το χείλος του. Το πώμα του είναι φτιαγμένο από γκριζόχρωμο λίθο, φέρει αρκετά επίπεδες και τις δυο επιφάνειες και έχει διάμετρο 41×34 εκ. Το χείλος του πίθου είναι διακοσμημένο με μια σειρά από εμπιέσεις κυκλικού σχήματος. Οι εμπιέσεις έχουν ίση περίπου απόσταση μεταξύ τους και έχουν πραγματοποιηθεί με κάποιο κυκλικό αντικείμενο.

Βόρεια του Πίθου 8 αποκαλύπτεται ο Πίθος 9. Το χείλος σώζεται ακέραιο και καλύπτεται από έναν αργό λίθο μεγάλου μεγέθους (54×36 εκ.), χρώματος γκριζου έως υπόλευκου, που χρησίμευε ως πώμα. Το πώμα αυτό διαφέρει από τα άλλα που έχουμε εντοπίσει, τα οποία φέρουν επεξεργασμένες επιφάνειες. Ο πίθος είναι θραυσμένος από τη μέση και κάτω. Το σώμα του έχει μέγιστη διάμετρο 80 εκ. (κοιλιά). Στην εξωτερική επιφάνεια, στο ύψος της κοιλιάς, φέρει οριζόντια ζώνη πλάτους 8-10 εκ., η οποία αποτελείται από εγχάρακτες ενάλληλες γωνίες, με κατεύθυνση προς τα αριστερά, πυκνά τοποθετημένες μεταξύ τους (βλ. Σχέδιο 6).

Συνοψίζοντας, οι δύο από τους πίθους (Π1/4 και Π2) εντοπίστηκαν μεμονωμένοι και σε μικρή απόσταση μεταξύ τους, αλλά και από τους υπόλοιπους πέντε πίθους. Οι πέντε πίθοι συγκεντρώνονται στον εξωτερικό χώρο του οικήματος, σε δύο ομάδες. Οι δύο πίθοι της νότιας συστάδας δεν διατηρούν το ανώτερο τμήμα τους, σε αντίθεση με εκείνους της βόρειας, που διατηρούν και το λίθινο πώμα τους, όπως και ένας από τους πίθους που εντοπίστηκαν εντός της τάφρου καλωδίωσης (Π2). Αξιοσημείωτο είναι ότι ο Πίθος 7 βρέθηκε κενός. Έχουν ύψος 1,50 μ. κατά μέσο όρο και μέγιστη διάμετρο 60-90 εκ., με ενιαίο καμπύλο προφίλ, εκτός από έναν (Π9) που είναι γωνιώδης. Οι δύο πίθοι της νότιας συστάδας και ο Πίθος 9 της βόρειας φέρουν στην κοιλιά εγχάρακτη διακόσμηση, με ενάλληλες γωνίες (Π5 και Π9) ή τεθλασμένη γραμμή σε πλαστική ταινία (Π6), ενώ διακόσμηση στο χείλος με βαθύνσεις φέρει και ο Πίθος 8. Όλοι είναι τοποθετημένοι εντός καταστανόχρωμης επίχωσης, με κεραμική της ΥΕΧ και ΠΕΣ, που φαίνεται να σχηματίστηκε μετά την εγκατάλειψη του χώρου και, συνεπώς, λειτουργεί ως terminus ante quem για τους πίθους και τον οικιστικό τους ορίζοντα. Με βάση το βάθος της εύρεσης, οι πίθοι φαίνεται να ήταν τοποθετημένοι εντός αβαθών λάκκων, με το μεγαλύτερο μέρος τους πάνω από το δάπεδο.

Επιπλέον, η απουσία αρχαιολογικών δεδομένων που μαρτυρούν τον τρόπο κατασκευής του χώρου αποθήκευσης, υποδεικνύει ότι πρόκειται για ελαφρά, πρόχειρη, από ευτελή υλικά κατασκευή. Επεκτείνοντας τον συλλογισμό μας, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε πως η χρήση ευτελών υλικών δε θα μπορούσε να υποστηρίξει κατασκευές μεγάλης κλίμακας, συνεπώς μπορούμε να υποθέσουμε πως κάθε συστάδα πύθων μπορεί να έφερε από μία ανεξάρτητη, περιορισμένης έκτασης κατασκευή, η οποία θα προστάτευε τα αγγεία από τις καιρικές συνθήκες. Στην αντίθετη περίπτωση, η δημιουργία μιας μεγάλης, ενιαίας κατασκευής, η οποία θα περιλάμβανε και τις δύο συστάδες πύθων θα προϋπόθετε στήριξη με μεγάλους πασσάλους, η παρουσία των οποίων θα ήταν εμφανής στα αρχαιολογικά δεδομένα. Ακόμη, από τη διάταξη των πύθων, φαίνεται πως στη βόρεια συστάδα η πρόσβαση πραγματοποιείτο από τον Νότο, ενώ στη νότια συστάδα αυτό δεν είναι σαφές. Δε θα μπορούσαμε, βέβαια, να αποκλείσουμε και την υπόθεση πως πιθανόν να μην υπήρχε καμία κατασκευή και το λίθινο πάμα να αρκούσε για την προφύλαξη των προϊόντων. Σε κάθε περίπτωση, ο κενός χώρος που υπάρχει ανάμεσα στις δύο συστάδες πύθων είναι πιθανό να εξυπηρετούσε στην επικοινωνία μεταξύ των δύο οικημάτων. Θα πρέπει να σημειωθεί, πως οι υποθέσεις αυτές βασίζονται στη διάταξη των πύθων στον χώρο, χωρίς, βέβαια, να υπολογίζονται αποθηκευτικά αγγεία από φθαρτά υλικά, τα οποία δεν αποκλείεται να ήταν τοποθετημένα στον χώρο περιμετρικά των εντοπισμένων πύθων, παρέχοντας μία διαφορετική εικόνα και επεκτείνοντας τη συνολικά χρησιμοποιούμενη επιφάνεια για αποθήκευση. Τέλος, θεωρούμε πως είναι εξαιρετικά απίθανο το οίκημα και ο πιθεώνας να μην σχετίζονται και με το δεύτερο εντοπισμένο και μη ανασκαμμένο κτίσμα που βρίσκεται στα ανατολικά του. Από τα παραπάνω προκύπτει πως ο χώρος αποθήκευσης αποτελούσε έναν ανεξάρτητο χώρο, άμεσα σχετιζόμενο, βέβαια, με το οίκημα ή τα οικήματα και με δικές του εισόδους και όχι ενταγμένος μέσα στο ίδιο το οίκημα (τον «οίκο», με την ευρύτερη έννοια του νοικοκυριού), όπως συναντάμε σε άλλες περιπτώσεις (π.χ. Αγγελολώρι Ημαθίας, Τούμπα Θεσσαλονίκης, Άσσηρος Λαγκαδά. Βλ. παρακάτω, υποκεφάλαιο 4.2.3.).

Όσον αφορά στους πύθους που εντοπίστηκαν εκτός των δύο συστάδων (Πίθοι 1/4 και 2), μπορούμε να υποθέσουμε πως ο Πίθος 2 συνδέεται με το εντοπισμένο οίκημα και, ακόμη πιθανότερο, με το οίκημα που εντοπίστηκε στα ανατολικά και το οποίο δεν ανασκάφηκε, λόγω της εγγύτητάς του με αυτό, ενώ ο Πίθος 1/4 πιθανόν να συνδέεται με το ίδιο οίκημα, με κάποια επιφύλαξη λόγω της μικρής απόστασης που υπάρχει από αυτό (περίπου 15 μ.).

Από το εσωτερικό των πίθων²⁰⁹ συλλέχθηκαν δείγματα χόματος, τα οποία εξετάστηκαν με τη μέθοδο της επίπλευσης. Στη συνέχεια, πραγματοποιήθηκε διαλογή²¹⁰ στο υλικό της επίπλευσης (χονδρόκοκκο, λεπτόκοκκο και βαρύ υπόλοιπο) μακροσκοπικά και με τη βοήθεια στερεομικροσκοπίου. Από τη διαλογή προέκυψε πολύ μικρή ποσότητα αρχαιοβοτανικού υλικού. Η διαλογή πραγματοποιήθηκε υπό την εποπτεία της αρχαιοβοτανολόγου Χ. Στυλιανάκου, η οποία μελέτησε τα ευρήματα και στη συνέχεια συγκέντρωσε τα στοιχεία των ευρημάτων στον Πίνακα 7. Συγκεκριμένα, στο εσωτερικό του Πίθου 2 βρέθηκε 1 σπόρος λαθουριού (*Lathyrus cf. sativus/cicera*), 1 σπόρος φακής (*Lens sp.*), 1 γίγαρτο σταφυλιού (*Vitis vinifera*), 1 σπόρος αδιάγνωστου δημητριακού, καθώς και 3 αδιάγνωστες απανθρακωμένες μάζες. Από το εσωτερικό του Πίθου 4 συλλέχθηκε 1 γίγαρτο σταφυλιού (*Vitis vinifera*) και 3 αδιάγνωστοι σπόροι, ενώ από το εσωτερικό του Πίθου 5, πέρα από λίγα αδιάγνωστα, λόγω κακής διατήρησης, είδη, τα οποία εντοπίστηκαν κυρίως στο ανώτερο τμήμα του πίθου, εντοπίστηκε μικρή ποσότητα σπόρων φακής (24 *cf. Lens* σπόροι και 19 *Lens sp.* σπόροι), κυρίως στον πυθμένα του πίθου, και 2 γίγαρτα σταφυλιού (*Vitis vinifera*). Από το εσωτερικό του Πίθου 6 προέρχεται 1 σπόρος κριθαριού (*Hordeum cf. gymnos* συμμετρικός), 2 σπόροι φακής (*Lens sp.*) και 1 σπόρος λαθουριού (*Lathyrus sativus/cicera*). Στο εσωτερικό του Πίθου 7 βρέθηκε 1 σπόρος κριθαριού (*Hordeum cf. gymnos* σπόρος), 21 σπόροι λαθουριού (12 σπόροι *Lathyrus sativus/cicera* και 9 σπόροι *Lathyrus cf. sativus/cicera*), οι οποίοι προέρχονται κυρίως από το ανώτερο τμήμα και το μέσον του πίθου, 15 σπόροι φακής (12 σπόροι *Lens sp.* και 3 *cf. Lens* σπόροι), οι οποίοι προέρχονται κυρίως από το μέσον και τον πυθμένα του αγγείου, και 7 αδιάγνωστες απανθρακωμένες μάζες, οι οποίες προέρχονται από το μέσον και τον πυθμένα του αγγείου. Από το εσωτερικό του Πίθου 8 προέρχονται 2 σπόροι μονόκοκκων δημητριακών (*cf. monococcum*), 26 σπόροι λαθουριού (8 σπόροι *Lathyrus sativus/cicera*, 10 σπόροι *Lathyrus cf. sativus/cicera* και 8 *Lathyrus cf. sativus/cicera* κοτυληδόνες), 30 σπόροι φακής (24 *Lens sp.* σπόροι και 6 *cf. Lens* σπόροι), οι οποίοι

²⁰⁹ Από κάθε πίθο συλλέχθηκαν από 2 έως 4 δείγματα χόματος για νεροκόσκινο (το κάθε δείγμα περίπου 10 λίτρα), ανάλογα με την ποσότητα χόματος που υπήρχε στο εσωτερικό του πίθου, το μέγεθός του και την σωζόμενη κατάστασή του. Συλλέχθηκαν δείγματα από την περιοχή του χείλους (όπου αυτό σωζόταν), από την περιοχή της κοιλιάς (σε κάποιες περιπτώσεις 2 δείγματα) και από την περιοχή του πυθμένα.

²¹⁰ Η αρχαιοβοτανολογία βασίζεται στη μελέτη των απανθρακωμένων φυτικών καταλοίπων, τα οποία διατηρούν σε μεγάλο βαθμό τα βασικά μορφολογικά χαρακτηριστικά τους. Κατά συνέπεια, αποτελούν σημαντική πηγή πληροφοριών σχετικά με το ποια είδη επιλέγονταν, ποιες ήταν οι μέθοδοι καλλιέργειάς τους και ποιες οι διατροφικές συνήθειες κατά την αρχαιότητα (βλ. Βαλαμώτη 2009, 15-31).

προέρχονται κυρίως από τον πυθμένα του Πίθου, 2 γίγαρτα σταφυλιού (*Vitis vinifera*), 10 θραύσματα αδιάγνωστου καρπού, τα οποία προέρχονται κυρίως από τον πυθμένα του αγγείου, 1 αδιάγνωστος σπόρος και 12 αδιάγνωστες απανθρακωμένες μάζες. Τέλος, από το εσωτερικό του Πίθου 9 συλλέχθηκε 1 σπόρος μονόκοκκου σιταριού (*cf monococcum*), 2 σπόροι κριθαριού (*Hordeum cf γυμνοί σπόροι*), 50 σπόροι λαθουριού (33 *Lathyrus sativus/cicera* σπόροι και 17 *Lathyrus cf. sativus/cicera* σπόροι), από το ανώτερο τμήμα και το μέσον του πίθου), 11 σπόροι φακής (4 *Lens sp.* σπόροι και 7 *cf. Lens* σπόροι), 8 γίγαρτα σταφυλιού (*Vitis vinifera*), 18 θραύσματα αδιάγνωστου καρπού, 1 σπόρος αδιάγνωστου άγριου είδους, 5 αδιάγνωστοι σπόροι και 17 αδιάγνωστες απανθρακωμένες μάζες, κυρίως από το μέσον του πίθου.

Γίνεται, λοιπόν, αντιληπτό πως στο εσωτερικό των πίθων εντοπίστηκε ελάχιστη ποσότητα αρχαιοβοτανικού υλικού και συνεπώς δε μπορούμε να μιλήσουμε για καθαρή αποθήκευση προϊόντος, αλλά πιθανόν μόνο για υπολείμματα από προηγούμενες φάσεις αποθήκευσης, ή για σκόπιμες αναμειξείς αγαθών, που οφείλονται π.χ. σε «χαρμάνια» για ζωοτροφές. Δεν θα αποκλείαμε, επίσης, η ανάμειξη των σπόρων και των καρπών να οφείλεται σε εισροή εντός των πίθων αγαθών που είχαν αποθηκευτεί σε ψηλότερα σημεία των χώρων αποθήκευσης, όπως πατάρια ή αναρτημένα σε στύλους και τοίχους σακιά, και το περιεχόμενο των οποίων με την πυρκαγιά έπεσε μέσα στα ευρωστία αγγεία. Αυτό βέβαια αποκλείεται για τους πίθους με πάμα, όπως ο Πίθος 9. Τέλος, δεν πρέπει να αποκλειστεί η ανάμειξη των ειδών να οφείλεται στις παλαιές εκσκαφικές εργασίες και να συνέβη κατά την καταστροφή των στομιών των αντίστοιχων πίθων.

Τα περισσότερα ευρήματα προέρχονται από τον Πίθο 9 (114), τον Πίθο 8 (83) και τον Πίθο 5 (70), ενώ σχεδόν ανύπαρκτα είναι τα ευρήματα στον Πίθο 2 (7) και στον Πίθο 1/4 (4). Επιπλέον, στο εσωτερικό των πίθων βρέθηκε κυρίως μικρή ποσότητα οσπρίων, φακής και λαθουριού, και πολύ μικρή ποσότητα γιγάρτων²¹¹. Η παρουσία δημητριακών είναι μικρή, με τα περισσότερα από αυτά που εντοπίστηκαν να μην διατηρούνται σε καλή κατάσταση, με αποτέλεσμα να καθίσταται δύσκολη η αναγνώρισή τους²¹². Οι σπόροι του σιταριού εντοπίστηκαν έντονα απανθρακωμένοι, ενώ τα γίγαρτα σταφυλιού, το λαθούρι και η φακή δε φαίνεται να είναι έντονα καμένα.

²¹¹ Το σταφύλι, όπως προκύπτει από τη μελέτη των γιγάρτων, φαίνεται πως αποθηκεύτηκε στην κανονική του μορφή, χωρίς να έχει υποστεί κάποια επεξεργασία. Το σταφύλι, όπως και άλλα φρούτα, δεν αφήνει αποδεικτικά στοιχεία εάν λιώσει για να γίνει χυμός, αλλά έχει περισσότερες πιθανότητες να διατηρηθεί εάν αποξηρανθεί ή αποθηκευτεί ως ολόκληρος σπόρος (Στυλιανάκου 2011, 23).

²¹² Ο σχολιασμός των ευρημάτων πραγματοποιήθηκε από τη Χ. Στυλιανάκου.

Αυτό που προκαλεί εντύπωση, όμως, είναι το γεγονός πως σε κάθε πίθο εντοπίστηκαν διάφορα είδη σπόρων και όχι μόνο ένα είδος, γεγονός που υποδεικνύει πως δεν υπήρχε αποθήκευση ενός μόνο προϊόντος σε κάθε πίθο.

Τα αρχαιοβοτανικά ευρήματα που προέρχονται από τη θέση μας είναι όμοια με αυτά άλλων θέσεων της περιόδου, όπως του Αγγελοχωρίου²¹³, όπου εντοπίστηκε μονόκοκκο σιτάρι, σταφύλι, λαθούρι, φακή κ.ά. και της Τούμπας²¹⁴, όπου εντοπίστηκε μονόκοκκο σιτάρι, σταφύλι, λαθούρι και κριθάρι.

Εκτός από αρχαιοβοτανικό υλικό, από το εσωτερικό των πύθων συλλέχθηκε ελάχιστη ποσότητα άνθρακα, ελάχιστη ποσότητα οστρέων πολύ μικρού μεγέθους, ελάχιστα όστρακα κεραμεικής της YEX, καθώς και ελάχιστα οστά, τα οποία ανήκουν σε τρωκτικά, φίδια, βατραχειδή, αλλά και μεγάλα ζώα, όπως δόντι σκύλου²¹⁵. Η παρουσία των ζωικών οστών πιθανόν θα μπορούσε να εξηγηθεί αφενός από το γεγονός πως στους πύθους εισήλθαν τρωκτικά, φίδια και βατραχειδή (τα τελευταία αποζητούν ιδιαίτερα τη δροσιά), ενώ τα οστά μεγαλύτερων ζώων μπορούν να εξηγηθούν από την υπόθεση πως εισχώρησε τμήμα της επίχωσης που σχηματίστηκε σταδιακά πάνω από αυτούς και η οποία περιλάμβανε και οστά ζώων.

Όσον αφορά στη χωρητικότητα των πύθων, αυτή προσδιορίζεται από το μέγεθος και το σχήμα του αγγείου. Το ποιο θα είναι το μέγεθος του πύθου καθορίζεται από διάφορους παράγοντες, όπως το είδος και η ποσότητα του προϊόντος που θα αποθηκευτεί σε αυτό, ο αριθμός των χρηστών που θα εξυπηρετηθούν, αλλά και το αν ο πύθος προορίζεται να παραμείνει μόνιμα σε ένα σημείο ή να μετακινείται.

Η χωρητικότητα της αποθήκευσης αποτελεί μία απαραίτητη μεταβλητή στη μελέτη της παραγωγής και του πλεονάσματος παρελθουσών κοινωνιών, καθώς μπορεί να προσφέρει σημαντικές πληροφορίες, αρχικά, σχετικά με τον χώρο που μπορεί να καταλαμβάνουν οι πύθοι μέσα στα δωμάτια και στα κτίρια ενός οικισμού και, έπειτα, σχετικά με τα κίνητρα πίσω από την διαδικασία της αποθήκευσης (κατανάλωση, σπορά, κακή συγκομιδή, ανταλλαγή, εμπόριο), το μέγεθος και την κατανομή της αποθήκευσης των διαφόρων προϊόντων ενός οικισμού, τον δείκτη παραγωγικότητας, την έκταση της καλλιεργήσιμης γης, τα δημογραφικά στοιχεία, αλλά και τον ρόλο του πλεονάσματος κ.ά. Ως εκ τούτου, η μελέτη της χωρητικότητας των πύθων μπορεί να συμβάλλει σημαντικά στην κατανόηση της οργάνωσης των

²¹³ Στεφανή 2010β, 174-177.

²¹⁴ Κοτσαρήστου 2008, 94-96, 99-101.

²¹⁵ Οι πληροφορίες προέρχονται από σύντομη τηλεφωνική επικοινωνία με την ζωοαρχαιολόγο Στεφανία Μιχαλοπούλου, στην οποία απεστάλησαν μόνο φωτογραφίες των ευρημάτων.

καθημερινών δραστηριοτήτων, αλλά και να ρίξει φως σε κοινωνικές και οικονομικές πτυχές των αρχαίων κοινοτήτων.

Ο υπολογισμός της χωρητικότητας μπορεί να πραγματοποιηθεί με πολλούς τρόπους. Σε κάθε περίπτωση, όμως, για τον ακριβή υπολογισμό είναι απαραίτητο να γνωρίζουμε ολόκληρο το σχήμα του αγγείου, καθώς και ορισμένες βασικές διαστάσεις (ύψος αγγείου, διάμετρος χείλους και κοιλιάς). Το βασικό πρόβλημα που αντιμετωπίζει ο ερευνητής που επιδιώκει να υπολογίσει τη χωρητικότητα ενός αγγείου είναι η σπανιότητα της αποκάλυψης ολόκληρων αγγείων ή αγγείων που μπορούν να αποκατασταθούν σε σημαντικό βαθμό. Όταν δεν είναι δυνατή η ογκομετρική εκτίμηση ενός πίθου επειδή καταστράφηκε, ο αριθμός των λίτρων που του αποδίδονται προκύπτει από άλλα αγγεία ίδιου τύπου και, συνεπώς, το αποτέλεσμα είναι κατά προσέγγιση. Θα πρέπει, βέβαια, να έχουμε υπόψη πως οι υπολογισμοί της χωρητικότητας αφορούν στον μέγιστο όγκο του αγγείου και όχι στην πραγματική ποσότητα των αγαθών που διατηρείτο εκεί.

Υπάρχουν διάφοροι τρόποι υπολογισμού της χωρητικότητας ενός αποθηκευτικού αγγείου. Εκτός από τον πειραματικό τρόπο που συνίσταται στη μέτρηση της ποσότητας του προϊόντος που χωράει το ίδιο αγγείο σήμερα, ο όγκος μπορεί να εκτιμηθεί χρησιμοποιώντας προγράμματα στον ηλεκτρονικό υπολογιστή. Επιπλέον, ο υπολογισμός μπορεί να στηριχθεί σε μαθηματικούς υπολογισμούς του όγκου και συνακόλουθα της χωρητικότητας ενός γεωμετρικού στερεού. Η γενική παρατήρηση που μπορεί να γίνει είναι ότι ο υπολογισμός της χωρητικότητας ενός αγγείου, όταν είναι αδύνατο να πραγματοποιηθεί πειραματικά λόγω της απουσίας ολόκληρων αγγείων, βρίσκεται πιο κοντά στην πραγματικότητα όταν αντιμετωπίζει το σχήμα ως γεωμετρικό μέγεθος. Πάντως πρέπει να τονιστεί πως η επιλογή της ανάλογης προσέγγισης εξαρτάται και από τη συγκεκριμένη κάθε φορά περίπτωση.

Στη συγκεκριμένη έρευνα, καθώς τα αγγεία που εντοπίστηκαν δε σώζονται όλα ακέραια, χρησιμοποιήθηκαν μαθηματικοί υπολογισμοί για τη μέτρηση της χωρητικότητας και ο όγκος χρησιμοποιήθηκε ως ένδειξη του μεγέθους των πίθων. Ακόμη, θα πρέπει να σημειωθεί πως, για τον ίδιο λόγο, δεν είναι δυνατό να έχουμε ακριβείς μετρήσεις για όλους τους πίθους.

Συγκεκριμένα, για τον υπολογισμό του όγκου του Πίθου 2, του οποίου η τομή αποκαθίσταται, το αγγείο χωρίστηκε σε 4 τμήματα (βλ. Σχέδιο 13). Στη συνέχεια, αφού το σχήμα που προέκυψε σε κάθε τμήμα είναι αυτό του κολουρου κώνου, ο

όγκος του κάθε επιμέρους τμήματος υπολογίστηκε με τον τύπο για τον υπολογισμό του όγκου του κόλουρου κώνου:

$$V = \pi \times h/3 \times (r_1^2 + r_1 r_2 + r_2^2),$$

όπου r_1 είναι η ακτίνα της μικρής βάσης, r_2 η ακτίνα της μεγάλης βάσης και h το εσωτερικό ύψος. Οι μετρήσεις πραγματοποιήθηκαν στο εσωτερικό του πίθου, χωρίς να ληφθεί υπόψη το πάχος των τοιχωμάτων, ώστε να έχουμε εικόνα του πραγματικού όγκου. Επιπλέον, ο όγκος υπολογίστηκε μέχρι το ύψος του χείλους, ώστε να έχουμε τη συνολική δυνατή χωρητικότητα, και όχι μέχρι το σημείο που μπορούμε να θεωρήσουμε ότι θα γέμιζε το αγγείο (π.χ. μέχρι κάποιο επίπεδο στη βάση του λαιμού). Το μέγιστο πλάτος του Πίθου 2 βρίσκεται στο ανώτερο τμήμα της κοιλιάς (μεγαλύτερη ακτίνα Τμημάτων 2 και 3 στο σχέδιο) και, αφού στη μία πλευρά της περιοχής αυτής το αγγείο είναι θραυσμένο, η ακτίνα υπολογίστηκε προσεγγιστικά, με βάση τη συμμετρία ως προς τον άξονα του αγγείου. Στη συνέχεια, προστέθηκε το αποτέλεσμα του όγκου κάθε επιμέρους τμήματος, δίνοντάς μας τον συνολικό όγκο του αγγείου. Έτσι έχουμε:

$$\text{Τμήμα 1: } V = 3,14 \times 26/3 \times (18^2 + 18 \times 20 + 20^2) = 81,64/3 \times (324 + 360 + 400) = 27,21 \times 1084 = 29,5 \text{ lt}$$

$$\text{Τμήμα 2: } V = 3,14 \times 34/3 \times (20^2 + 20 \times 47 + 47^2) = 106,76/3 \times (400 + 940 + 2209) = 35,6 \times 3549 = 126,3 \text{ lt}$$

$$\text{Τμήμα 3: } V = 3,14 \times 27/3 \times (45^2 + 45 \times 47 + 47^2) = 84,78/3 \times (2025 + 2115 + 2209) = 28,26 \times 6352 = 179,4 \text{ lt}$$

$$\text{Τμήμα 4: } V = 3,14 \times 42/3 \times (22^2 + 22 \times 45 + 45^2) = 131,88/3 \times (484 + 990 + 2025) = 43,96 \times 3937 = 153,8 \text{ lt}$$

$$\text{Σύνολο: } 29,5 + 126,3 + 179,4 + 153,8 = 489 \text{ lt}$$

Προκύπτει, λοιπόν, πως ο Πίθος 2 είχε μέγιστη χωρητικότητα 489 lt.

Με τον ίδιο τρόπο υπολογίστηκε και ο συνολικός όγκος του Πίθου 1/4:

$$V = 3,14 \times 70/3 \times (5^2 + 5 \times 30 + 30^2) = 219,8/3 \times (25 + 150 + 900) = 73,26 \times 1075 = 78,8 \text{ lt}$$

Θα πρέπει να λάβουμε υπόψη πως ο υπολογισμός έχει πραγματοποιηθεί μόνο για το κατώτερο, σωζόμενο, τμήμα του αγγείου και πως, καθώς δε σώζεται μεγάλο μέρος του, ο αρχικός του όγκος θα πρέπει να ήταν πολύ μεγαλύτερος από 78,8 lt.

Με το ίδιο σύστημα υπολογίστηκε και ο συνολικός όγκος των υπόλοιπων πίθων (Πίθοι 5,6,7,8,9), για τους οποίους προέκυψαν τα εξής:

Πίθος 5: μέγιστη χωρητικότητα σωζόμενου αγγείου: 384 lt

Πίθος 6: μέγιστη χωρητικότητα σωζόμενου αγγείου: 504 lt

Πίθος 7: μέγιστη χωρητικότητα (σώζεται ακέραιος): 444 lt

Πίθος 8: μέγιστη χωρητικότητα (σώζεται ακέραιος): 414 lt

Πίθος 9: μέγιστη χωρητικότητα (σώζεται ακέραιος): 448 lt

Το ανώτερο τμήμα των Πίθων 5 και 6 (χείλος, λαιμός και μικρό μέρος από το ανώτερο τμήμα της κοιλιάς) απουσιάζει, γι' αυτό θα πρέπει να λάβουμε υπόψη πως η συνολική χωρητικότητα των αγγείων θα ήταν αρχικά (λίγο;) μεγαλύτερη από 384 και 504 lt αντίστοιχα.

Από τα παραπάνω προκύπτει με βεβαιότητα πως τα σωζόμενα αποθηκευτικά αγγεία που υπήρχαν στον πιθεώνα και πλησίον αυτού είχαν συνολική χωρητικότητα τουλάχιστον 2.761 lt.

3.3.2.γ. Άλλα ευρήματα

Ανάμεσα στις δύο συστάδες πίθων και με ανατολικό προσανατολισμό αποκαλύφθηκε μία ελαφρώς διαταραγμένη, λιθοπερίκλειστη (οριοθετημένη με λίθους) ταφή γυναίκας, κτερισμένης με δύο οκτώσχημες πόρπες (βλ. Εικόνα 22). Η νεκρή, ύψους 1,59 μ., είναι τοποθετημένη σε ύπτια θέση και έχει προσανατολισμό από δυτικά (κρανίο) προς ανατολικά (πόδια). Από την επίχωση που αφαιρέθηκε πάνω από την ταφή συλλέχθηκαν δύο λίθινα τριπτά εργαλεία. Κοντά στη βόρεια συστάδα πίθων, στο ίδιο βάθος με την ταφή, βρέθηκε εγχυτρισμός βρέφους²¹⁶, εντός πυραύνου με σχοινοειδή διακόσμηση (βλ. Εικόνα 23). Ο πύραυλος καλύπτεται από τμήμα άλλου αποθηκευτικού αγγείου και λίθους.

Ο Πίθος 3 (βλ. Εικόνα 24 και Σχέδιο 7) εντοπίστηκε σε αρκετή απόσταση βορειοανατολικά των Πίθων 1 και 2, σε περιοχή όπου το φυσικό έδαφος αποκαλύπτεται ψηλά σε σχέση με την επιφάνεια του δρόμου (βλ. Σχέδιο 8). Διαπιστώθηκε ότι για την τοποθέτηση του πίθου στο σημείο αυτό, έχει διανοιχθεί λάκκος κυκλικού σχήματος στο φυσικό έδαφος. Θραύσματα του πίθου εντοπίστηκαν πιο βαθιά, γεγονός που υποδεικνύει πως ο πίθος ήταν ήδη θραυσμένος όταν εντοπίστηκε. Η βάση του είναι κυκλική, επίπεδη, με διάμετρο 10 εκ. Τα τοιχώματά του

²¹⁶ Ολοκληρωμένη οστεολογική εξέταση του σκελετού του βρέφους, δεν έχει πραγματοποιηθεί ακόμη, ωστόσο η ηλικία προσδιορίστηκε με βάση τη μέτρηση του μήκους της κερκίδας, έπειτα από τη συμβουλευτική καθοδήγηση της οστεοαρχαιολόγου Χ. Βεργίδου. Από τη μέτρηση (48,5 χιλιοστά) προκύπτει πως πρόκειται για ανήλικο άτομο που πέθανε είτε μερικές εβδομάδες πριν είτε κατά τη διάρκεια του τοκετού (Schaefer et al. 2009, 188-190). Διεξοδικά αναμένονται τα αποτελέσματα της μελέτης του σκελετικού υλικού του συγκεκριμένου εγχυτρισμού, καθώς και της γυναικείας ταφής από την οστεοαρχαιολόγο καθ. Σ. Τριανταφύλλου (ΑΠΘ).

είναι πορτοκαλόχρωμα με τεφρό πυρήνα. Στον πυθμένα του αποκαλύφθηκε και το λίθινο πάμα, κατασκευασμένο από γκριζόχρωμο πέτρωμα. Είναι κυκλικού σχήματος, θραυσμένο στη μία πλευρά (συλλέχθηκε σε 4 τμήματα) και έχει διαστάσεις 47×57 εκ. Η μία του πλευρά είναι σχετικά επίπεδη, ενώ η άλλη τραχιά. Λόγω της μεγάλης απόστασης (πάνω από 200 μ.) που υπάρχει ανάμεσα στον Πίθο 3 και στους υπόλοιπους, θεωρούμε πως ο εν λόγω πίθος δε συνδέεται με το οίκημα και, συνεπώς, η μελέτη του δε θα συμπεριληφθεί στην έρευνά μας. Πιθανόν να συνδέεται με κάποια άλλη οικιστική μονάδα, η οποία δεν έχει ακόμα εντοπιστεί, δείχνει όμως ότι η ύπαρξη πιθώνων / χώρων πίθων στην εγκατάσταση αποτελούσε μία συνήθη πρακτική για την επίλυση θεμάτων τροφοδοσίας του πληθυσμού.

3.3.2.δ. Συμπεράσματα από τα ευρήματα και τα στρωματογραφικά δεδομένα

Από τα στρωματογραφικά δεδομένα στην περιοχή του οικήματος, του Πίθου 2 και της βόρειας συστάδας πίθων προκύπτει πως κάτω από το επιφανειακό στρώμα πάχους 40 εκ., υπάρχει αρχαιολογικό στρώμα πάχους 80 εκ. Τα στόμια των πίθων βρίσκονται αρκετά ψηλότερα (υψόμετρο κατά μέσο όρο 791 μ.) από το δάπεδο του οικήματος (υψόμετρο κατά μέσο όρο 790,5 μ.), εντός αρχαιολογικής επίχωσης (βλ. Εικόνα 25 και Εικόνα 26). Τα στοιχεία αυτά υποδηλώνουν ότι το οίκημα ήταν υπόσκαφο τουλάχιστον στο πίσω μισό του (βορειοδυτική πλευρά), προς το λόφο, καθώς και ότι το σωζόμενο οίκημα πιθανόν αποτελούσε υπόγειο χώρο²¹⁷. Η στήριξη της ανατολικής πλευράς, η οποία δεν ήταν υπόσκαφη, φαίνεται ότι ενισχύθηκε με πασσάλους, όπως υποδεικνύουν οι πασσαλότρυπες στην πλευρά αυτή. Ένα δεύτερο στοιχείο που συνηγορεί στην ύπαρξη ορόφου είναι οι μεγάλοι πάσσαλοι, οι οποίοι υπήρχαν στο εσωτερικό του οικήματος, στον άξονα του μήκους, σε απόσταση 2 μ. από τα όριά του αλλά και μεταξύ τους, όπως υποδεικνύουν οι συγκεντρώσεις λίθων εντός αβαθών λάκκων.

Στα βορειοανατολικά του κτίσματος, στην περιοχή των πίθων 1/4 και του πίθου 3, δεν διαπιστώθηκε αρχαιολογική επίχωση παρά μόνο ένα άγονο, συμπαγές στρώμα, εντός του οποίου είχαν τοποθετηθεί.

Από όλη την έκταση του οικήματος συλλέχθηκαν διάσπαρτα λίγα ζωικά οστά, κάποια εκ των οποίων καμένα, μεγάλη ποσότητα κεραμικής (περίπου 40 κιλά), επτά

²¹⁷ Χονδρογιάννη κ.ά. 2021, υπό έκδοση.

αποστρογγυλεμένα όστρακα (τμήματα ή ακέραια) και ένα τμήμα λίθινου τριπτού εργαλείου (τριβής και κρούσης). Σε βύθιση του στρώματος πηλού εντοπίστηκε *in situ* τμήμα φιαλόσχημου αγγείου (βλ. Εικόνα 27). Από την περιοχή γύρω από το οίκημα συλλέχθηκαν επίσης δύο τμήματα πήλινων σφονδυλίων (ένα κυκλικού σχήματος και ένα αμφικωνικό), ένα τμήμα πήλινου πηνίου και τέσσερα αποστρογγυλεμένα όστρακα, κατάλοιπα που συνηγορούν στην υπόθεση ότι στο εσωτερικό του οικήματος διενεργούνταν κλωστοϋφαντουργικές εργασίες (βλ. Εικόνα 28). Βέβαια, τα αποστρογγυλεμένα όστρακα δεν είναι απαραίτητο να συνδεθούν μόνο με τέτοιου είδους δραστηριότητες, καθώς θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν και ως πώματα, αν και εδώ είναι εμφανής, σε κάποιες περιπτώσεις, η προσπάθεια διάνοιξης κεντρικής οπής.

Στην κεραμεική²¹⁸ περιλαμβάνονται κιτρινωπά έως κοκκινωπά αγγεία, σε σχήματα κανθαροειδή με υπερυψωμένες λαβές, κάποιες με αρκετά πλατειά βάση, φιάλες και άωτα μπωλ με σιγμοειδή προφίλ και οριζόντιες λαβές τριγωνικής διατομής λίγο κάτω από το χείλος, καθώς και κλειστά αγγεία, κάποια με στριφτές λαβές (βλ. Εικόνα 29). Χαρακτηριστική διακόσμηση είναι η γραπτή αμαυρόχρωμη με καστανό σκούρο πάνω στην ανοιχτόχρωμη επιφάνεια του αγγείου, τύπου Μπουμπούστι, μεταγενέστερη της τρίχρωμης της Αιανής²¹⁹. Τα μοτίβα είναι γραμμικά, ενάλληλες ή αντίστροφες γωνίες, παράλληλες γραμμές, τρίγωνα γεμισμένα με παράλληλες γραμμές, παράλληλες ταινίες με γεμισμένα τρίγωνα (βλ. Εικόνα 30 και Σχέδια 9, 10, 11, 12). Το στρώμα εντός του οποίου βρίσκονται οι πίθοι περιέχει παρόμοια κεραμεική, με αρκετά αμαυρόχρωμα όστρακα, και κάποια σωπωνοειδούς υφής.

Η κεραμεική, τα χαρακτηριστικά των πίθων, όπως η διακόσμηση και το γωνιώδες προφίλ²²⁰, και τα στρωματογραφικά δεδομένα τοποθετούν το οίκημα και τον πιθεώνα στην ΥΕΧ, στον 13^ο-12^ο αιώνα π.Χ., ενώ ο πύραυλος της ταφής, οι οκτώσχημες πόρπες και τα στρωματογραφικά δεδομένα (υψόμετρο 790,9 μ.) τοποθετούν τις ταφές στην ΠΕΣ. Μαρτυρούνται, δηλαδή, στο ανασκαμμένο τμήμα του οικισμού δύο φάσεις χρήσεις, μία οικιστική της ΥΕΧ και μία ταφική της ΕΣ. Τα στόμια των πίθων, τα οποία βρίσκονται στο επίπεδο των ταφών, φαίνεται ότι θα ήταν ορατά κατά την περίοδο της ταφικής χρήσης του χώρου και είναι πιθανό τότε να τοποθετήθηκαν και τα λίθινα

²¹⁸ Χονδρογιάννη κ.ά. 2021, υπό έκδοση.

²¹⁹ Για αμαυρόχρωμη κεραμεική βλ. παραπάνω σ. 29-31.

²²⁰ Hochstetter 1984, 142-155.

πώματα²²¹. Η απουσία της χαρακτηριστικής για τη μεταβατική περίοδο κεραμεικής, όπως οι φιάλες με αυλακωτό χείλος και τα αγγεία με ραβδωτή διακόσμηση²²², γνωστά στην ευρύτερη περιοχή και τα στρωματογραφικά δεδομένα, μαρτυρούν κενό μεταξύ των δύο χρήσεων. Τέλος, ελάχιστα όστρακα κεραμεικής μαρτυρούν τη χρήση του χώρου και στη ρωμαϊκή περίοδο.

Το οίκημα και οι Πίθοι 5, 6, 7, 8, 9 διατηρήθηκαν κατά χώραν. Ο χώρος περιφράχθηκε και ένα προσωρινό στέγαστρο κατασκευάστηκε από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Κοζάνης, έως ότου η ανάδοχη εταιρεία του έργου κατασκευάσει μεταλλικό στέγαστρο, προκειμένου να καταστεί ο χώρος επισκέψιμος.

4. Σύνθεση δεδομένων

4.1. Οικισμοί και κατασκευαστικά χαρακτηριστικά των οικιών της Ύστερης Εποχής του Χαλκού στη Μακεδονία

4.1.1. Οικισμοί και κατασκευαστικά χαρακτηριστικά των οικιών της Δυτικής Μακεδονίας

Όπως αναφέρθηκε, λόγω του γεγονότος ότι μέχρι σήμερα στην ευρύτερη περιοχή της Δυτικής Μακεδονίας δεν έχουν διενεργηθεί αρκετά εκτεταμένες και συστηματικές έρευνες σε οικισμούς της YEX, τα αρχαιολογικά δεδομένα από τα μέχρι τώρα αποκαλυφθέντα τμήματα των οικισμών δεν επαρκούν για την επαρκή κατανόηση των οργανωτικών χαρακτηριστικών τους και δυσχεραίνουν την προσπάθεια ανασύνθεσης του κοινοτικού χώρου κατά τη 2^η χιλιετία π.Χ. Για τον ίδιο λόγο, δεν είναι εφικτή και η διαμόρφωση μιας ενιαίας εικόνας της οργάνωσης των κοινωνιών της YEX σε όλες τις περιοχές της Μακεδονίας, καθώς το κεντρικό τμήμα της είναι αυτό που έχει ερευνηθεί περισσότερο ανασκαφικά, προσφέροντας, συνεπώς, και τις περισσότερες σχετικές πληροφορίες, σε αντίθεση με το δυτικό και ανατολικό της τμήμα.

²²¹ Από προσωπική συζήτηση με την κ. Αρετή Χονδρογιάννη-Μετόκη, η οποία σημειώνει πως στην περιοχή της Κοζάνης η χρήση των λίθινων πωμάτων στους πίθους παρατηρείται στην ΕΣ.

²²² Η κεραμεική αυτή είναι γνωστή από τα στρώματα 12-11 του Καστανά (Hänsel 1979, 189-190. Podzuweit 1979, 204) και από την Τούμπα Θεσσαλονίκης (Ανδρέου και Κωτσάκης 1997, 372-373), ενώ απουσιάζει από την τούμπα της Ασσήρου (Wardle 1997, 445).

Από την έρευνά μας σχετικά με τις οικιστικές θέσεις της περιόδου που έχουν εντοπιστεί στη Δυτική Μακεδονία (βλ. υποκεφάλαιο 3.3.1), προέκυψαν στοιχεία, τα οποία διαφωτίζουν κάποιες όψεις της οικιστικής οργάνωσης, όσον αφορά στην επιλογή των θέσεων για την εγκατάσταση οικισμού και στην αρχιτεκτονική. Αυτά μας επιτρέπουν να προβούμε σε συμπεράσματα και να πραγματοποιήσουμε κάποιες υποθέσεις. Διαπιστώθηκε, λοιπόν, πως κριτήρια επιλογής θέσης αποτελούσαν η εξασφάλιση καθαρού νερού, η δυνατότητα εκμετάλλευσης του φυσικού περιβάλλοντος για γεωργία και κτηνοτροφία και η ύπαρξη φυσικού περάσματος, που καλύπτουν επαρκώς τις ανάγκες του για άνετη και ασφαλή διαβίωση. Η υπό εξέταση οικιστική θέση βρίσκεται στην πλαγιά ενός λόφου και σε υψόμετρο 790 μ., όπως αναφέραμε, διαπίστωση που συνάδει με τα γενικά συμπεράσματά μας για την επιλογή θέσεων κατά την ΥΕΧ στην περιοχή, όταν προτιμώνται υψώματα σε μεγαλύτερο βαθμό συγκριτικά με τις προηγούμενες περιόδους. Ακόμη, το ρέμα κοντά στον οικισμό παρείχε την απαραίτητη πρόσβαση σε νερό, ενώ ο περιβάλλον χώρος, ήταν κατάλληλος για την άσκηση της γεωργίας και της κτηνοτροφίας, καθώς βόρεια και ανατολικά της θέσης η γη αξιοποιείται μέχρι σήμερα για καλλιέργεια, ενώ δυτικά ο οικισμός προστατεύεται από λόφους, οι πλαγιές των οποίων εξυπηρετούν ακόμη τις κτηνοτροφικές δραστηριότητες των κατοίκων της περιοχής. Τέλος, ο οικισμός χωροθετείται σε φυσικό πέρασμα/ δρόμο επικοινωνίας, που συνδέει την περιοχή της Φλώρινας και της Εορδαίας με την περιοχή της Κοζάνης²²³, παρέχοντας ταυτόχρονα και πρόσβαση προς τα δυτικά, προς την περιοχή του Σιδερά και του Ανθότοπου²²⁴, μέσω ενός προσπελάσιμου ορεινού περάσματος. Στα ανατολικά η λίμνη (έλος) Σαριγκιόλ (Κίτρινη Λίμνη) αποτελούσε ένα φυσικό εμπόδιο²²⁵.

Ακόμη, την ίδια περίοδο και στην περιοχή αυτή, μικρές, διάσπαρτες οικιστικές μονάδες, πιθανόν δύο έως τρεις στον αριθμό και σε απόσταση μεταξύ τους πλέον των 500 μ., φαίνεται πως συγκροτούν ένα ενιαίο οικιστικό σύνολο, δίνοντας την

²²³ Ο Σαμσάρης (1983, 29) αναφέρει πως μία δευτερεύουσα οδική αρτηρία που αποσπάστηκε από την Εγνατία Οδό των ρωμαϊκών χρόνων, μετά την έξοδό της από τα στενά του Κλειδιού και κατά τη διέλευσή της από το βόρειο τμήμα της αρχαίας Εορδαίας, διερχόταν προς τα νότια, περνώντας από τα φρούρια Αναρράχης, Αβεστόπετρας, Μαυροπηγής και Ποντοκόμης και έφτανε στη σημερινή Κοζάνη, όπου συναντούσε την κύρια (οριζόντια) διακλάδωση της Εγνατίας οδού.

²²⁴ Στον λόφο «Καστρί» στον Ανθότοπο εντοπίστηκε οχυρωμένος οικισμός ιστορικών χρόνων, ο οποίος ήλεγχε τη φυσική διάβαση που οδηγούσε από την Ελιμιώτιδα στην Εορδαία. Στην επικράτεια του θα ανήκε όλη η στενόμακρη κοιλάδα που εκτείνεται νότια έως τη σημερινή παλιά εθνική οδό Κοζάνης-Καστοριάς (Σαμσάρης 1983, 141-142).

²²⁵ Σαμσάρης 1983, 46.

εντύπωση αραιοκατοικημένων μεγάλων οικισμών²²⁶. Οι οικιστικές αυτές εγκαταστάσεις χαρακτηρίζονται από μικρής διάρκειας ζωή, ενώ τα διαθέσιμα στοιχεία μαρτυρούν πως η κατοίκησή τους πραγματοποιείται κατά γένη, υποδεικνύοντας τον τύπο κοινωνικής οργάνωσης της περιόδου, ο οποίος προτιμάται ήδη από τη ΜΕΧ. Λαμβάνοντας αυτά υπόψη και με βάση τα ανασκαφικά δεδομένα, μπορούμε να εκτιμήσουμε πως το ίδιο συμβαίνει και με την περίπτωση της θέσης στα Αλώνια Ποντοκόμης. Το εντοπισμένο οίκημα φαίνεται πως αποτελεί τμήμα ενός οικισμού, ο οποίος δεν έχει ανασκαφεί στο σύνολό του. Για να οριοθετηθεί, λοιπόν, ο οικισμός, με το πέρας της ανασκαφής του οικήματος, πραγματοποιήθηκε έρευνα επιφανείας στην ευρύτερη περιοχή. Αρχικά, διερευνήσαμε προσεκτικά την περιοχή νότια και νοτιοδυτικά του ανασκαφικού χώρου, προς τον άμεσα γειτνιάζοντα λόφο, όπου δεν εντοπίστηκαν αρχαιότητες. Συνεπώς, στο σημείο αυτό η προϊστορική θέση ορίζεται από τον ανασκαφικό χώρο, ενώ στα νοτιοανατολικά υπάρχει θέση, όπου πραγματοποιείτο αμμοληψία (αμμορυχείο). Δυτικά και ανατολικά τα όρια εντοπίστηκαν κατά τη διάνοιξη της τάφρου καλωδίωσης για τις ανάγκες του έργου, και ταυτίζονται με τα όρια της παρουσίας κεραμεικής της περιόδου. Κάτι ανάλογο ισχύει και στα βορειοανατολικά, όπου ο χώρος οριοθετείται έως το σημείο όπου υπάρχει κεραμική σε πυκνή διασπορά. Η έρευνα συνεχίστηκε στην περιοχή βόρεια του ανασκαφικού χώρου, όπου διαπιστώθηκε αρκετά μεγάλη έκταση με πυκνή βλάστηση, η οποία κατέστησε δυσχερή τον εντοπισμό τυχόν αρχαιοτήτων. Τέλος, στα δυτικά και βορειοδυτικά, μέχρι την πλαγιά ενός λόφου, διαπιστώσαμε ότι σε μεγάλη έκταση το έδαφος είναι έντονα βραχώδες, χωρίς κανένα αρχαιολογικό εύρημα. Συνεπώς, στα δυτικά και βορειοδυτικά ο χώρος οριοθετείται έως το σημείο εντοπίζεται κεραμική σε πυκνή διασπορά. Συνεπώς, ενώ τα όρια στα βορειοδυτικά, δυτικά, νοτιοδυτικά, νότια, νοτιοανατολικά και ανατολικά είναι σαφή, στα βόρεια, λόγω της πυκνής βλάστησης δεν ήταν δυνατό να εντοπιστούν με ασφάλεια. Φαίνεται, όμως, πως ο οικισμός εκτείνεται προς βόρεια, και διαπιστώνεται σε έκταση τουλάχιστον 250 μ. από δυτικά προς ανατολικά και 300 μ. βόρεια του ανασκαμμένου χώρου.

Ένα ακόμη στοιχείο που διαπιστώνεται στην περιοχή της Δυτικής Μακεδονίας, είναι η οριζόντια μετακίνηση της κατοίκησης από τη μία περίοδο στην άλλη, που

²²⁶ Χονδρογιάννη-Μετόκη 2016α, υπό έκδοση. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της Κρυόβρυσης Κλείτου (Χονδρογιάννη-Μετόκη 2017β, υπό έκδοση), όπου πρόσφατα εντοπίστηκαν τρεις μικρές οικιστικές εγκαταστάσεις της περιόδου, διασκορπισμένες και σε απόσταση μεταξύ τους, οι οποίες συναποτελούν έναν οικισμό.

λαμβάνει χώρα μέχρι την ΠΕΣ²²⁷. Με βάση τα αρχαιολογικά ευρήματα και επεκτείνοντας τον συλλογισμό μας, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι κάτι ανάλογο συνέβη και στα Αλώνια Ποντοκόμης. Το εντοπισμένο οίκημα δεν ανακατασκευάστηκε μετά την καταστροφή του από πυρκαγιά και εγκαταλείφθηκε. Οι ένοικοί του μετακινήθηκαν παραπέρα, στην ίδια όμως θέση, όπου δημιούργησαν μια καινούρια εγκατάσταση. Κατά την ΠΕΣ, χρησιμοποίησαν την περιοχή του οικήματος ως ταφικό χώρο (γυναικεία ταφή και εγχυτρισμός) κι έτσι δικαιολογείται το κενό που διαπιστώνεται από την απουσία της χαρακτηριστικής για τη μεταβατική περίοδο κεραμεικής, ανάμεσα στην οικιστική και ταφική χρήση του χώρου.

Τα κατασκευαστικά υλικά των οικημάτων της Δυτικής Μακεδονίας, όπως προέκυψε από την έρευνά μας, περιλαμβάνουν κοινά υλικά, όπως πηλό, βότσαλα ή πατημένο χώμα για τα δάπεδα και ξύλα, πηλό και κλαδιά για την ανωδομή. Η χρήση λίθων περιορίζεται στις θεμελιώσεις και στην ενίσχυση των πασσάλων στήριξης οροφής ή ορόφου²²⁸. Τα ίδια κατασκευαστικά υλικά εντοπίζονται και στο οίκημα στα Αλώνια Ποντοκόμης: πηλός για το δάπεδο, πηλός, ξύλα και κλαδιά για την ανωδομή και λίθοι για την ενίσχυση στήριξης των πασσάλων, εικόνα που εντάσσει την εν λόγω θέση στον αστερισμό θέσεων της ευρύτερης περιοχής, που εμφανίζουν κοινά χαρακτηριστικά δόμησης.

4.1.2. Οικισμοί και κατασκευαστικά χαρακτηριστικά των οικιών της Κεντρικής και Ανατολικής Μακεδονίας

4.1.2.α. Οικισμός στο Αγγελοχώρι Ημαθίας

Σημαντικά κοινά σημεία, αλλά και αποκλίσεις, παρουσιάζουν τα αρχαιολογικά δεδομένα από τους οικισμούς της ΥΕΧ στη Δυτική Μακεδονία με αυτά της Κεντρικής και ιδιαίτερα της Ανατολικής Μακεδονίας. Πολλές αρχαιολογικές πληροφορίες για την κοινωνική οργάνωση στον βορειοελλαδικό χώρο παρείχε η ανασκαφή της τούμπας του Αγγελοχωρίου²²⁹ που βρίσκεται στο νομό Ημαθίας, 1,5 χλμ. βόρεια-βορειοανατολικά της ομώνυμης κοινότητας. Στη κορυφή της, κάτω από το επιφανειακό στρώμα, εντοπίστηκαν στρώματα καταστροφής, που αντιστοιχούν σε

²²⁷ Χονδρογιάννη-Μετόκη 2017α, υπό έκδοση.

²²⁸ Μόνο στην θέση Τσερβένα Σιάτιστας αναφέρεται μεγάλος τοίχος (μήκος 30 μ.) από λιθόπλινθους.

²²⁹ Στεφανή 2010β.

τρεις οικοδομικές φάσεις από την YEX έως την ΕΣ. Στην πρώτη, αρχαιότερη, οικοδομική φάση (στρώμα III, 1630-1495 π.Χ.²³⁰) ανήκει πηλόκτιστος τοίχος και τμήματα δαπέδων με επίστρωση λευκού κονιάματος και υπόστρωμα από πατημένο χώμα και χαλίκια, καθώς και πηλοκατασκευές, των οποίων η χρήση σχετίζεται με την προετοιμασία ή την αποθήκευση τροφής. Στη δεύτερη οικοδομική φάση(στρώμα II, 1495-1290 π.Χ.), την καλύτερα σωζόμενη φάση του οικισμού, τα κτίρια κατασκευάζονται κατά κύριο λόγο με ξύλινους σκελετούς με επίστρωση πηλού, αν και εντοπίστηκαν και λίγα πλινθόκτιστα. Διασώθηκαν αρκετά δάπεδα, κατασκευασμένα με ένα στρώμα πηλού πάνω σε πατημένη χωμάτινη επιφάνεια, εκτός από ένα που διαφοροποιείται, καθώς είναι κατασκευασμένο από συμπαγές ασβεστολιθικό υλικό με υπόστρωμα από όστρεα. Η δεύτερη οικοδομική φάση, όπως και η πρώτη, καταστράφηκε από πυρκαγιά. Η τρίτη οικοδομική φάση (στρώμα I, 1350-940 π.Χ.), η οποία αντιπροσωπεύει τη μετάβαση από την YEX στην ΕΣ, όταν η κατοίκηση μάλλον ήταν περιστασιακή, εδράζεται στα οικιστικά κατάλοιπα της δεύτερης φάσης, χωρίς, ωστόσο, αρχικά να έχει πραγματοποιηθεί ιδιαίτερη διαμόρφωση του κατεστραμμένου χώρου. Τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα είναι ελάχιστα, με καλύτερα σωζόμενο έναν πήλινο τοίχο. Από τα 207 τ.μ. επιφάνειας που διερευνήθηκαν στο Αγγελοχώρι, φαίνεται πως 130 τ.μ. περίπου ανήκουν σε χώρους οικημάτων, ενώ τα υπόλοιπα 70 τ.μ. σχετίζονται με υπαίθριους χώρους, μαρτυρώντας πως οι τελευταίοι αποτελούσαν βασικό στοιχείο της μορφής του οικισμού. Τα οικήματα είχαν ορθογώνια κάτοψη, ενώ ως κύρια υλικά δόμησης χρησιμοποιήθηκαν ο πηλός και το ξύλο, καθώς ο ξύλινος σκελετός, η ύπαρξη του οποίου πιστοποιείται από μικρό αριθμό πασσαλοτρυπών, επενδύονταν με πηλό. Ακόμη, η χρήση πλινθοδομής επιβεβαιώνεται από λίγες περιπτώσεις πλίνθων που έφεραν αποτυπώματα οργανικών υλικών, ενώ σπανιότερα φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκε και η τεχνική της πλεχτής τοιχοποιίας. Οι στέγες των οικημάτων ήταν κατασκευασμένες από καλάμια και λεπτά κλαδιά, τα οποία δημιουργούσαν ένα πλέγμα που συμπληρωνόταν από άχυρα και πηλό, ενώ σχεδόν όλα τα δάπεδα είναι κατασκευασμένα από πηλό πάνω σε πατημένο χώμα.

²³⁰ Τα ακριβή χρονολογικά όρια που αναφέρονται προκύπτουν από ραδιοχρονολογήσεις (Στεφανή 2010β, 87).

4.1.2.β. Οικισμός στο Αρχοντικό των Γιαννιτσών Πέλλας

Κατά την YEX (Φάση Α, οικιστικός ορίζοντας I²³¹) ο οικισμός του Αρχοντικού²³², στη βορειοδυτική πλευρά της πεδιάδας των Γιαννιτσών Πέλλας, ο οποίος απέχει λίγα χιλιόμετρα από τα (τότε) παράλια, αποτελείτο από οικήματα, κτισμένα σε πυκνή διάταξη και προσανατολισμένα προς τα νοτιοανατολικά. Είχαν λίθινα θεμέλια, με την τεχνική της ξερολιθιάς, ενώ η πασσαλόπηκτη τεχνική δόμησης δε χρησιμοποιήθηκε. Το καλύτερα διατηρημένο αρχιτεκτονικό εύρημα της περιόδου αποτελεί ένα μονόχωρο ορθογώνιο κτίριο, επίσης προσανατολισμένο προς νοτιοανατολικά, διαστάσεων 4×5 μ., από το οποίο διατηρείται μόνο η λίθινη θεμελίωση.

4.1.2.γ. Οικισμός στο Ρέμα Ξυδιάς του Πλαταμώνα Πιερίας

Στη θέση Ρέμα Ξυδιάς στον Πλαταμώνα Πιερίας εντοπίστηκε και ανασκάφηκε οικισμός που ανάγεται στα μέσα της 2^{ης} χιλιετίας π.Χ.²³³. Συγκεκριμένα, αποκαλύφθηκαν δύο αφιδωτά κτίρια, από τα οποία σώζεται η λίθινη θεμελίωση, από αργούς λίθους και λάσπη. Η ανωδομή ήταν κατασκευασμένη από πλίνθους, ενώ εντοπίστηκαν οι πασσαλότρυπες των πασσάλων που στήριζαν τη δίρριχτη²³⁴ στέγη. Σε απόσταση λίγων μέτρων νότια των κτηρίων αποκαλύφθηκαν δύο μνημειακοί τοίχοι-περίβολοι, με αδιευκρίνιστη μέχρι στιγμής χρήση.

4.1.2.δ. Οικισμός στον Καστανά Θεσσαλονίκης

Η τούμπα του Καστανά²³⁵, περίπου 30χλμ. βορειοδυτικά της Θεσσαλονίκης, στην αριστερή όχθη του ποταμού Αξιού, κατοικήθηκε σε όλη τη διάρκεια της Εποχής Χαλκού και στην ΠΕΣ. Στις αρχαιότερες φάσεις κατοίκησης της YEX (Φάση ΚΙΙΙ, στρώματα 19 και 18, 1600-1400 π.Χ.), τα κτίρια ήταν μικρά, τετράπλευρα και σε

²³¹ Με βάση τη ραδιοχρονολόγηση, αυτή η φάση κατοίκησης του οικισμού χρονολογείται στα 1516-1414 π.Χ. (Δελιόπουλος 2014, 43).

²³² Παπαευθυμίου-Παπανθίμου 2014, 29-46. Δελιόπουλος 2014, 43-45.

²³³ Κουλίδου κ.ά. 2019, 171-175.

²³⁴ Ένα από τα δύσκολα προβλήματα που αντιμετωπίζει ο μελετητής της προϊστορικής αρχιτεκτονικής είναι το ζήτημα της μορφής της ανωδομής του κτιρίου και του τρόπου κάλυψης: στέγη ή δώμα; Η απάντηση δεν είναι πάντα εύκολη, αφού τα στοιχεία είναι κατά κανόνα φειδωλά ως προς το θέμα αυτό, με αποτέλεσμα οι απόψεις να δίστανται. Ωστόσο, η δίρριχτη στέγη αρμόζει στο βροχερό κλίμα της κεντρικής και βόρειας Ελλάδας και συμβάλλει στην επικράτηση ενός χαρακτηριστικά μακρόστενου ορθογώνιου σχήματος εν κατόψει (Παλυβού 2005, 15).

²³⁵ Hänsel 1989.

πυκνή διάταξη και για την κατασκευή τους χρησιμοποιήθηκαν πάσσαλοι και πηλός, ενώ εισάγεται και η χρήση πλίνθων για την κατασκευή των τοίχων. Αργότερα (Φάση KIV, στρώματα 17 έως 14a, 1400-1190 π.Χ.), οι οικίες που κατασκευάζονται είναι μικρού μεγέθους, μονόχωρες, τετράπλευρες, αφιδωτές ή ακανόνιστου σχήματος και αναπτύσσονται γύρω από ανοιχτούς χώρους. Οι τοίχοι έχουν λίθινη θεμελίωση, είναι πλινθόκτιστοι και ενισχυμένοι με πασσάλους που συγκρατούν το βάρος της επίπεδης ή πιθανότατα επικλινούς στέγης κατασκευασμένης από πηλό, λεπτά κλαδιά και καλάμια. Στο στρώμα 16 αποκαλύφθηκε «μέγαρο», σε κεντρική θέση στην αυλή, το οποίο, από την περίοπτη θέση του και τα κινητά του ευρήματα, φαίνεται πως υπερείχε των άλλων κτισμάτων. Στα στρώματα 17-15 διαπιστώνεται η περίοδος της μεγαλύτερης άνθησης του οικισμού, η οποία χρονολογικά συμπίπτει με την κορύφωση του Μυκηναϊκού πολιτισμού στη νότια Ελλάδα. Στο στρώμα 15 αποκαλύφθηκε μια ευρύχωρη ελλειψοειδής οικία, ενώ είναι χαρακτηριστική μία τάση αναδιαμόρφωσης του χώρου, με την αλλαγή, σε κάποιες περιπτώσεις, της χρήσης κάποιων κτιρίων. Στο στρώμα 14b (14^{ος}-12^{ος} αι. π.Χ.) αποκαλύφθηκε ένα μεγαροειδές κτίριο, περίπου 60 τ.μ., στο οποίο δεν εντοπίστηκε κεραμική, που να μαρτυρά αποθηκευτικές και τροφοπαρασκευαστικές δραστηριότητες και, συνεπώς, είναι μάλλον απίθανο να αποτελούσε κατοικία. Το στρώμα 14b του οικισμού καταστρέφεται από ισχυρό σεισμό με αποτέλεσμα την εξασθένησή του. Στην αρχή της επόμενης φάσης (Φάση KV, στρώματα 13 έως 11, 1190-1000 π.Χ.) κατασκευάζονται τετράπλευρες οικίες, με τοίχους από πλίνθους που ενισχύονται με πασσάλους, ενώ εισάγεται η προσθετική τεχνική (πλέγμα με επάλειψη πηλού). Οι στέγες κατασκευάζονται από κλαδιά και καλάμια. Πλέον, τα κτίρια δεν αναπτύσσονται γύρω από μια κεντρική αυλή, αλλά δημιουργείται μια ομάδα κτιρίων στο κέντρο του οικισμού, γύρω από την οποία κατασκευάζονται άλλα, περιφερειακά κτίρια. Αργότερα (στρώμα 12, ΥΕΙΙΙΓ περιόδου), κατασκευάζονται πολύχρωμα κτίσματα με ακανόνιστο σχήμα, αυλές και δρομίσκοι, ενώ η μυκηναϊκή επίδραση αρχίζει να γίνεται ιδιαίτερα εμφανής. Χαρακτηριστικό της περιόδου αυτής είναι ένα κεντρικό ευρύχωρο κτίριο, στο εσωτερικό του οποίου υπήρχε κεντρική εστία και μια κατασκευή, πιθανόν έδρανο για κάθισμα. Παρόλο που τα ευρήματα αυτά μπορεί να παραπέμπουν στη μορφή που είχε η κεντρική αίθουσα των μυκηναϊκών ανακτόρων, το μέγεθος και η ποιότητα της κατασκευής του κτιρίου, το οποίο δεν είναι καν μεγαροειδές, απέχει πολύ από τα μυκηναϊκά πρότυπα. Στα τέλη της ΥΕΙΙΙΓ περιόδου, όταν καταστρέφονται τα περισσότερα ανακτορικά κέντρα στη νότια Ελλάδα, το

κτίριο υποδιαιρείται σε μικρότερα δωμάτια, κάτι που θα μπορούσε να υποδηλώνει αντίστοιχες αλλαγές στη κοινωνική δομή του οικισμού και πιθανώς τη διακοπή επαφών με το Νότο. Ο οικισμός της φάσης αυτής καταστράφηκε από πυρκαγιά.

4.1.2.ε. Οικισμός στην Άσσηρο Θεσσαλονίκης

Η τούμπα της Ασσήρου²³⁶, στη δυτική πλευρά της λεκάνης του Λαγκαδά, παρουσιάζει ίχνη κατοίκησης από τη ΜΕΧ έως την ΕΣ, περί το 700 π.Χ. Η ΜΕΧ αναγνωρίζεται μόνο από την παρουσία κεραμεικής, ενώ αναγνωρίστηκαν 9 οικοδομικές φάσεις, από τις οποίες οι πέντε αρχαιότερες ανήκουν στην ΥΕΧ και οι υπόλοιπες τέσσερεις στην ΠΕΣ. Τα κτίρια της Φάσης 9 (1350-1300 π.Χ.), ορθογώνιου σχήματος και το ένα δίπλα στο άλλο, ήταν κατασκευασμένα με ισχυρούς ξύλινους σκελετούς ενισχυμένους με πηλό και τμήματα πλίνθων. Επιπλέον, στην ίδια φάση, αποκαλύφθηκε σημαντικός αριθμός οικοδομικών τετραγώνων, περισσότερα εκ των οποίων ερμηνεύθηκαν ως σιταποθήκες βάσει των κινητών ευρημάτων. Μετά από καταστροφική πυρκαγιά, γίνονται μικρές μετατροπές στη διάταξη των κτιρίων, ενώ παρατηρείται ακόμη η χρήση των χώρων για εντατική αποθήκευση (Φάση 8, 1300-1200π.Χ.). Στη Φάση 7 (1200-1150 π.Χ.) ο οικισμός συρρικνώνεται, οι χώροι κατοίκησης μικραίνουν σε έκταση, ενώ η αποθήκευση αλλάζει μορφή με τους αποθηκευτικούς χώρους να είναι διάσπαρτοι υποδηλώνοντας την ύπαρξη ιδιωτικών και όχι κοινοτικών αποθηκών. Παρόμοια εικόνα παρουσιάζει η μορφή του οικισμού και στη Φάση 6 (1150-1100π.Χ.). Σε όλα τα δωμάτια μαρτυρείται και αποθηκευτική χρήση, ενώ ο οικισμός επεκτείνεται προς τα νότια, όπου εμφανίζονται άλλα δύο οικιστικά συγκροτήματα. Μετά την καταστροφή των κτιρίων της Φάσης 6 από πυρκαγιά, πραγματοποιείται ανοικοδόμηση (Φάση 5, 1100-1050 π.Χ.), η οποία μεταβάλλει ριζικά την κάτοψη του οικισμού. Τα κτίρια που κατασκευάζονται είναι ορθογώνια, συχνά διχοτομούν προηγούμενους υπαίθριους χώρους και οι τοίχοι τους έχουν λίθινη θεμελίωση και πλίνθινη ανωδομή. Όπως και στις προηγούμενες φάσεις, ο οικισμός καταστρέφεται από πυρκαγιά.

²³⁶ Wardle 1980. 1983. 1987. 1988. 1989.

4.1.2.στ. Οικισμός στην Τούμπα Θεσσαλονίκης

Η οργάνωση του χώρου, αλλά και τα κατασκευαστικά χαρακτηριστικά των οικημάτων στην Τούμπα Θεσσαλονίκης,²³⁷ παραμένουν αναλλοίωτα σε όλες τις φάσεις της YEX που εντοπίστηκαν. Οι πρώτες φάσεις της περιόδου (φάσεις 7 και 6, 14^{ος} αιώνας) χαρακτηρίζονται από συνεχείς ανακατασκευές κτιρίων, με τοίχους που φέρουν υπόλευκο επίχρισμα στην εσωτερική πλευρά. Διασώθηκαν λίθινα θεμέλια τοίχων, αυλές, και εντοπίστηκαν ορθογώνιες κατασκευές για την αποθήκευση προϊόντων. Στην επόμενη οικοδομική φάση (φάση 5, τέλη 14^{ου}-αρχές 12^{ου} αι. π.Χ.) αποκαλύφθηκαν διάσπαρτα αρχιτεκτονικά λείψανα, στα οποία ξεχωρίζουν τα λείψανα αφιδωτού κτιρίου, ενώ στον χώρο έξω από αυτό, εντοπίστηκαν συστάδες πύλων και δάπεδα. Όπως και στην προηγούμενη φάση, δεν πραγματοποιούνται σημαντικές αλλαγές στους χώρους κατοίκησης, παρά μόνο συντηρήσεις και ανακατασκευές των υπαρχόντων κτιρίων. Στην τελευταία και καλύτερα διατηρημένη οικιστική φάση (φάση 4, 12^{ος} αι.) αποκαλύφθηκαν τέσσερα οικοδομικά συγκροτήματα αποτελούμενα από μικρά, πολύχωρα, ορθογώνια κτίρια, κατασκευασμένα με ξύλινο σκελετό και πλίνθους και δάπεδα από πατημένο χώμα. Ξεχωρίζει το κτίριο Α, έκτασης περίπου 230 τ.μ., το οποίο αναπτυσσόταν σε δύο πτέρυγες. Ανατολικά βρίσκονταν οι αποθήκες που καταλάμβαναν περίπου το 1/3 της έκτασης του κτιρίου και ήταν γεμάτες με μεγάλους, οξυπύθμενους, βυθισμένους στο δάπεδο πύλους, ενώ τα δωμάτια στα βόρεια και νότια των αποθηκών αποτελούσαν χώρους εργασίας. Η δυτική πτέρυγα, στην οποία εντοπίστηκαν ενδείξεις προσωρινής αποθήκευσης με μικρούς σιρούς και μεμονωμένους πύλους σε κάποιους χώρους, ίσως εξυπηρετούσε τις ανάγκες κατοικίας και καθημερινής διαβίωσης.

4.1.2.ζ. Οικισμός στο Καστρί Θάσου

Στην Ανατολική Μακεδονία, ηπειρωτική και νησιωτική, οι ανεσκαμμένοι οικισμοί της YEX είναι λίγοι με αποτέλεσμα τα αρχαιολογικά δεδομένα να μην είναι διαφωτιστικά. Στο Καστρί της Θάσου²³⁸, σε στρώμα της YEX, εντοπίστηκε ένα κτιριακό συγκρότημα ορθογώνιας κάτοψης με λίθινα θεμέλια, καθώς και λείψανα αφιδωτού λιθόκτιστου τοίχου.

²³⁷ Ανδρέου και Κωτσάκης 1997.

²³⁸ Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992.

4.1.2.η. Οικισμός στο Ντικιλί Τας Δράμας

Στο λόφο του Ντικιλί Τας Δράμας²³⁹ εντοπίστηκε επίμηκες (10×4 μ.) αψιδωτό κτίριο, με τοίχους που φέρουν λίθινη θεμελίωση και ανωδομή από πλίνθους με πηλοκονίαμα. Παρότι η τεχνική κατασκευής των τοίχων δεν φαίνεται να διαφέρει από εκείνη των άλλων περιοχών, η εύρεση δύο πήλινων κατασκευών ελλειψοειδούς σχήματος με κεντρική εκβάθυνση γεμάτη στάχτη, οι οποίες συνοδεύονται από την παρουσία τμημάτων πήλινων ειδωλίων και αγγείων, δε συναντάται αλλού στον ελλαδικό χώρο.

4.1.2.θ. Οικισμός στον Σταθμό Αγγίστα Σερρών

Τέλος, στην τούμπα του Σταθμού Αγγίστα²⁴⁰ στα ανατολικά του νομού Σερρών, τα κτίρια της YEX φαίνεται πως είχαν ορθογώνια κάτοψη. Οι τοίχοι είχαν λίθινη θεμελίωση και ανωδομή από πλίνθους με λάσπη για συνδετικό υλικό. Οι στέγες ήταν κατασκευασμένες με κλαδιά, καλάμια και επιστρώσεις πηλού, ενώ τα δάπεδα ήταν διαμορφωμένα από πατημένο πηλόχωμα. Σε ορισμένους χώρους εντοπίστηκαν τμήματα αποθηκευτικών πύθων, οξυπύθμενοι αμφορείς και καλαθόσχημα αγγεία, υποδηλώνοντας τη χρήση των χώρων ως αποθηκών.

Μέσα από τη συνθετική μελέτη όλων των παραπάνω αρχαιολογικών δεδομένων μπορεί να σχηματιστεί μια γενική εικόνα σχετικά με τρόπο κατοίκησης την εξεταζόμενη περίοδο στην περιοχή της Μακεδονίας. Οι οικισμοί ιδρύονται σε περιοχές που βρίσκονται σε εγγύτητα με υδάτινους όγκους, προσφέροντας, όπως αναφέραμε, πλεονεκτήματα τόσο στην προμήθεια νερού όσο και στην άρδευση των χωραφιών, ενώ στις παραθαλάσσιες περιοχές φαίνεται πως, μέσω των λιμένων και των αγκυροβολίων πάσης φύσεως, υπήρχε το πλεονέκτημα της χρήσης των θαλάσσιων δρόμων για εμπορική κυρίως δραστηριότητα. Αναφορικά με το είδος των θέσεων, καταγράφηκαν τούμπες, αλλά και επίπεδοι οικισμοί. Όπως διαπιστώθηκε, ιδιαίτερα στην περιοχή της Κεντρικής Μακεδονίας, οι τούμπες αποτελούν τον κατεξοχήν τύπο οικισμού, σε αντίθεση με την υπόλοιπη Μακεδονία που συναντώνται κυρίως επίπεδες θέσεις.

²³⁹ Treuil 1992, 52-57.

²⁴⁰ Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1980.

Όσον αφορά στη χωροταξία των οικισμών, με βάση τα αποσπασματικά στοιχεία, φαίνεται ότι τα οικήματα κατασκευάζονταν είτε σε πυκνή είτε σε αραιή διάταξη, ενώ συχνά εντοπίζονται υπαίθριοι χώροι εντός του οικισμού. Με βάση τα αρχαιολογικά δεδομένα που προέκυψαν από τον ευρύτερο μακεδονικό χώρο, προκύπτει πως τα δομικά υλικά και οι κατασκευαστικές τεχνικές που χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή των οικημάτων κατά την YEX είναι όμοια σε όλη την περιοχή της Μακεδονίας. Πρόκειται κατά βάση για άμεσης συνάφειας με το περιβάλλον και προσιτά στην απόκτησή τους υλικά, όπως πηλός, ξύλο και καλάμια, υλικά, δηλαδή, που προτιμώνται ήδη από τη Νεολιθική Εποχή. Η χρήση του λίθου περιορίστηκε, σε πολλές περιπτώσεις, στις θεμελιώσεις και στην ενίσχυση των πασσάλων που στήριζαν την οροφή. Οι τοίχοι ήταν κατασκευασμένοι από πυκνά τοποθετημένους ξύλινους πασσάλους που επενδύονται με παχύ στρώμα πηλού, δάπεδα από πηλό ή σανίδες και δිරριχτη στέγη. Η οροφή αποτελείτο κυρίως από καλάμια, πηλό και πολλές φορές και άχυρο, ενώ τα δάπεδα κατασκευάζονταν από πατημένο χώμα και πηλό. Σε αντίθεση με τη Δυτική, όπου είναι ευρύτατα διαδεδομένη η τεχνική με ξύλινο σκελετό από πασσάλους σε συνδυασμό με καλάμια και επίχρισμα από πηλό, στην υπόλοιπη Μακεδονία εμφανίζεται γενικευμένη η χρήση των πλίνθων για την κατασκευή των τοίχων, ιδιαίτερα προς το τέλος της YEX. Η παραπάνω διαφοροποίηση στις επιλογές των υλικών δομής ενδέχεται να εξαρτάται και από το φυσιογραφικό ανάγλυφο της περιοχής, το οποίο όντας ορεινό, παρείχε άφθονο λίθο, ενώ από τα δάση προμηθεύονταν το ξύλο. Ωστόσο, δε μπορεί να αποκλειστεί η υπόθεση πως, εκτός από το ότι τα συγκεκριμένα υλικά υπήρξαν διαθέσιμα στην περιοχή, η χρήση τους βρίσκεται σε συνάρτηση με τις παραδοσιακές κατασκευαστικές τεχνικές και υπαγορεύτηκε από την ανάγκη δημιουργίας μιας συγκεκριμένης αρχιτεκτονικής μορφής, η οποία εξέφραζε τις ανάγκες, τις προτιμήσεις και την αισθητική της εποχής.

Τα οικήματα δεν είχαν όλα την ίδια αρχιτεκτονική μορφή, καθώς εντοπίζονται κτίρια με ορθογώνια κάτοψη, με αψιδωτή απόληξη αλλά και με κυκλικό ή ελλειψοειδές σχήμα. Ο αψιδωτός τύπος κτιρίου, ο οποίος έχει καταγωγή από την MEX, προτιμάται ιδιαίτερα στον Καστανά, σε μικρότερο βαθμό στην Τούμπα Θεσσαλονίκης, όχι όμως στην Άσσηρο όπου δεν απαντά καθόλου την περίοδο αυτή. Κάτι ανάλογο συμβαίνει και με την περιοχή της Δυτικής Μακεδονίας, όπου τα αψιδωτά κτίρια δεν προτιμήθηκαν ιδιαίτερα. Επιπλέον, σε κάποιες περιπτώσεις συναντάται και ο ορθογώνιος, στενομέτωπος τύπος κτιρίου («μέγαρο»), καθιστώντας

εμφανή τη μυκηναϊκή επίδραση στην αρχιτεκτονική. Σε ορισμένους οικισμούς, όπως στο Αρχοντικό, στον Καστανά και στην Τούμπα, η κατασκευή οικημάτων μεγαλύτερου μεγέθους από τα υπόλοιπα, φαίνεται πως τους προσέδιδε διακριτό χαρακτήρα ως κεντρικής σημασίας κτίρια. Τα οικήματα μπορεί να ήταν διώροφα, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις διαμορφώνονται υπόγειοι ή ημιυπόγειοι χώροι. Σε γενικές γραμμές, υπάρχουν οικισμοί της ίδιας περιόδου που παρουσιάζουν κοινά σημεία μεταξύ τους ως προς τη διάταξη των οικιών και τη συνολική χωροοργάνωση (π.χ. Αγγελοχώρι, Τούμπα Θεσσαλονίκης, Καστανάς), αλλά υπάρχουν επίσης και διαφοροποιήσεις, οι οποίες υποδηλώνουν την ύπαρξη τοπικών τάσεων και παραδόσεων στη Μακεδονία της YEX και οι οποίες σχετίζονται, κατά κύριο λόγο, με τις οικοδομικές τεχνικές και την οργάνωση της αποθήκευσης.

Η κατοίκηση στον οικισμό στα Αλώνια Ποντοκόμης χρονολογείται στον 13^ο-12^ο αι. π.Χ. (YEPHB-IIIΓ) και φαίνεται πως είναι σύγχρονη με τη Φάση KIV του Καστανά και, συγκεκριμένα, με το στρώμα 14b, όπου εντοπίστηκε το μεγαροειδές κτίριο. Ακόμη, είναι σύγχρονη με το τέλος της φάσης 8 έως την αρχή της φάσης 6 της Ασσήρου, όταν, αρχικά, πραγματοποιούνται μόνο μερικές ανακατασκευές στα υπάρχοντα κτίρια, τα οποία παρουσιάζουν εντατικής μορφής αποθήκευση. Στη συνέχεια, η μορφή της αποθήκευσης αλλάζει και γίνεται διάσπαρτη εξυπηρετώντας τις ανάγκες κάθε νοικοκυριού και όχι της κοινότητας, ενώ τα οικήματα κατασκευάζονται μικρότερα σε μέγεθος και ο οικισμός συρρικνώνεται. Τέλος, συμπίπτει και με το τέλος της φάσης 5 έως και τη φάση 4 της Τούμπας, όταν επίσης πραγματοποιούνται ανακατασκευές στα υπάρχοντα κτίρια, τα οποία είναι μικρά σε μέγεθος, ενώ ξεχωρίζει το ευρύχωρο, κεντρικής σημασίας κτίριο Α με μεγάλους αποθηκευτικούς χώρους, καθώς και με το στρώμα I του οικισμού του Αγγελοχωρίου, όταν η κατοίκηση ήταν περιστασιακή και σώζονται ελάχιστα οικοδομικά κατάλοιπα. Από το ανεσκαμμένο τμήμα του οικισμού στα Αλώνια Ποντοκόμης, διαπιστώνουμε ότι υπάρχουν ομοιότητες, αλλά και διαφορές, συγκριτικά με τα οικήματα της ίδιας περιόδου στη Μακεδονία. Το οίκημα στα Αλώνια Ποντοκόμης δεν είναι ούτε μεγαροειδές ούτε τόσο ευρύχωρο όσο το κτίριο Α της Τούμπας. Αντιθέτως, είναι επίμηκες με αψιδωτή διαμόρφωση στη μία πλευρά και μεγέθους μικρότερου των 30 τ.μ. Ωστόσο, κοινό χαρακτηριστικό του οικισμού στα Αλώνια με αυτούς της Ασσήρου και της Τούμπας αποτελεί η εντατικοποιημένη αποθηκευτική δραστηριότητα, η οποία μαρτυρείται από τον αριθμό και το μέγεθος των πίθων (βλ. υποκεφάλαια 4.1.2.ε και 4.1.2.στ), η οποία μαρτυρά πως το οίκημα στα Αλώνια

αποτελούσε κεντρικής σημασίας κτίριο, όχι με τη μορφή που είχαν τα κτίρια της Κεντρικής Μακεδονίας, αλλά, με βεβαιότητα, για τα κριτήρια και τα δεδομένα της Δυτικής Μακεδονίας.

4.2. Πίθοι και πιθεόνες της Ύστερης Εποχής Χαλκού στη Μακεδονία

4.2.1. Η σημασία της αποθήκευσης

Η αποθήκευση τροφίμων αποτελεί, σε ένα πρώτο επίπεδο, μία στρατηγική επιβίωσης που εξασφαλίζει τη μακροπρόθεσμη και βραχυπρόθεσμη διατήρηση των γεωργικών προϊόντων πέρα από τη φυσική περίοδο της διαθεσιμότητάς τους και θεωρείται το ενδιάμεσο στάδιο στη διαδικασία της παραγωγής και της κατανάλωσης των προϊόντων²⁴¹. Η διαχείριση και η οργάνωση των παραγόμενων αγαθών και προϊόντων συνιστά μία βασική λειτουργία κάθε νοικοκυριού και επιτυγχάνει την αυτάρκειά του.

Τα τρόφιμα αποκτώνται από τις προσπάθειες των μελών του νοικοκυριού που προετοιμάζονται να αντιμετωπίσουν την πιθανότητα ότι οποιοδήποτε έτος μπορεί να παρουσιάσει ελλείψεις σε προμήθειες²⁴². Παρόλο που αυτό, το να υπάρξει δηλαδή μία «κακή χρονιά», μπορεί να συμβεί σπάνια, η ανθρώπινη εμπειρία έχει υπαγορεύσει την παρακολούθηση των καιρικών συνθηκών και τις εναλλαγές της θερμοκρασίας και της υγρασίας, ώστε τις «καλές χρονιές» να υπάρχει προετοιμασία για τις «κακές χρονιές»²⁴³. Η αποθήκευση του γεωργικού πλεονάσματος, το οποίο προκύπτει από τις «καλές χρονιές», είναι ένα από τα μέτρα κατά της αποτυχίας των καλλιεργειών τις «κακές χρονιές»²⁴⁴. Αυτό που συμβαίνει είναι η μετατροπή του πλεονάζοντος γεωργικού προϊόντος σε ανθεκτική μορφή για αποθήκευση σε περίπτωση ανάγκης. Στο βαθμό που οι κοινωνίες αγνοούν αυτούς τους μηχανισμούς, γίνονται ευάλωτες σε ζημιές από κλιματολογικές αιτίες²⁴⁵.

Βέβαια, και η στρατηγική της αποθήκευσης παρουσιάζει μειονεκτήματα λόγω της περιορισμένης «διάρκειας ζωής»²⁴⁶ του προϊόντος, με αποτέλεσμα το αποθηκευμένο

²⁴¹ Christakis 2008, 9.

²⁴² Colson 1979, 18. Halstead 1989, 79.

²⁴³ Colson 1979, 18.

²⁴⁴ Lis και Rückl 2011, 163.

²⁴⁵ Colson 1979, 21.

²⁴⁶ Η «διάρκεια ζωής» των προϊόντων εξαρτάται από πολλούς παράγοντες όπως οι συνθήκες του χώρου αποθήκευσης (τα υγρά και ζεστά περιβάλλοντα, για παράδειγμα, μπορεί να επηρεάσουν δυσμενώς τη διατήρηση των προϊόντων, σε αντίθεση με τις πιο ξηρές συνθήκες, ενώ τα αεροστεγή

πλεόνασμα να πρέπει να καταναλωθεί μέσα σε συγκεκριμένο χρονικό διάστημα. Λαμβάνοντας υπόψη τη μικρή διάρκεια αποθήκευσης των τροφίμων και το γεγονός ότι η υψηλή εποχιακή και διαχρονική κλιματική μεταβλητότητα πρέπει πάντα να επηρέαζε τους αγρότες στον ελλαδικό χώρο, η αποθήκευση αποτελούσε πιθανώς μία από τις πιο βασικές στρατηγικές επιβίωσης των αγροτικών κοινοτήτων έως πρόσφατα²⁴⁷. Για να ξεκινήσει η διαδικασία της αποθήκευσης απαραίτητη προϋπόθεση υπήρξε το ότι ο άνθρωπος αναγνώρισε την ύπαρξη του πλεονάσματος, δηλαδή ότι ένα προϊόν βρισκόταν σε μεγαλύτερη διαθέσιμη ποσότητα σε μια δεδομένη χρονική στιγμή σε σχέση με πριν, αναγνώρισε την αξία του, κατάφερε να το διαχειριστεί σωστά, να δημιουργήσει μόνιμους χώρους αποθήκευσης, αλλά και να επαναλάβει τη διαδικασία. Αναλόγως με τη σοδειά και τη διαχείριση του πλεονάσματος μπορούμε να μιλήσουμε για τρεις βαθμούς αυτάρκειας του νοικοκυριού: υψηλή αυτάρκεια, όταν τα αποθηκευμένα προϊόντα επαρκούν για να καλύψουν τις ανάγκες του νοικοκυριού για περισσότερες από δύο παραγωγικές περιόδους, μεσαία αυτάρκεια, όταν τα αποθηκευμένα προϊόντα επαρκούν για να καλύψουν τις ανάγκες ενός νοικοκυριού για μία περίοδο πέρα από την παραγωγική και χαμηλή αυτάρκεια, όταν τα τρόφιμα επαρκούν για λίγους μήνες, όχι όλο το έτος, με αποτέλεσμα τα νοικοκυριά να αντιμετωπίζουν σοβαρές ελλείψεις²⁴⁸.

Για την αρχαιολογική μελέτη της αποθήκευσης, θα πρέπει να εξεταστεί η οργάνωση και η χρήση του αποθηκευτικού χώρου, αλλά και τα τεχνολογικά μέσα αποθήκευσης, δηλαδή τα αποθηκευτικά σκεύη στο επίπεδο της κατασκευής και της χρήσης τους. Όσον αφορά στον χώρο αποθήκευσης, αυτός αναγνωρίζεται με βάση το σύνολο των ευρημάτων που εντοπίζονται σε αυτόν, σε συνδυασμό με την αρχιτεκτονική και την οργάνωσή του. Ο χώρος αυτός, λοιπόν, είχε εξειδικευμένη λειτουργία και εξυπηρετούσε την πρόσβαση από και προς τα αποθηκευμένα είδη. Διέφερε ανάλογα με τις ανάγκες του εκάστοτε νοικοκυριού ή κοινότητας και βρισκόταν είτε εντός της οικιακής δομής είτε σε αυτόνομες κατασκευές πλησίον αυτής. Τα συνήθη αρχαιολογικά ευρήματα τα οποία μπορούν να συσχετιστούν με την αποθήκευση στην προϊστορία αποτελούν κατά κύριο λόγο τα πιθοειδή αγγεία, οι αποθηκευτικοί λάκκοι και οι σιροί, ωστόσο υπήρχαν καλάθια ή θήκες από οργανικά

περιβάλλοντα συμβάλλουν σημαντικά στην πρακτικές μακροχρόνιας αποθήκευσης), τις τεχνολογίες αποθήκευσης, που δεν επιτρέπουν πάντα στους αρχαίους αγρότες να διατηρούν τα προϊόντα τους ασφαλή, αλλά και τις διατροφικές ανάγκες του εκάστοτε νοικοκυριού ή κοινότητας (Christakis 2008, 11-12).

²⁴⁷ Halstead 1989, 79-80. Lis και Rückl 2011, 163.

²⁴⁸ Christakis 2008, 37-38

υλικά, τα οποία δεν είναι πάντα δυνατό να εντοπιστούν από την αρχαιολογική έρευνα²⁴⁹. Επιπλέον, τα βιοαρχαιολογικά στοιχεία που ανακτώνται μέσω επιστημονικών μεθόδων και οι περιβαλλοντικές εκτιμήσεις αποτελούν σημαντικές πηγές πληροφοριών για τις αποθηκευτικές δραστηριότητες²⁵⁰. Επίσης, σημαντικές πληροφορίες προσφέρει και η προσμέτρηση των εκτιμώμενων γεωργικών γαιών, που αναλογούσαν σε κάθε οικισμό, όταν της αρχαιολογικής έρευνας έχει προηγηθεί εκτατική επιφανειακή έρευνα.

Όσον αφορά στην ποσότητα των αποθηκευμένων προϊόντων, η μικρής κλίμακας αποθήκευση υποδεικνύει τον ιδιωτικό της χαρακτήρα και προϋποθέτει ότι τα προϊόντα προορίζονταν για ίδια κατανάλωση. Αυτού του είδους η αποθήκευση είναι μη συγκεντρωτική και συνδεδεμένη με μικρά, αυτάρκη νοικοκυριά²⁵¹. Από την άλλη, υπήρχαν νοικοκυριά, για τα οποία η αποθηκευτική δραστηριότητα έπαιζε πρωταρχικό ρόλο και παράπεμπε στην αποθήκευση περισσεύματος, ένεκα του οποίου διαμορφώνονταν σχέσεις ανισότητας και μέσω του οποίου αναδύονταν κοινωνικές ελίτ. Φαίνεται πως η απόκτηση μεγάλου πλεονάσματος διαφοροποίησε τη θέση τους σε σχέση με αυτήν την υπόλοιπη κοινότητα. Τέλος, υπάρχουν οι περιπτώσεις που η αποθηκευτική δραστηριότητα είχε έναν πιο συγκεντρωτικό χαρακτήρα, διεξαγόταν σε χώρους με εξειδικευμένη λειτουργία, υπάκουε σε έναν κεντρικό έλεγχο, είτε ατομικό είτε συλλογικό, και σκοπό είχε την κάλυψη των αναγκών όχι μόνον ενός νοικοκυριού αλλά περισσοτέρων, καθώς τα αποθηκευμένα προϊόντα προορίζονταν για μεγαλύτερο αριθμό ατόμων και πιθανότατα για αναδιανομή (κοινωνική αποθήκευση). Το είδος της αποθηκευτικής δραστηριότητας αναγνωρίζεται συνήθως από τη θέση των αποθηκευτικών πυρήνων, οι οποίοι μπορεί να βρίσκονται είτε σε κεντρικό ή σε οικιακό χώρο του οικισμού, αλλά και της χωρητικότητας της δομής, καθώς σε κάποιες περιπτώσεις αυτή μπορεί να υπερβαίνει κατά πολύ αυτήν της παραγωγής μίας μονάδας.

Η μη ισορροπημένη συσσώρευση «κανονικού πλεονάσματος», που οφείλεται είτε σε περιβαλλοντικούς παράγοντες είτε στην εσωτερική δυναμική της οικιακής μονάδας, οδηγεί σε κοινωνική διαφοροποίηση μεταξύ των νοικοκυριών και συνεπώς σε ιεραρχία σε επίπεδο κοινότητας²⁵². Η αποθήκευση, λοιπόν, σε ένα δεύτερο επίπεδο, λειτούργησε ως μέσο ενίσχυσης της κοινωνικής θέσης κάποιων νοικοκυριών

²⁴⁹ Τουλούμης 2010, 386-387.

²⁵⁰ Christakis 2008, 12.

²⁵¹ Για την έννοια του «νοικοκυριού» στη νεολιθική εποχή, βλ. Souvatzi 2008.

²⁵² Christakis 2008, 11.

και ένταξής τους στις ανώτερες βαθμίδες της κοινωνικής ιεραρχίας. Στο πλαίσιο αυτό, είναι προφανής η σημασία της αποθήκευσης για τον κοινωνικό σχηματισμό, ο οποίος είναι άμεσα συνυφασμένος με το οικονομικό υπόβαθρο, καθώς σε πολλές περιπτώσεις μπορεί να αποτελέσει το κλειδί για την ανάλυση της κοινωνικής ανισότητας και την εμφάνιση των ελίτ²⁵³.

Αυτού του είδους η ιεραρχία παρατηρείται επίσης μεταξύ των οικισμών, καθώς κάποιοι από αυτούς φαίνεται πως χρησίμευαν ως κέντρα παραγωγής και άλλοι ως καταναλωτές. Για την αλληλεπίδραση αυτή πρέπει να υπάρχουν και άλλες προϋποθέσεις, όπως οδικά δίκτυα και κατάλληλα συστήματα μεταφορών²⁵⁴. Επιπλέον, δεν είναι απίθανη η δημιουργία μικρών τοπικής εμβέλειας δικτύων για αμοιβαία ανταλλαγή προϊόντων και αγαθών, τα οποία αποτελούσαν και χώρο κοινωνικών επαφών, όπου οι εμπλεκόμενοι διαπραγματεύονταν τους ρόλους και τις ταυτότητές τους.

4.2.2. Η τεχνολογία της αποθήκευσης

Η αναγνώριση ενός χώρου ως αποθηκευτικού προκύπτει, όπως αναφέραμε, κυρίως από την παρουσία κεραμικών δοχείων αποθήκευσης, των πίθων, και της διαπίστωσης αποθηκευτικών προδιαγραφών όταν αυτά έχουν εν μέρει ή πλήρως αφαιρεθεί ή ήταν κατασκευασμένα από φθαρτά υλικά. Οι πίθοι²⁵⁵ μπορεί να έχουν διάφορα σχήματα (ωοειδές, κωνικό, σφαιρικό, απιόσχημο), ευρύ ή στενό στόμιο, βάσεις επίπεδες ή οξύληκτες. Αποτελούν τα κατεξοχήν δοχεία αποθήκευσης τροφίμων, οι φυσικές ιδιότητες των οποίων επιτρέπουν τη μακροχρόνια διατήρηση μεγάλων ποσοτήτων αγαθών, σε αντίθεση με τα δοχεία από φθαρτά υλικά (σάκους, καλάθια κ.λπ. από ξύλο, ύφασμα, δέρμα, ψάθα) που χρησιμοποιούνται για την αποθήκευση μικρών ποσοτήτων αγαθών για μικρότερες χρονικές περιόδους²⁵⁶. Επιπλέον, αναλογιζόμενοι πως υπήρχαν δοχεία αποθήκευσης από φθαρτά υλικά, τα οποία δε σώζονται, θα πρέπει να λάβουμε σοβαρά υπόψη τη διαπίστωση πως οι εκτιμήσεις σχετικά με την αποθήκευση, οι οποίες

²⁵³ Prats et al. 2020.

²⁵⁴ Prats et al. 2020.

²⁵⁵ Ο Χρηστάκης ορίζει ως πίθους τα αγγεία ύψους άνω των 50 εκ., ενώ τα μικρότερα αγγεία ταξινομούνται ως μικροί πίθοι ή πιθαράκια (Christakis 2008, 12). Επιπλέον, σύμφωνα με εθνογραφικές παρατηρήσεις για την παραγωγή και χρήση των πίθων στην Ελλάδα και αλλού στη Μεσόγειο, κεραμείς και χρήστες ταξινομούν τα αγγεία αυτά συνήθως με βάση το μέγεθος τους και όχι το σχήμα των επιμέρους τμημάτων τους (Μαργωμένου κ.ά. 2007, 161-162).

²⁵⁶ Christakis 2008, 12.

βασίζονται μόνο στους πίθους, αντικατοπτρίζουν μόνο ένα μέρος της πραγματικότητας. Ακόμη, θα πρέπει να σημειωθεί ότι οι πίθοι σπάνια αφαιρούνταν από το πλαίσιο χρήσης τους, λόγω του μεγάλου όγκου και βάρους τους. Αντιθέτως, τα δοχεία αποθήκευσης από φθαρτά υλικά είναι αυτά που χρησιμοποιήθηκαν περισσότερο ευρέως για σκοπούς μεταφοράς.

Αν και όλοι οι πίθοι χρησιμοποιήθηκαν για αποθήκευση, διαφοροποιήσεις στα μορφολογικά χαρακτηριστικά υποδηλώνουν διαφορές σε βασικά λειτουργικά χαρακτηριστικά, όπως η σταθερότητα, η χωρητικότητα, η προσβασιμότητα και η δυνατότητα μεταφοράς²⁵⁷. Οι πολύ μεγάλοι πίθοι, για παράδειγμα, διακρίνονται ως προς την υψηλή σταθερότητα, τη χαμηλή δυνατότητα μεταφοράς, τη μεγάλη χωρητικότητα και τη χαμηλή/μέτρια προσβασιμότητα των περιεχομένων. Ήταν κατάλληλοι για την αποθήκευση μεγάλων ποσοτήτων για μεγάλα χρονικά διαστήματα και στις περισσότερες περιπτώσεις τοποθετούνταν σε αποθήκες μεγάλων συγκροτημάτων²⁵⁸. Οι μικρότεροι πίθοι, από την άλλη, έχουν μέτρια/χαμηλή σταθερότητα, υψηλή/μέτρια δυνατότητα μεταφοράς, χαμηλή/μέτρια χωρητικότητα και υψηλή προσβασιμότητα. Η παρουσία τέτοιων πίθων υποδηλώνει ένα αποθηκευτικό μοντέλο χαμηλού/μέτριου δυναμικού και μια συνεχή κίνηση των εμπορευμάτων σε εξω-οικιακό πλαίσιο.

Όσον αφορά στην κατασκευή των πίθων, η κεραμική τους ύλη ήταν χονδρόκοκκη²⁵⁹ και η βασική τεχνική διαμόρφωσης του σχήματός τους είναι αυτή των κουλούρων, οι οποίες επιμηκύνονταν με το τράβηγμα του πηλού προς τα πάνω για τη διαμόρφωση του τοιχώματος. Πριν τοποθετηθεί μία κουλούρα στο ήδη διαμορφωμένο τοίχωμα, η επάνω επιφάνεια αυτού είτε χαράζονταν με αιχμηρό αντικείμενο είτε δέχονταν απανωτές εμπιέσεις με το δάκτυλο για να γίνει ανώμαλη. Στους μικρούς πίθους το πάχος των τοιχωμάτων κυμαίνεται από 14 έως 18 χιλ., ενώ στους μεγαλύτερους από 18 έως 32 χιλ. και, συνήθως, είναι μεγαλύτερο στην περιοχή της βάσης²⁶⁰. Οι επιφάνειες των πίθων είναι, συνήθως, ομαλές, όμως ποτέ έντονα λειασμένες ή στιλβωμένες²⁶¹. Η κατασκευή ενός πίθου διαρκούσε μέχρι και είκοσι ημέρες, καθώς κάθε νέα κουλούρα που προσθέτονταν έπρεπε να στεγνώσει αρκετά για να τραβηχτεί και να δεχτεί την επόμενη. Συνήθως, βέβαια, ο αγγειοπλάστης

²⁵⁷ Christakis 2008, 13.

²⁵⁸ Christakis 2008, 13.

²⁵⁹ Κυριατζή 2000, 237.

²⁶⁰ Κυριατζή 2000, 185.

²⁶¹ Κυριατζή 2000, 187.

κατασκεύαζε έναν αριθμό πύθων ταυτόχρονα. Άλλες είκοσι ημέρες απαιτούνταν για το στέγνωμα των αγγείων πριν την όπτηση. Ο αγγειοπλάστης, ο οποίος ήταν εξειδικευμένος, καθώς η κατασκευή των πύθων απαιτούσε μεγαλύτερες τεχνικές επιδεξιότητες και εμπειρία σε σχέση με τα υπόλοιπα αγγεία μικρότερου μεγέθους²⁶², είχε βοηθούς, αφού μόνο για τη μεταφορά ενός μεγάλου πύθου χρειάζονταν 3-4 άνδρες, σύμφωνα με την Blitzer²⁶³. Οι πύθοι συχνά ήταν θαμμένοι στα δάπεδα των σπιτιών, για αυτό και πολλές φορές η βάση τους ήταν στενή ή οξύληκτη, και αυτού του είδους η χρήση περιορίζε τους κινδύνους καταστροφής τους. Αντίθετα, αγγεία που χρησιμοποιούνται στην καθημερινή προετοιμασία και κατανάλωση της τροφής απαιτούσαν συχνότερη αντικατάσταση λόγω της ευθραυστότητάς τους. Η ζήτηση, λοιπόν, για πύθους ήταν μικρότερη σε σχέση με αυτή για μικρότερα αγγεία καθημερινής χρήσης²⁶⁴. Επειδή, όπως αναφέρθηκε, οι πύθοι ήταν πολλές φορές τοποθετημένοι μόνιμα στο εσωτερικό των σπιτιών, σε αρκετό βάθος μέσα στο έδαφος, η διακόσμησή τους, όταν αυτή υπήρχε, περιοριζόταν στο εμφανές τμήμα τους και περιελάμβανε επιπλάσεις ή εγχαραξίσεις συχνά σε στενές επίθετες ταινίες πηλού περιμετρικά του αγγείου, οι οποίες παράλληλα υποστήριζαν και την ένωση των κουλούρων. Η διακόσμηση, αλλά και το σχήμα του πύθου, μπορεί να ήταν αποτέλεσμα πολλών παραγόντων, όπως οι κεραμικές παραδόσεις, το προσωπικό γούστο και οι ικανότητες του κατασκευαστή και οι προσδοκίες του αγοραστή²⁶⁵.

4.2.3. Αποθήκευση και πιθεώνες της Ύστερης Εποχής Χαλκού στη Μακεδονία

Τα αρχαιολογικά δεδομένα που προέκυψαν από την ανασκαφική έρευνα στους οικισμούς του μακεδονικού χώρου της YEX τεκμηριώνουν αποθηκευτική δραστηριότητα είτε ιδιωτικού είτε κοινοτικού χαρακτήρα. Στη θέση Καψοβάτης (αγροτ. 162 και 163) στο Αιγίνιο Πιερίας²⁶⁶ εντοπίστηκε τμήμα οικισμού της YEX, ο οποίος περιελάμβανε έναν βαθύ ορθογώνιο χώρο που ερμηνεύθηκε ως υπόγειο οικίας με αποθηκευτική χρήση. Στο εσωτερικό του αποκαλύφθηκαν οι λάκκοι των πύθων, οι περισσότεροι, όμως, από τους οποίους είχαν αφαιρεθεί.

²⁶² Κυριατζή 2000, 253.

²⁶³ Blitzer 1990. Βλ. Κυριατζή 2000, 246.

²⁶⁴ Κυριατζή 2000, 254.

²⁶⁵ Margomenou 2005, 96.

²⁶⁶ Μπέσιος κ.ά. 2005, 439.

Όμοια είναι η εικόνα για τους αποθηκευτικούς χώρους που αποκαλύφθηκαν στη θέση Τούμπες του Κορινού Πιερίας²⁶⁷. Τα ανασκαφικά δεδομένα υποδεικνύουν την ύπαρξη οικοδομημάτων με υπόγειους αποθηκευτικούς χώρους, όπου υπήρχαν συστάδες λάκκων σε σχήμα ανεστραμμένου κώνου που προορίζονταν για την τοποθέτηση πύθων. Σε ελάχιστες περιπτώσεις βρέθηκαν τμήματα πύθων μέσα στους λάκκους. Επιπλέον, αβαθείς κυκλικοί λάκκοι ερμηνεύτηκαν ως υπόγειοι αποθηκευτικοί χώροι οικιών.

Σε όλες τις οικιακές μονάδες που ανασκάφηκαν στο Αγγελολχώρι Ημαθίας²⁶⁸ βρέθηκαν αποθηκευτικά αγγεία, σε συνδυασμό με πήλινες θερμικές και βοηθητικές κατασκευές, γεγονός που υποδεικνύει πως οι κάτοικοι έδειχναν ιδιαίτερη μέριμνα στην αποθήκευση μέρους της παραγωγής τους, ώστε να εξασφαλίσουν την επιβίωσή τους, συνδυάζοντάς την με άλλες (τροφοπαρασκευαστικές) δράσεις. Η αποθήκευση παρουσιάζεται ιδιαίτερα εντατικοποιημένη στο κέντρο περίπου της κορυφής του οικισμού, ωστόσο αποθηκευτικοί χώροι εντοπίζονται σε όλες τις περιοχές των εντοπισμένων οικιών, καταδεικνύοντας διάσπαρτη αποθηκευτική δραστηριότητα μικρής κλίμακας και όχι την ύπαρξη ενός μεγάλου, κεντρικού αποθηκευτικού χώρου. Θα μπορούσε, βέβαια, να ισχυριστεί κανείς πως η ύπαρξη μεγάλων χώρων αποθήκευσης σε συγκεκριμένους τομείς του οικισμού υποδηλώνει την παρουσία μιας ιεραρχικής δομής. Η μελέτη του αρχαιοβοτανικού υλικού έδειξε ότι οι κάτοικοι καλλιεργούσαν σημαντική ποικιλία δημητριακών, ανάμεσά τους τα σιτηρά, το κεχρί και το κριθάρι. Επιπλέον, η διατροφή τους περιελάμβανε όσπρια (φακή, ρόβη, λαθούρι, κουκί), αλλά και σταφύλι²⁶⁹. Οι συγκεντρώσεις σταχυιδίων παραπέμπουν σε αποθηκευμένες σοδειές μονόκοκκου και δίκοκκου σιταριού. Κατά την επεξεργασία ή το μαγείρεμα ενδέχεται να ήρθαν κατά λάθος σε επαφή με τη φωτιά, με αποτέλεσμα να απανθρακωθούν, και έτσι να μετατραπούν σε πολύτιμη αρχαιολογική πληροφορία²⁷⁰. Τα δημητριακά και τα όσπρια τα χρησιμοποιούσαν και τα καλλιεργούσαν ενδεχομένως οι ίδιοι, ενώ είναι πιθανή η μεταφορά προϊόντων από γειτονικούς οικισμούς ή από πιο απομακρυσμένες περιοχές²⁷¹.

Στην Τούμπα Θεσσαλονίκης²⁷² τα ευρήματα που μπορούν να συσχετιστούν με αποθηκευτικές δραστηριότητες περιλαμβάνουν σιρούς από πηλό, ψάθινα καλάθια

²⁶⁷ Μπέσιος κ.ά. 2003, 379-380.

²⁶⁸ Στεφανή 2010β.

²⁶⁹ Στεφανή 2010β, 248.

²⁷⁰ Στεφανή 2010β, 176-177.

²⁷¹ Στεφανή 2010β, 177.

²⁷² Ανδρέου και Κωτσάκης 1997.

και αποθηκευτικά αγγεία²⁷³. Συγκεκριμένα, στο εσωτερικό κτιρίου των φάσεων 7 και 6 εντοπίστηκαν ορθογώνιοι χτιστοί σιροί για την αποθήκευση γεωργικών προϊόντων. Στη φάση 5 η ύπαρξη του αψιδωτού κτιρίου, στον εξωτερικό χώρο του οποίου εντοπίστηκαν συστάδες πύθων, υποδηλώνει μία οργάνωση πολυπλοκότερη και οικονομικά ισχυρότερη από τους σύγχρονους οικισμούς του Καστανά και της Ασσήρου, γιατί αυτοί οι οικισμοί αποτελούνταν από μικρά νοικοκυριά. Επιπλέον, τα δωμάτια της ανατολικής πτέρυγας του κτιρίου Α που αποκαλύφθηκε στη φάση 4, και στα οποία εντοπίστηκαν μεγάλοι οξυπύθμενοι πίθοι τοποθετημένοι σε κοιλότητες εντός του εδάφους, καθώς και λάκκοι είτε παλιότερων πιθαριών είτε αποθηκευτικών καλαθιών, ερμηνεύθηκαν ως αποθήκες πιθανόν κοινοτικού χαρακτήρα. Στα δωμάτια της δυτικής πτέρυγας εντοπίστηκαν μικροί σιροί και μικρός αριθμός πύθων, στοιχεία που υποδηλώνουν την αποθήκευση μικρών ποσοτήτων διαφόρων προϊόντων και προσωρινού χαρακτήρα. Πιθανώς, και με βάση τα αρχαιολογικά δεδομένα, η πτέρυγα αυτή να αποτελούσε χώρο κατοικίας. Το 1/3 του συνολικού εμβαδού του κτιρίου Α φαίνεται πως χρησιμοποιήθηκε για αποθήκευση, ενώ στους ίδιους χώρους παρασκευαζόταν και καταναλωνόταν τροφή. Από τη μελέτη των πύθων προέκυψε πως η αποθήκευση, εκτός από τις τροφοπαρασκευαστικές δραστηριότητες, θα πρέπει να σχετίζεται και με την αποθήκευση και άλλων (ίσως πολύτιμων;) αντικειμένων²⁷⁴. Επιπλέον, πιθανόν οι ένοικοι του κτιρίου Α να μοιράζονταν τα προϊόντα που αποθηκεύονταν στους κατεξοχήν αποθηκευτικούς χώρους του κτιρίου (ανατολική πτέρυγα) και τα μέλη ή οι υποομάδες της ευρύτερης ομάδας που ζούσε στο συγκρότημα να κατανάλωναν επίσης προϊόντα, τα οποία αποθήκευαν σχετικά αυτόνομα και ίσως περισσότερο βραχυπρόθεσμα, σε άλλα δωμάτια (δυτική πτέρυγα)²⁷⁵. Κάποιοι από τους πύθους της Τούμπας έχουν ύψος που πλησιάζει ή ξεπερνά τα 2 μ., ενώ η μέγιστη διάμετρος σώματος είναι το 1 μ. και βρίσκονται θαμμένοι πάντα κατά το μεγαλύτερο μέρος τους στα δάπεδα των σπιτιών²⁷⁶. Το αρχαιοβοτανολογικό υλικό που περισυλλέχθηκε από το εσωτερικό των πύθων ήταν πολύ περιορισμένο, αφού οι αποθήκες της Τούμπας δεν καταστράφηκαν από πυρκαγιά, η οποία θα διατηρούσε σε μεγάλο βαθμό τα βασικά μορφολογικά

²⁷³ Μαργωμένου κ.ά. 2007, 157.

²⁷⁴ Μαργωμένου κ.ά. 2007, 167. Με εξαίρεση την επεξεργασία των σπόρων, η αποθήκευση σε πύθους διαχωρίζεται από δραστηριότητες, όπως η κατανάλωση της τροφής και το μαγείρεμα, με τις οποίες φαίνεται ότι συνδέεται περισσότερο η αποθήκευση σε άλλου τύπου κατασκευές, όπως οι λάκκοι, οι σιροί από πηλό και τα καλάθια (στο ίδιο, 166).

²⁷⁵ Μαργωμένου κ.ά. 2007, 168.

²⁷⁶ Κυριατζή 2000, 184.

χαρακτηριστικά των οργανικών καταλοίπων. Ωστόσο, το υλικό που μελετήθηκε έδειξε προϊόντα και υποπροϊόντα που σχετίζονται με την επεξεργασία καρπών πριν από το τελικό στάδιο της κατανάλωσης (διάφορες ποικιλίες σιταριού και κριθαριού, κεχρί, όσπρια, αλλά και σιτηρά με την μορφή σταχιδίων, για μακροχρόνια διατήρηση)²⁷⁷. Η συχνή παρουσία στεμφύλων μαρτυρεί εργασίες οινοποίησης. Θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι στην Τούμπα κατά την ΥΕΧ ανιχνεύονται στοιχεία κοινωνικής διαστρωμάτωσης, με τους κατοίκους του κτιρίου Α να κατέχουν την ανώτερη θέση στην κλίμακα της κοινωνικής ιεραρχίας. Η κοινωνική διαστρωμάτωση στην περίπτωση της Τούμπας φαίνεται να είναι άμεσα συνυφασμένη με την οργάνωση και την αποθήκευση της αγροτικής παραγωγής, της οποίας υπεύθυνοι θα ήταν οι κάτοικοι του κτιρίου Α.

Η πυρκαγιά, η οποία το 1300 π.Χ. κατέστρεψε τον οικισμό της Φάσης 9 της Ασσήρου²⁷⁸, βοήθησε στη διατήρηση στοιχείων, με βάση τα οποία ταυτίστηκε ένα σημαντικός αριθμός σιταποθηκών. Σε αυτά περιλαμβάνονται ίχνη μεγάλων ψάθινων καλάθων, μεγάλη ποσότητα απανθρακωμένων σπόρων και άλλων καρπών, αλλά και πίθοι και μικρότερα αγγεία αποθήκευσης. Στο δάπεδο του Δωματίου 12 βρέθηκαν τρεις κοιλότητες σε ευθεία διάταξη, οι οποίες πιθανώς αποτελούσαν τις βάσεις υποδοχής για τον αντίστοιχο αριθμό πύθων, αλλά και μικρότερα αποθηκευτικά σκεύη κατασκευασμένα από πηλό και άχυρο. Στο Δωμάτιο 9 εντοπίστηκε μεγάλη συγκέντρωση απανθρακωμένων καρπών και αποθηκευτικών αγγείων, ενώ πάνω σε ένα χαμηλό κτιστό έδρανο αποτυπώθηκαν από την πυρκαγιά τα ίχνη κυκλικού σχήματος αντικειμένων, πιθανώς μεγάλων καλάθων, τα οποία εξωτερικά και εσωτερικά καλύπτονταν από πηλό. Όσον αφορά στους σπόρους που εντοπίστηκαν, πρόκειται κυρίως για δημητριακά (σιτάρι, κριθάρι, κεχρί) και όσπρια (φακή, βίκος). Από τα στοιχεία προκύπτει πως περίπου το 75% της συνολικής ανασκαμμένης έκτασης συνιστά χώρους αποθήκευσης²⁷⁹, δυσανάλογα μεγάλο ποσοστό, γεγονός που μαρτυρά ότι ο οικισμός είχε τη δυνατότητα αποθήκευσης αγροτικού πλεονάσματος, το οποίο υπερέβαλλε των καθημερινών αναγκών των κατοίκων, υποδεικνύοντας μια ασυνήθιστη κοινωνική οργάνωση. Φαίνεται, λοιπόν, πως την περίοδο αυτή η Άσσηρος λειτουργούσε ως σημαντικό αποθηκευτικό, αλλά και, πιθανόν, διοικητικό κέντρο, για την ευρύτερη περιοχή είτε υπό τον έλεγχο κάποιου τοπικού ηγεμόνα είτε

²⁷⁷ Ανδρέου και Κωτσάκης 1997, 374, υποσημ. 11.

²⁷⁸ Wardle 1980. 1983. 1987. 1988. 1989.

²⁷⁹ Wardle 1988: 386-7.

ως το κύριο οικονομικό κέντρο της περιοχής. Στις Φάσεις 7 και 6 αποκαλύφθηκαν αποθηκευτικοί χώροι με πίθους, λεκάνες και καλάθια, διάσπαρτοι μέσα στον οικισμό και όχι συγκεντρωμένοι σε μία περιοχή, όπως παλαιότερα, γεγονός που υποδεικνύει αποθήκευση σε οικιακό και όχι σε κοινοτικό επίπεδο. Ενδιαφέρον προκαλεί η μικρή ποσότητα οργανικών, φυτικών κυρίως, καταλοίπων από αποθηκευμένα προϊόντα που περισυλλέχθηκε και που είναι δυσανάλογη με το μέγεθος της αποθήκευσης. Η διαπίστωση αυτή μπορεί να εξηγηθεί από την υπόθεση πως η καταστροφή του οικισμού έλαβε χώρα πολύ πριν γίνει η συλλογή και η αποθήκευση της ετήσιας σοδειάς, όταν τα εφόδια ήταν λιγοστά και πιθανώς το περίσσειμα είχε καταναλωθεί ή επειδή ο οικισμός είχε δεχτεί λεηλασία, που οδήγησε στην πυρπόλησή του. Με βάση τα παραπάνω, θα μπορούσαμε να κάνουμε λόγο για την παρουσία μιας ιεραρχικής οργάνωσης στον οικισμό, όπως αυτή υποδηλώνεται από την ύπαρξη μεγάλων χώρων αποθήκευσης σε συγκεκριμένους τομείς του οικισμού της Φάσης 9, ενώ στη συνέχεια (Φάσεις 7 και 6, 1200-1100 π.Χ.) διακρίνεται μια διαφορετική μορφή οικονομικής διάρθρωσης με τα νοικοκυριά να αποθηκεύουν και να διαχειρίζονται τη σοδειά τους το καθένα αυτόνομα.

Στη φάση KIV (1400-1190 π.Χ.) του Καστανά²⁸⁰ οι οικίες είναι οργανωμένες σε μικρές οικογενειακές ομάδες με καθορισμένη κοινωνική και ιεραρχική σχέση, αντικατοπτρίζοντας την διαφορετική κοινωνική θέση των οικογενειών. Το «μέγαρο» που αποκαλύφθηκε στο στρώμα 16, αλλά και το μεγαροειδές κτίριο του στρώματος 14b φαίνεται πως υπερέχον των άλλων κτιρίων και πως εξυπηρετούσαν ειδικές χρήσεις· πιθανόν χρησιμοποιούνταν ως κοινοτικοί χώροι. Ειδικά για το μεγαροειδές κτίριο, θα μπορούσε να διατυπωθεί η άποψη πως κατείχε προνομιά θέση στον οικισμό υποδηλώνοντας μια μορφή εξουσίας από την οικογένεια που κατοικούσε εκεί, κάτι που ευθυγραμμίζεται με τις πολιτικές εξελίξεις στη νότια Ελλάδα, όπου η εξουσία επικεντρώνεται σε ένα ανάκτορο. Στη φάση 15 η κατασκευή μίας ευμεγέθους ελλειψοειδούς οικίας συνεπάγεται την αύξηση των μεγεθών της κατανάλωσης και της αποθήκευσης της σοδειάς. Στον Καστανά, λοιπόν, ενώ στα πρώτα στρώματα της YEX εντοπίζονται αυτόνομες, μικρές οικιακές μονάδες, στη συνέχεια η εικόνα αυτή αλλάζει με τις ευρύχωρες οικιστικές μονάδες που χρησιμοποιούνται από μεγαλύτερες ομάδες πληθυσμού, αντανάκλωντας τις εσωτερικές κοινωνικές αλλαγές που έλαβαν χώρα στα τέλη της YEX και οι οποίες μπορεί να επιβλήθηκαν από την ανάγκη

²⁸⁰ Hänsel 1989.

επιβολής τους στην ευρύτερη περιοχή. Βέβαια, το μεγαροειδές οίκημα των 60 τ.μ. του Καστανά δε μπορεί να συγκριθεί με εκείνα της Φάσης 6 της Ασσήρου που πλησιάζουν ή ξεπερνούν τα 200 τμ. Επιπλέον, σε όλες τις φάσεις φαίνεται πως η αποθήκευση συνδέεται και με άλλες δραστηριότητες (π.χ. μαγείρεμα, κατανάλωση), κάτι που δεν παρατηρείται στην Τούμπα και στην Άσσηρο. Τέλος, φαίνεται πως στον Καστανά απουσιάζουν οι εκτεταμένοι αποθηκευτικοί χώροι που εντοπίστηκαν τόσο στην Τούμπα όσο και στην Άσσηρο, και ενώ τα αρχαιολογικά δεδομένα παρέχουν σαφείς ενδείξεις κοινωνικής διάρθρωσης, αυτή, σε αντίθεση με την Τούμπα, δε φαίνεται να σχετίζεται, ή έστω δε σχετίζεται στενά, με την οργάνωση της παραγωγής και την αποθήκευση των προϊόντων.

Τέλος, στον Σταθμό Αγγίστα Σερρών²⁸¹ ορισμένοι χώροι φαίνεται ότι χρησιμοποιούνταν ως αποθήκες, όπως μαρτυρούν τα τμήματα αποθηκευτικών πίθων, οι οξυπύθμενοι αμφορείς και τα καλάθoσχημα αγγεία. Ωστόσο, τα αποσπασματικά δεδομένα δεν επαρκούν για την διαπίστωση ή όχι κάποιας ιεραρχημένης διαστρωμάτωσης στην κοινωνική οργάνωση των κατοίκων.

4.3. Ερμηνεία

Αρκετά είναι τα ερωτήματα που αναφύονται, αλλά και οι υποθέσεις που προκύπτουν, από τη σύνθεση των δεδομένων που αφορούν στους οικισμούς της Μακεδονίας της YEX και, συγκεκριμένα, στα κατασκευαστικά χαρακτηριστικά των οικιών, στους πιθεώνες και στην αποθήκευση. Οι παρατηρήσεις που προηγήθηκαν σκιαγραφούν πλευρές της προβληματικής που αναπτύσσεται τις τελευταίες δεκαετίες στον χώρο της αρχαιολογίας, της ανθρωπολογίας, της κατοικίας, της θεωρίας του υλικού πολιτισμού και εντάσσονται στις θεωρητικές αναζητήσεις γύρω από τα ευρήματα και την ερμηνεία τους, γύρω από τη σχέση παρελθόντος και παρόντος.

Επανερχόμενοι, αρχικά, στο ζήτημα του τοπίου και σε όσα αναφέραμε για αυτό, γίνεται πλέον αντιληπτό πως, σε αντίθεση με ό,τι υπαγόρευε η Νέα Αρχαιολογία, αυτό δεν δέχεται παθητικά τις αρχιτεκτονικές κατασκευές. Απεναντίας, αποτελεί έναν πρωταρχικό παράγοντα στην αναζήτηση των συνδέσεων οικοδομικής-αρχιτεκτονικής και κοινωνικών πρακτικών. Αρκεί να αναρωτηθούμε, για παράδειγμα, πού, σε σχέση με το τοπίο, δημιουργήθηκε και έδρασε ο οικισμός, αφού η εικόνα και η δράση των

²⁸¹ Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1980.

οικισμών επηρεάζεται από το εάν αυτοί βρίσκονται στην ενδοχώρα, απομονωμένοι και μακριά από τα φυσικά δίκτυα επικοινωνίας ή σε πιο προσβάσιμες περιοχές, αν βρίσκονται σε υψώματα ή σε πεδιάδες ή αν βρίσκονται κοντά στη θάλασσα ή σε ποτάμια, αντανακλώντας έναν συνδυασμό των αναγκών, της επικρατούσας ιδεολογίας και του υπάρχοντος περιβάλλοντος. Στη Μακεδονία, όπως είδαμε, φαίνεται πως το περιβάλλον επηρέασε αρκετά την επιλογή χωροθέτησης των οικισμών, αφού προτιμήθηκαν περιοχές που βρίσκονται σε φυσικά δίκτυα, περιοχές που γειτνιάζουν με υδάτινους όγκους, υψώματα και πεδιάδες.

Επιπλέον, θα πρέπει να αναρωτηθούμε με ποιους τρόπους ο άνθρωπος εκμεταλλεύτηκε το τοπίο. Για παράδειγμα, ο προσπορισμός των πρώτων υλών, οι οποίες μεταφέρονται από συγκεκριμένο φυσικό περιβάλλον στην περιοχή του οικισμού, η μετατροπή τους σε πρώτες δομικές ύλες και η επιλογή της καθεμίας από αυτές για συγκεκριμένες οικοδομικές εργασίες προϋποθέτει τη γνώση των υλικών, των πηγών και των χαρακτηριστικών τους. Διαπιστώνεται ευρύτατη χρήση του ξύλου και του πηλού την περίοδο αυτή, ενώ οι οικοδομικές πρακτικές και τα εργαλεία που χρησιμοποιούνται, αντανακλούν όχι μόνο τα χαρακτηριστικά και τις ιδιαιτερότητες του εκάστοτε φυσικού περιβάλλοντος, αλλά και τη γνώση που περνάει από γενιά σε γενιά ως παραδομένη τεχνογνωσία. Στην ουσία οι κατασκευαστές ενσωματώνουν στη δουλειά τους το τοπίο που τους περιβάλλει, μεταβιβάζοντας με τον τρόπο αυτόν σημαντικές πληροφορίες για τα κοινωνικά σημαινόμενα των κτισμάτων. Από την άλλη, η εκμετάλλευση του τοπίου δεν περιορίστηκε στην απόκτηση πρώτων υλών, αλλά εντοπίζεται και στην άσκηση της γεωργίας και της κτηνοτροφίας που διασφάλισαν τη βιωσιμότητα των ανθρώπων, αφήνοντας το ισχυρό τους αποτύπωμα, όπως προκύπτει από το αρχαιολογικό υλικό και, κυρίως, από τα κατάλοιπα της δευτερογενούς επεξεργασίας των προϊόντων.

Από όλα τα παραπάνω προκύπτει, λοιπόν, πως ο οικισμός αποτελεί ένα ενιαίο αδιάσπαστο γεωγραφικό και πολιτισμικό σύνολο, το οποίο δομείται ανάλογα με τις ανάγκες του συνόλου των ατόμων που αποφασίζουν να συγκατοικήσουν στον συγκεκριμένο τόπο και να σχηματίσουν μια κοινότητα. Ως εκ τούτου, η χωροθέτηση ενός οικισμού και η μορφή, το μέγεθος, ο τρόπος κατασκευής, η οργάνωση και η χρήση του χώρου μιας οικίας καθορίζονται από τις ανάγκες των κατοίκων της, το κλίμα, τα διαθέσιμα υλικά, την τεχνογνωσία, καθώς και το οικονομικό, θρησκευτικό και κοινωνικό υπόβαθρο. Έτσι, στην προσπάθεια προσέγγισης της σχέσης του ανθρώπου με το φυσικό περιβάλλον, η αρχαιολογική έρευνα, δε θα πρέπει να αγνοεί

τον οικολογικό και κοινωνικό παράγοντα, αλλά ο οικισμός θα πρέπει να εξετάζεται μέσα από τη χωρική κλίμακα του τοπίου.

Ερχόμενοι στη χρήση του χώρου, θα πρέπει να αναρωτηθούμε πώς οι κάτοικοι οργάνωσαν τους χώρους των οικιών και τι ρόλο είχε για αυτούς η αποθήκευση. Φαίνεται πως οι κάτοικοι της Δυτικής Μακεδονίας εξασφάλιζαν την κατασκευή κτισμάτων για τη διαμονή της οικογένειας, για την αποθήκευση και για τον σταβλισμό των ζώων, ενώ, στον ευρύτερο μακεδονικό χώρο, εντοπίζονται και χώροι που είχαν κοινοτική χρήση. Οι δραστηριότητες που έλαβαν χώρα σε κάθε χώρο αναγνωρίζονται από την προέλευση των ευρημάτων εκεί, συνδυάζοντας συνολικά δεδομένα, όπως η αρχιτεκτονική, τα κινητά ευρήματα, οι κατασκευές, η μελέτη και οι αναλύσεις του δομικού υλικού των κτιρίων (ωμόπλινθοι, πηλοκονιάματα κτλ), καθώς και η ανάλυση και η αξιολόγηση των ζωοαρχαιολογικών και αρχαιοβοτανικών δεδομένων, επιτυγχάνοντας τη σύνθεση μιας πληρέστερης εικόνας για τη χρήση των χώρων και, τελικά, την ανασύσταση της καθημερινής ζωής, της χωροοργάνωσης του οικισμού και της οικονομικής οντότητάς του. Θα πρέπει να συνεκτιμηθούν τα ποιοτικά και ποσοτικά στοιχεία του χώρου, τα οποία παράγονται από τις καθημερινές δράσεις των οικιστών, στο πλαίσιο του οικοχώρου, όπως τον όρισε ο Χουρμουζιάδης²⁸². Εντούτοις, δεν αφήνουν όλες οι δραστηριότητες εμφανή ίχνη και, συνεπώς, δεν είναι πάντα δυνατή η αναγνώριση της χρήσης του χώρου.

Όπως και στην επιλογή θέσεων για την ίδρυση οικισμών, έτσι και στην οργάνωση του χώρου αντανakλώνται ιδεολογίες και κοσμοθεωρίες, διαφορετικές για κάθε πολιτισμικό σύνολο. «Η αρχιτεκτονική είναι η επιθυμία μιας εποχής εκφρασμένη στο χώρο²⁸³», καθώς τα κτίσματα αποτελούν εκφράσεις των ανθρώπινων προθέσεων, αλλά και των κοινωνικών και συγγενικών σχέσεων. Φυσικά, δε θα πρέπει να αγνοούμε πως η οργάνωση του χώρου και των αντικειμένων μέσα σε αυτόν λαμβάνουν τη σημασία που τους δίνει ο κάθε μελετητής, μέσα από τα βιώματα και το υπόβαθρό του. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να προκύπτουν διαφορετικές ερμηνείες με βάση τις διαφορετικές εμπειρίες και τον διαφορετικό τρόπο αντίληψης του χώρου.

Όσον αφορά στην οργάνωση του αποθηκευτικού χώρου, ισχύει και σε αυτήν την περίπτωση πως οι κοινωνικοπολιτισμικοί παράγοντες, αλλά και οι δραστηριότητες που ασκούνται σε αυτόν, είναι αυτοί που την καθορίζουν. Συνεπώς, για τη μελέτη ενός χώρου αποθήκευσης θα πρέπει, αρχικά, να ληφθεί υπόψη η κατανομή των

²⁸² Χουρμουζιάδης 1997, 17-22.

²⁸³ Mies van der Rohe 1924, 31-32.

αποθηκευτικών χώρων μέσα στον οικισμό, αλλά και σε σχέση με τις οικίες (δηλαδή, αν βρίσκονται εντός των οικιών ή εκτός αυτών), το μέγεθος των αποθηκευτικών χώρων σε σχέση με το μέγεθος των οικιών, ακόμη και με τη συνολική έκταση του οικισμού, το είδος, αλλά και οι τρόποι αποθήκευσης των προϊόντων, οι τυχόν διαφοροποιήσεις σχετικά με το είδος του προϊόντος (π.χ. αν σε άλλον χώρο βρίσκονται τα στερεά προϊόντα και σε άλλον τα υγρά), η πρόσβαση από και προς τα αποθηκευμένα είδη, η οποία σχετίζεται με την ανάγκη να μην δυσχεραίνεται σε μεγάλο βαθμό η μεταφορά των φορτίων, να μην παρεμβάλλονται, δηλαδή, πολλοί χώροι μεταξύ του αποθηκευτικού και του εξωτερικού χώρου, κάτι που ισχύει κυρίως για τα είδη πρώτης ανάγκης, καθώς και το μέγεθος των αποθηκευτικών αγγείων που βρίσκεται σε συνάρτηση με τη χωρητικότητα τους και τη δυνατότητα σίτισης του πληθυσμού της οικίας ή του οικισμού.

Η μελέτη των αρχαιολογικών δεδομένων που αφορούν στην αποθήκευση τροφίμων είναι ένα δύσκολο, και συχνά ολισθηρό στην επεξεργασία του αρχαιολογικό θέμα. Η μελέτη του απαιτεί «ολιστική προσέγγιση», που θα λαμβάνει υπόψη συνολικά τα δεδομένα από τους οικισμούς και όχι μόνο τα προϊόντα της γεωργίας, καθώς και τις οικονομικές και πολιτισμικές διαστάσεις της αποθήκευσης, οδηγώντας με τον τρόπο αυτό στον προσδιορισμό του κοινωνικοοικονομικού χαρακτήρα του πλεονάσματος και στην γενική κατανόηση της κοινωνικής δυναμικής της αποθήκευσης. Για παράδειγμα, η μελέτη του αρχαιοβοτανικού και ζωοαρχαιολογικού υλικού αντιπροσωπεύει μόνο τις συνειδητές επιλογές εκμετάλλευσης των φυσικών πόρων, αφήνοντας τα ασυνείδητα χαρακτηριστικά έξω από την οπτική τους²⁸⁴. Επιπλέον, είναι σημαντικό να αναθεωρηθούν οι γνώσεις μας για τα δίκτυα ανταλλαγών της Εποχής του Χαλκού, προκειμένου να συμπεριλάβουμε σε αυτά και την ανταλλαγή τροφίμων. Τα προϊόντα θα μπορούσαν να φτάνουν σε αποθηκευμένη μορφή μέσω των δικτύων ανταλλαγής και όχι απλώς μέσω της παραγωγής. Αυτό σημαίνει πως η αποθήκευση δε σχετίζεται άμεσα με την παραγωγή και ο ρόλος της στις αρχαίες κοινωνίες θα πρέπει να προσδιοριστεί ξεχωριστά για κάθε περίπτωση²⁸⁵. Ωστόσο, ένα βασικό ζήτημα που θα πρέπει να μας απασχολεί στη μελέτη της αποθήκευσης είναι εάν και σε ποιο βαθμό η ύπαρξη πλεονάσματος λειτούργησε ως μέσο επιβολής και διατήρησης του κοινωνικού ελέγχου²⁸⁶.

²⁸⁴ Κωτσάκης 1983, 198. Τουλούμης 1994, 13.

²⁸⁵ Margomenou 2005, 76.

²⁸⁶ Τουλούμης 2010, 393.

Με βάση τα όσα αναφέρθηκαν παραπάνω, για μια «ολιστική» ερμηνεία της αποθήκευσης θα ήταν σωστό να αποφευχθεί η Πολιτισμικο-Ιστορική προσέγγιση, η οποία θα επικεντρωνόταν μόνο στην τυπολογία των αποθηκευτικών σκευών και τη σχέση τους με συγκεκριμένους πολιτισμούς. Παρομοίως, η Διαδικαστική προσέγγιση απλά θα διερευνούσε το ρόλο που διαδραματίζει η αποθήκευση στην προσαρμογή του ανθρώπου στο περιβάλλον, ως στρατηγική επιβίωσης, αναλύοντας τους αποθηκευτικούς χώρους. Θα πρέπει κανείς να αντιμετωπίζει το ρόλο του πλεονάσματος στην προϊστορία μέσα από μια ευρύτερη οπτική, η οποία θα αναγνωρίζει την διαφορετική ταυτότητα των κοινωνικών υποκειμένων της προϊστορίας, αλλά και την διαφορετική νοηματοδότηση του κόσμου από διαφορετικά άτομα²⁸⁷. Στο πλαίσιο αυτό, η θέση των αποθηκευτικών χώρων μέσα στους οικισμούς μπορεί να υποδηλώνει νοήματα κατανοητά στο πεδίο των κοινωνικών σχέσεων²⁸⁸, ενώ οι ερμηνείες για το προϊστορικό πλεόνασμα και για τον ρόλο του στις προϊστορικές κοινωνίες, όπως το αν αντικατοπτρίζει την κατοχύρωση εξουσιαστικών κοινωνικών σχέσεων στο εσωτερικό της προϊστορικής κοινότητας, εξαρτώνται από την προσέγγιση των δεδομένων²⁸⁹. Επιπλέον, αντανakλώνται οι σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ των ανθρώπων κατά τη διάρκεια της παραγωγικής διαδικασίας, στη διαχείριση του πλεονάσματος και στην υποστήριξη των υπόλοιπων προγραμμάτων της κοινότητας.

Τη βασική κοινωνική και οικιακή ομάδα των πληθυσμών που εξετάζουμε αποτελούσε η οικογένεια, χωρίς, βέβαια, να μπορούμε να αναγνωρίσουμε τη μορφή της στην εκάστοτε οικία. Δεν είναι εφικτό, δηλαδή, να καθορίσουμε το αν σε μία οικία η οικογένεια που κατοικούσε ήταν πυρηνική ή εκτεταμένη²⁹⁰. Πιθανόν, η μορφή της οικιακής μονάδας θα μπορούσε να αναγνωριστεί, σε κάποιες περιπτώσεις, από τη διάταξη των κτιρίων. Για παράδειγμα, τα αυτόνομα, αλλά όχι ανεξάρτητα, κτίρια με χωρική και λειτουργική σύνδεση μεταξύ τους, μπορεί να υποδεικνύουν την παρουσία μεμονωμένων πυρηνικών οικογενειών που πιθανόν μαζί να συγκροτούσαν ένα ευρύτερο συγγενικό σύνολο, το γένος. Παρομοίως, ο προσδιορισμός της έκτασης της οικιακής μονάδας μπορεί να πραγματοποιηθεί από το μέγεθος των οικιών, με βάση τη διαίρεση του μεγέθους της οικίας με έναν σταθερό αριθμό τετραγωνικών

²⁸⁷ Τουλούμης 2010, 388-389.

²⁸⁸ Τουλούμης 2010, 391.

²⁸⁹ Τουλούμης 2010, 388.

²⁹⁰ Η πυρηνική οικογένεια ορίζεται ως μία ομάδα περίπου 5 ατόμων (γονείς και παιδιά) (Schloen 2001, 126. Steadman 2015, 46. Prats et al. 2020), ενώ η εκτεταμένη ως μια ομάδα μεγαλύτερη των 7 ατόμων (άλλα συγγενικά πρόσωπα) (Schloen 2001, 126. Steadman 2015, 46).

μέτρων ανά άτομο. Η συνεισφορά με τη μεγαλύτερη επιρροή σε αυτή τη μελέτη ήταν αυτή του Naroll²⁹¹, ο οποίος, αντλώντας πληροφορίες από ένα διαπολιτισμικό σύνολο στοιχείων, υπολόγισε πως σε κάθε άτομο αναλογούν 10 τ.μ. στεγασμένου οικιακού χώρου. Αναντίρρητα, δε θα πρέπει να αγνοούμε τους περιορισμούς, στους οποίους μπορεί να υπόκειται αυτή η μέθοδος υπολογισμού του αριθμού μελών μιας οικιακής ομάδας, οι οποίοι σχετίζονται αφενός με το αν το υπό μελέτη κτηριακό συγκρότημα σώζεται στο σύνολο του ή σώζεται τμήμα αυτού, αφού η τελευταία περίπτωση θα καθιστούσε επισφαλής τον υπολογισμό του συνόλου των κατοίκων και, αφετέρου, η ύπαρξη ή όχι άνω ορόφου (ή ορόφων), η οποία δε μπορεί να επιβεβαιωθεί πάντα με ασφάλεια.

Με βάση τα ανασκαφικά ευρήματα του μακεδονικού χώρου, μπορεί να υποτεθεί πως τα πολύχρωμα οικήματα, τα οποία εντοπίστηκαν σε θέσεις όπως ο Καστανάς, η Άσσηρος και η Τούμπα Θεσσαλονίκης, χρησιμοποιούνταν από οικογένειες εκτεταμένης μορφής και με υψηλή κοινωνική θέση, η ισχύς των οποίων βασιζόταν στην επιτυχή γεωργική παραγωγή και κτηνοτροφία και, κατ' επέκταση, στο περίσσειμα. Για παράδειγμα, το συγκρότημα έξι χώρων στην Άσσηρο, το οποίο ερμηνεύεται ως σιταποθήκη, υποδεικνύει μεγάλης κλίμακας αποθήκευση, η οποία εξυπηρετούσε την κοινότητα και όχι ένα νοικοκυριό και η οποία θα πραγματοποιείτο από μια ομάδα ανθρώπων που κατείχε κάποιου είδους ιεραρχικό ρόλο στη λειτουργία της κοινότητας. Στο πλαίσιο αυτό, γίνεται αντιληπτό πως η ισχύς αυτή πιθανόν να ήταν εφήμερη, καθώς ήταν εξαρτημένη από αστάθμητους παράγοντες, όπως οι βροχοπτώσεις και η ξηρασία, η υγεία των ζώων, η ποιότητα και η ποσότητα της σοδειάς, η επιτυχής αποθήκευση και η επεξεργασία των καρπών²⁹². Οι κατασκευές μεγάλης κλίμακας που εντοπίζονται στους οικισμούς, λοιπόν, καθιστούν εμφανή τον σταδιακό σχηματισμό μιας κοινωνικής ιεραρχίας (ιδιαίτερα περί τα μέσα της 2^{ης} χιλιετίας π.Χ.), καθώς φαίνεται πως οι κοινωνικές διαφοροποιήσεις δεν ήταν ιδιαίτερα έντονες ούτε μέσα στις κοινότητες ούτε μεταξύ αυτών. Στο σημείο αυτό, θα πρέπει να αναφερθεί πως, παρά το γεγονός ότι οι επιδράσεις του μυκηναϊκού κόσμου είναι εμφανείς όχι μόνο στην κεραμική, αλλά και στην αρχιτεκτονική, στη Μακεδονία δεν συναντάται η «ανακτορική» κοινωνική δομή του μυκηναϊκού κόσμου, υπό την έννοια της οργανωμένης και θεσμοθετημένης βασιλικής εξουσίας. Ιδιαίτερα στην περιοχή της Δυτικής Μακεδονίας, η αρχιτεκτονική μορφή των κτιρίων

²⁹¹ Naroll 1962, 587-589.

²⁹² Μερούσης 2010.

απέχει πολύ από τα εντυπωσιακά μέγαρα (ή ακόμη και τα μεγαρόσχημα διαμερίσματα²⁹³) που έχουν αποκαλυφθεί στη Νότια Ελλάδα.

Όσον αφορά στα πληθυσμιακά μεγέθη της οικίας ή του οικισμού, αυτά μπορούν να εκτιμηθούν, έως κάποιο βαθμό, και από τον υπολογισμό της ετήσιας κατανάλωσης σιτηρών και της διατροφής, γενικότερα, των προϊστορικών ανθρώπων με βάση εθνογραφικά παράλληλα. Τα συμπεράσματα παραμένουν απλώς ενδεικτικά και πρέπει να ελέγχονται κάθε φορά και με βάση τα υπόλοιπα στοιχεία (έκταση οικισμού, εμβαδόν οικιών κλπ). Οι διατροφικές ανάγκες ενός ανθρώπινου σώματος ποικίλλουν ανάλογα με το φύλο, την ηλικία, το μέγεθος, τη φύση των καθημερινών του δραστηριοτήτων και τον φυσικό ρυθμό του μεταβολισμού. Υπάρχουν διάφορες θεωρητικές προσεγγίσεις ως προς την ποσότητα σιτηρών που απαιτείται για τη συντήρηση μιας οικογένειας για ένα χρόνο. Η εθνογραφική έρευνα της Kramer²⁹⁴ καθορίζει τον όγκο στα 1000 λίτρα (1 m³), δηλαδή σχεδόν έναν τόνο σιτηρών. Η μελέτη του Halstead²⁹⁵ για τους Έλληνες αγρότες προτείνει όγκο που αντιστοιχεί σε 1-1,5 τόνους, ενώ παρόμοια μεγέθη προτείνει και ο Sigaut²⁹⁶ για τις προβιομηχανικές κοινωνίες. Σε αυτούς τους υπολογισμούς η δυσκολία έγκειται στο ότι ο αριθμός των θερμίδων που απαιτούνται για την κάλυψη των ενεργειακών αναγκών μπορεί να διαφέρει σημαντικά από τον αριθμό των θερμίδων που καταναλώνονται πραγματικά, αλλά και στο ότι, σε πολλές κοινωνίες, οι διατροφικοί πόροι ανά άτομο δεν εξαρτώνται απαραίτητα μόνο από βιολογικές ανάγκες, αλλά και από κοινωνικούς και οικονομικούς περιορισμούς²⁹⁷, καθώς οι έννοιες της πείνας και της αφθονίας μπορεί να επηρεάζονται από κοινωνικά φαινόμενα και ο διαχωρισμός τους μπορεί να είναι πολύ υποκειμενικός από κοινωνία σε κοινωνία²⁹⁸.

²⁹³ Τουρναβίτου 1996, 31-64, όπου γίνεται διάκριση των όρων «μέγαρο» και «μεγαρόσχημο διαμέρισμα».

²⁹⁴ Kramer 1982, 37.

²⁹⁵ Halstead 2014, 162.

²⁹⁶ Sigaut 1981, 165.

²⁹⁷ Harris και Ross 1987. Christakis 2008, 32.

²⁹⁸ De Boeck 1994. Christakis 2008, 32.

5. Συμπεράσματα και προβληματισμοί

5.1. Ερμηνευτική προσέγγιση των ευρημάτων με βάση τις κυριότερες κατευθύνσεις της αρχαιολογικής σκέψης

Όπως αναφέρθηκε, ο σημερινός τρόπος ερμηνείας των αρχαιολογικών ευρημάτων είναι αποτέλεσμα μιας διαδικασίας πλήρους ανανοηματοδότησης της έννοιας του υλικού πολιτισμού και ενός διαφορετικού τρόπου ανάγνωσής του, σε σχέση με τις απαρχές των ερευνών πεδίου. Η επιστήμη της αρχαιολογίας μετατράπηκε από μία γενική δραστηριότητα αρχαιοφιλίας σε έναν τομέα που προσεγγίζεται διεπιστημονικά και ερμηνεύεται ολιστικά. Αυτό σημαίνει πως σε διαφορετικές περιόδους και ανάλογα με το επικρατούν ερμηνευτικό ρεύμα, τα αρχαιολογικά ευρήματα αντιμετωπίζονταν και «αναγιγνώσκονταν» με διαφορετικό τρόπο. Μπορεί, λοιπόν, κανείς να υποθέσει πως η διαχείριση και η ερμηνεία των εκάστοτε ευρημάτων αποτελούν θέμα συγκυριών και καθορίζονται από το ιδεολογικό υπόβαθρο της περιόδου κατά την οποία ευρέθησαν και μελετήθηκαν. Κατ' επέκταση, ακόμη και τα ίδια αρχαιολογικά δεδομένα θα αντιμετωπίζονταν διαφορετικά σε κάθε εποχή. Το ίδιο μπορούμε να υποθέσουμε και για τα ευρήματα που προέρχονται από τα Αλώνια Ποντοκόμης, τα οποία, αν είχαν εντοπιστεί σε άλλη χρονική περίοδο, πιθανόν και να ερμηνεύονταν με διαφορετικό τρόπο. Ας ακολουθήσουμε αυτό το σχήμα υποθετικών «προσομοιώσεων» της μελέτης των αρχαιολογικών δεδομένων σύμφωνα με τις κυριότερες κατευθύνσεις της αρχαιολογικής σκέψης.

Κατά τον 16^ο-17^ο αι. Ευρωπαίοι περιηγητές, φιλέλληνες και αρχαιοδίφες ταξίδεψαν στην Ελλάδα για να αναβιώσουν το αρχαιοελληνικό ιδεώδες. Την περίοδο αυτή εμφανίζονται στην Ευρώπη οι «αίθουσες των θαυμάτων», χώροι, δηλαδή, στους οποίους τοποθετούνταν αντικείμενα που έφερναν μαζί τους όταν επέστρεφαν στις χώρες τους οι περιηγητές της εποχής. Οι συλλογές αυτές περιλάμβαναν ό,τι ο περιηγητής θεωρούσε εξωτικό, ό,τι είχε ασυνήθιστο για αυτόν σχήμα και χρώμα. Αυτή την περίοδο, δηλαδή, η αρχαιολογία ταυτίζεται αποκλειστικά με την ιστορία της αρχαίας τέχνης. Δεν την ενδιαφέρει το αρχαιολογικό περιβάλλον του αντικειμένου, αλλά μόνο το ίδιο το αντικείμενο. Το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στο «είδος» και όχι στην «προέλευση» του αντικειμένου. Συνεπώς, με βάση αυτό το πλαίσιο, μπορούμε να υποθέσουμε πως οι αρχαιότητες που εντοπίστηκαν στα Αλώνια Ποντοκόμης πιθανόν δε θα γίνονταν ποτέ αντιληπτές από κάποιον αρχαιοδίφη του 16^{ου}-17^{ου} αι. Αφενός, γιατί δεν

πραγματοποιούνταν ανασκαφές με τη μορφή που τις γνωρίζουμε σήμερα, ώστε να είναι δυνατή η αποκάλυψη των ευρημάτων που βρίσκονταν θαμμένα στο χώμα. Αφετέρου, γιατί ο αρχαιοδίφης υπήρχε ως απλός παρατηρητής των αρχαίων μνημείων, τα οποία προσλαμβάνονταν ως δείγματα υψηλής μορφής πολιτισμού. Σε περίπτωση που με κάποιο τρόπο ο αρχαιοδίφης ερχόταν σε επαφή με τις αρχαιότητες στα Αλώνια Ποντοκόμης, σίγουρα δε θα έδινε σε αυτές την πρέπουσα σημασία, αλλά περισσότερο θα αδιαφορούσε. Πιθανόν δε θα αντιλαμβανόταν πως πρόκειται για κάποιο οίκημα από το οποίο διασώθηκε το δάπεδο, τμήμα της ανωδομής και ο πιθεώνας. Θα έβλεπε τους πίθους και θα κατανοούσε τη χρησιμότητα αυτών, ωστόσο δε θα τον απασχολούσε η περαιτέρω μελέτη τους. Δεν θα υπήρχε τίποτα το αξιοπερίεργο, εντυπωσιακό, εξωτικό για αυτόν ούτε θα τα αντιλαμβανόταν ως προϊστορικά ευρήματα, καθώς η μόνη διακριτή αρχαιότητα ήταν εκείνη της κλασικής εποχής, ενώ, επιπλέον, με βεβαιότητα, δε θα αντιλαμβανόταν τη σημασία που αυτά έχουν για την περιοχή. Πιθανόν, το ενδιαφέρον του να περιοριζόταν μόνο στις οκτώσχημες χάλκινες πόρπες που κτέριζαν τη γυναικεία ταφή, να εξέταζε το υλικό τους, το σχήμα τους και να προσπαθούσε να ερμηνεύσει τη χρήση τους, και σε καμία περίπτωση να μελετήσει το ανθρωπολογικό μέρος της νεκρής. Τα ευρήματα, λοιπόν, δε θα μελετώνταν όπως θα τους άρμοζε και πιθανόν κανένα από αυτά να μην έφτανε σε κάποια «αίθουσα θαυμάτων».

Κατά τα τέλη του 19ου με αρχές του 20ου αι. και μέχρι τη δεκαετία του 1960, η μελέτη των ευρημάτων στα Αλώνια Ποντοκόμης θα τύγχανε διαφορετικής προσέγγισης, αυτής της Πολιτισμικής Ιστορικής Αρχαιολογίας. Η Πολιτισμική Ιστορική Αρχαιολογία επεδίωξε να απομακρυνθεί από το παλαιότερο επιστημολογικό παράδειγμα της αρχαιογνωσίας και να δώσει έμφαση στη στρωματογραφία, στην κεραμεική τυπολογία και στην κατάρτιση χρονολογικών αλληλουχιών. Χαρακτηριστικό της προσέγγισης αυτής είναι η κατάταξη των ευρημάτων σε κατηγορίες με βάση το υλικό τους. Αυτό σημαίνει πως σε μία κατηγορία θα κατατάσσονταν τα μεταλλικά ευρήματα, σε άλλη κατηγορία τα λίθινα, σε άλλη τα οστέινα, σε άλλη τα πήλινα, σε άλλη τα γυάλινα κ.ο.κ. Στη συνέχεια, θα διαμορφώνονταν υποκατηγορίες με βάση το σχήμα, τη διακόσμηση, τη λειτουργία του αντικειμένου. Το αποτέλεσμα θα ήταν ιεραρχικές σειρές κατηγοριών και υποκατηγοριών. Για παράδειγμα, στην κατηγορία των μεταλλικών αντικειμένων, πρώτα θα κατατάσσονταν τα χρυσά αντικείμενα, έπειτα τα αργυρά, τα χάλκινα, τα σιδερένια κτλ. Από αυτές τις κατηγορίες και υποκατηγορίες οι υποστηρικτές της πολιτισμικής-ιστορικής προσέγγισης πίστευαν πως θα μπορούσαν να ορίσουν τα χαρακτηριστικά που μοιράζεται μία ομάδα τεχνουργημάτων, τα οποία μπορούν να χρησιμοποιηθούν

περαιτέρω ως βάση για την εξαγωγή συμπερασμάτων συμπεριφοράς ή ακόμη και εθνολογικών συμπερασμάτων. Επιπλέον, θεωρούσαν πως αν τα υλικά κατάλοιπα τοποθετηθούν, εκτός από τυπολογική, και κατά γεωγραφική και χρονολογική συνάφεια, θα προκύψει αυτόματα η πορεία της διάχυσης ή της μεταλαμπάδευσης του πολιτισμού. Οι μελετητές που επηρεάστηκαν από την πολιτισμική-ιστορική προσέγγιση, θα είχαν εντάξει την περιοχή της Κοζάνης στις περιοχές της Μακεδονίας που θα έπρεπε να αποδείξουν την πολιτισμική συνέχεια και την ελληνικότητα των εδαφών. Προτεραιότητα δόθηκε στα κέντρα ακμής του μακεδονικού βασιλείου και, αφού χρονολογικά η προϊστορική εποχή δεν συνέπιπτε με την εποχή του Μεγάλου Αλεξάνδρου, αρχικά θα βρισκόταν στο περιθώριο. Επιπλέον, σκοπός θα ήταν να συνδεθούν τα ευρήματα με εκείνα που εντοπίστηκαν σε περιοχές της νότιας Ελλάδας. Οι περιοχές αυτές θεωρούνταν ότι παρουσίαζαν μεγαλύτερο αρχαιολογικό ενδιαφέρον και είχαν ήδη αποκτήσει την προϊστορική τους ταυτότητα. Με τον τρόπο αυτό θα εξασφαλιζόταν η εσωτερική εθνική συνοχή.

Στην προκειμένη περίπτωση, η ανασκαφή στα Αλώνια Ποντοκόμης αποτελεί μικρή ανασκαφή με λίγα ευρήματα. Έτσι, στην κατηγορία των λίθινων αντικειμένων θα κατατασσόταν το τμήμα λίθινου τριπτού εργαλείου από την περιοχή του οικήματος και τα δύο τμήματα λίθινων εργαλείων που περισυλλέχθηκαν από την επίχωση πάνω από την γυναικεία ταφή. Στην κατηγορία των μεταλλικών αντικειμένων θα κατατάσσονταν οι δύο χάλκινες πόρπες της γυναικείας ταφής. Στην κατηγορία των πήλινων αντικειμένων θα υπήρχαν τρεις υποκατηγορίες: η πρώτη θα περιλάμβανε τα συνολικά ένδεκα αποστρωγγυλεμένα όστρακα (τμήματα ή ακέραια), η δεύτερη τα δύο τμήματα πήλινων σφονδυλίων (ένα κυκλικού σχήματος και ένα αμφικωνικό) και η τρίτη το τμήμα πήλινου πηνίου. Επιπλέον, σε κάθε κατηγορία θα πραγματοποιείτο περιγραφή του αντικειμένου, αλλά και αντιπαραβολή του με εθνογραφικά παράλληλα, η οποία θα ενέτασσε τα ευρήματα σε συγκεκριμένο χρονολογικό πλαίσιο. Το ίδιο θα συνέβαινε με τη μελέτη των πήλων, καθώς θα περιγράφονταν τα τυπολογικά χαρακτηριστικά τους, αλλά και με τη μελέτη της αρχιτεκτονικής, κατά την οποία θα περιγράφονταν τα υλικά δόμησης και η κάτοψη του κτίσματος. Όσον αφορά στα ζωικά κατάλοιπα, θα πραγματοποιείτο προσπάθεια ταύτισης των ειδών και όσον αφορά στα φυτικά κατάλοιπα, θα πραγματοποιείτο πιθανή αναγνώρισή τους. Ιδιαίτερη βαρύτητα θα δινόταν στη μελέτη της κεραμικής και, μάλιστα, της αμαυρόχρωμης, με εκτενή περιγραφή του πηλού, της τυπολογίας και της διακόσμησης. Ακόμη, θα εντοπίζονταν στοιχεία στην κεραμική που

να αποδεικνύουν την πολιτισμική συνέχεια της περιοχής ή τις πιθανές επιρροές από άλλους πολιτισμούς.

Για παράδειγμα, τα ευρήματα από τα Αλώνια Ποντοκόμης θα προσεγγίζονταν-καταγράφονταν με τον εξής τρόπο:

«ΛΙΘΙΝΑ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΑ: Τμήμα λίθινου εργαλείου (από την περιοχή του οικήματος), το οποίο είναι κατασκευασμένο από γκριζόχρωμο λίθο, έντονα καμένο κατά τόπους, σχεδόν ακέραιο και δύο τμήματα λίθινων εργαλείων (από την επίχωση πάνω από την ταφή) κατασκευασμένα από γκριζόχρωμο λίθο.

ΜΕΤΑΛΛΙΚΑ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΑ: Δύο χάλκινες οκτώσχημες πόρπες από τη γυναικεία ταφή. Οι οκτώσχημες πόρπες αποτελούν το πιο κοινό εξάρτημα πόρπωσης στην ΠΕΣ και την περίοδο αυτή παρουσιάζουν ευρύτατη διάδοση στον Βαλκανικό χώρο.

ΠΗΛΙΝΑ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΑ:

Αποστρογγυλεμένα όστρακα: Ένδεκα αποστρογγυλεμένα όστρακα από χειροποίητα αγγεία, κάποια από τα οποία σώζονται ακέραια και κάποια τμηματικά. Φέρουν διαμπερή οπή, οπή υπό διαμόρφωση ή επίπεδες επιφάνειες.

Πήλινα σφονδύλια: Δύο τμήματα πήλινων σφονδυλίων, το πρώτο αμφικωνικό, η χρήση των οποίων ξεκινά ήδη από την ΠΕΧ, το δεύτερο κυκλικού σχήματος.

Πηνία: Πήλινο πηνίο από το οποίο σώζεται το ένα άκρο του.

ΠΙΘΟΙ: Επτά πίθοι, από πορτοκαλόχρωμο χονδρόκοκκο πηλό, με τεφρό πυρήνα, τέσσερις εκ των οποίων φέρουν εγγάρακτη διακόσμηση από ενάλληλες γωνίες ή τεθλασμένη γραμμή ή εμπίεστη διακόσμηση με κύκλους.

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ: Στο πρώτο (αρχαιότερο) στρώμα χρήσης του χώρου ανήκουν λείψανα επιμήκους κτίσματος, με αψιδωτή διαμόρφωση στη βορειοδυτική στενή πλευρά. Το οίκημα, ευθύγραμμης κάτοψης και διαστάσεων 4 x 8,5 μ. (εμβαδό περίπου 34 τ.μ.), προσανατολισμένο βορειοδυτικά προς νοτιοανατολικά, ήταν κατασκευασμένο από ευτελή υλικά, ξύλο στην ανωδομή και πηλό για το δάπεδο. Πιθανόν η είσοδος βρισκόταν στη νότια πλευρά. Σε όλη την έκταση εσωτερικά του οικήματος αποκαλύφθηκαν περιοχές από σκληρό και συμπαγή πηλό (υποκίτρινο, κιτρινόχρωμο, πρασινωπό, υπόλευκο, πορτοκαλόχρωμο, πορτοκαλοκάστανο, πορτοκαλέρυθρο). Οι επιφάνειες του πηλού είναι κατά κύριο λόγο διαβρωμένες, ακανόνιστες. Λιγότερα είναι τα σημεία όπου σώζονται επίπεδες επιφάνειες. Ακόμη, σε πολλές περιοχές ο πηλός είναι καμένος (αλλού λιγότερο και αλλού περισσότερο), ενώ σε όλη την έκταση υπάρχουν διάσπαρτα πολλά καρβουνάκια και γκριζόμαυρη στάχτη. Τα έντονα ίχνη καύσης, καθώς και στρώματα καμένου πηλού ανωδομής, βεβαιώνουν την καταστροφή του οικήματος από φωτιά.

ΤΑΦΕΣ: Στο δεύτερο (νεότερο) στρώμα χρήσης του χώρου ανήκει μία γυναικεία ταφή με προσανατολισμό δυτικά προς ανατολικά, ελαφρώς διαταραγμένη, λιθοπερίκλειστη (οριοθετημένη με λίθους) και κτερισμένη με δύο οκτώσχημες πόρπες. Η νεκρή, ύψους 1,59 μ., ήταν τοποθετημένη σε ύπτια θέση. Στο ίδιο επίπεδο με την ταφή, βρέθηκε εγχυτρισμός βρέφους εντός πυραύνου με σχοινοειδή διακόσμηση. Ο πύραυλος καλύπτεται από τμήμα άλλου αποθηκευτικού αγγείου και λίθους.

ΖΩΙΚΑ ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ: Λίγα ζωικά οστά τρωκτικών και μεγαλύτερων ζώων.

ΦΥΤΙΚΑ ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ: Βρέθηκε μικρή ποσότητα φακής και σιταριού.

ΚΕΡΑΜΕΙΚΗ: Στην κεραμεική περιλαμβάνονται αγγεία με χονδρά, μεσαία και λεπτά τοιχώματα και καστανέρυθρες, ερυθρές, πορτοκαλόχρωμες και κιτρινόχρωμες επιφάνειες. Ο πηλός είναι κατά κύριο λόγο καθαρός, με ελάχιστα εγκλείσματα, λεπτόκοκκος, ενώ ο πυρήνας είναι συχνά τεφρός. Τα σχήματα που συναντώνται είναι τα κανθαροειδή με υπερυψωμένες λαβές, κάποιες με αρκετά πλατεία βάση, φιάλες και άωτα μπωλ με σιγμοειδή προφίλ και οριζόντιες λαβές τριγωνικής διατομής λίγο κάτω από το χείλος, καθώς και κλειστά αγγεία, κάποια με στριφτές λαβές. Σώζονται όστρακα με εγχάρακτη, πλαστική και γραπτή διακόσμηση. Χαρακτηριστική διακόσμηση είναι η γραπτή αμαυρόχρωμη με καστανό σκούρο πάνω στην ανοιχτόχρωμη επιφάνεια του αγγείου, όμοια με αυτή που βρέθηκε στο Μπουμπούστι. Πρόκειται, δηλαδή, για θαμπή γραπτή διακόσμηση πάνω στην στιλβωμένη, κάποιες φορές ιδιαίτερα στιλπνή, επιφάνεια των αγγείων. Τα μοτίβα είναι γραμμικά, ενάλληλες ή αντίστροφες γωνίες, παράλληλες γραμμές, τρίγωνα γεμισμένα με παράλληλες γραμμές, παράλληλες ταινίες με γεμισμένα τρίγωνα και εντοπίζονται στο χείλος, στις λαβές, αλλά και στα σώματα των αγγείων.

Η πολιτισμική συνέχεια της κοινότητας διαπιστώνεται από χαρακτηριστικά της κεραμεικής, όπως η εγχάρακτη διακόσμηση που έχει παράλληλα σε προηγούμενες χρονικές περιόδους, αλλά και από άλλα ευρήματα, όπως τα αμφικωνικά σφονδύλια, η χρήση των οποίων ξεκινά ήδη από την ΠΕΧ. Ακόμη, η αμαυρόχρωμη κεραμεική της Μακεδονίας συνδέεται τεχνοτροπικά με την γραπτή κεραμεική της Θεσσαλίας και της κεντρικής Ελλάδας της μεταβατικής περιόδου ανάμεσα στην ΜΕΧ και στην ΥΕΧ. Το γεγονός αυτό αντανάκλα εντατικοποίηση των δικτύων επαφών και ανταλλαγών με τις περιοχές αυτές, και μαρτυρά πως οι κοινότητες της περιοχής προσάρμοσαν τις εξωτερικές επιδράσεις σύμφωνα με τις δικές τους ανάγκες. Παράλληλα, η παρουσία της γραπτής αμαυρόχρωμης κεραμεικής υποδηλώνει, αφενός, την εισαγωγή τεχνολογικών και τυπολογικών καινοτομιών στην κεραμεική παραγωγή και, αφετέρου, την αλλαγή στον κοινωνική ρόλο των αγγείων, καθώς τα αμαυρόχρωμα αγγεία δε συναντώνται σε

κάθε θέση της YEX. Επιπλέον, παρόλο που η αμαυρόχρωμη κεραμεική της θέσης παρουσιάζει ομοιότητες με αυτήν που βρέθηκε στο νεκροταφείο της ΕΣ στον Άγιο Παντελεήμονα (Πατέλι) Φλώρινας, είναι πρωιμότερη αυτής. Μπορεί να υποτεθεί πως η αμαυρόχρωμη κεραμεική της Δυτικής Μακεδονίας σχετίζεται με τα βορειοδυτικά ελληνικά φύλλα (Μακεδόνες, Δωριείς), τα οποία επανέρχονται βόρεια-βορειοδυτικά (τον 15^ο αι. π.Χ.) μετά από προγενέστερη κάθοδό τους ή από συνεχείς καθόδους και ανόδους λόγω του κτηνοτροφικού χαρακτήρα της οικονομίας και του νομαδικού τρόπου ζωής τους.

Τα ευρήματα από τα Αλώνια Ποντοκόμης, λοιπόν, με βάση τα χαρακτηριστικά τους και το Σύστημα των Τριών Εποχών, κατατάσσονται στην YEX. Εντοπίζονται επιδράσεις από την Θεσσαλία και την κεντρική Ελλάδα, καθώς μέσω των κοινωνικών και οικονομικών σχέσεων με τις περιοχές αυτές διασπείρονται οι νέες ιδέες από τον έναν πολιτισμό στον άλλον και μπορεί να εξηγηθούν οι πολιτισμικές αλλαγές, όπως η αλλαγή στην κεραμεική τεχνολογία. Γίνεται κατανοητό πως οι πολιτισμοί που διαμορφώθηκαν στην Θεσσαλία και την κεντρική Ελλάδα μπορεί να θεωρηθούν ανώτεροι και πιο εξελιγμένοι, ικανοί να μεταδώσουν τις ιδέες τους σε άλλους πολιτισμούς, ενώ οι πολιτισμοί της Δυτικής Μακεδονίας κατά την YEX ικανοί μόνο να αντιγράψουν. Πρόκειται, λοιπόν, για μία διακριτή πολιτισμική ομάδα, αυτή της δυτικής Μακεδονίας, η οποία σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να συγκριθεί με αυτές της κεντρικής και νότιας Ελλάδας, ούτε και με αυτές της υπόλοιπης Μακεδονίας και περισσότερο βρισκόταν στο περιθώριο την περίοδο αυτή».

Αντιλαμβανόμαστε ότι η βαρύτητα μεταφέρεται στα υλικά ευρήματα, τα οποία θεωρούνται στοιχεία ενός συγκεκριμένου πολιτισμού και δίνεται έμφαση στις μετακινήσεις και στις επαφές των πληθυσμών. Αυτό επιτυγχάνεται με τον εντοπισμό ομοιοτήτων και διαφορών μεταξύ αντικειμένων που ανήκαν σε διαφορετικά αρχαιολογικά πλαίσια. Το αποτέλεσμα αυτής της ανάλυσης ήταν η τοποθέτηση του αρχαιολογικού υλικού στους άξονες του χώρου και του χρόνου και η ταύτισή του με συγκεκριμένους πολιτισμούς.

Στη δεκαετία του 1960, όμως, και ιδιαίτερα στη δεκαετία του 1980, οι αρχαιολόγοι που επηρεάστηκαν από τον θετικισμό της εποχής, θα προσέγγιζαν τα ευρήματα από τα Αλώνια Ποντοκόμης περισσότερο «επιστημονικά». Ενώ οι υποστηρικτές της πολιτισμικής-ιστορικής προσέγγισης θα εστίαζαν στην μελέτη των πολιτισμών, οι Διαδικαστικοί μελετητές θα επικεντρώνονταν περισσότερο στην μελέτη των ίδιων των

ανθρώπων. Συγχρόνως, στη μελέτη του υλικού θα εφαρμόζαν μεθόδους των φυσικών επιστημών, ώστε τα συμπεράσματα να είναι ακριβή, ουδέτερα και αμερόληπτα.

Αρχικά, οι αρχαιολόγοι θα εξέταζαν τον περιβάλλοντα χώρο της θέσης και θα διαπίστωναν ότι ο οικισμός χωροθετείται σε φυσικό πέρασμα / δρόμο επικοινωνίας, που συνδέει την περιοχή της Φλώρινας και της Εορδαίας με την περιοχή της Κοζάνης, παρέχοντας ταυτόχρονα και πρόσβαση προς τα δυτικά, προς την περιοχή του Σιδερά και του Ανθότοπου, μέσω ενός προσπελάσιμου ορεινού περάσματος.

Έπειτα, η μελέτη της κοινωνίας θα διαιρείτο σε συστήματα και υποσυστήματα, τα οποία και θα εξετάζονταν ξεχωριστά. Για παράδειγμα, ένα σύστημα θα ήταν αυτό της επιβίωσης. Με βάση αυτό, θα εξετάζονταν οι μηχανισμοί που χρησιμοποίησαν οι κάτοικοι της περιοχής για να ανταπεξέλθουν στην κάλυψη των βασικών τους αναγκών. Σε αυτούς συμπεριλαμβάνονται η καλλιέργεια της γης και η κτηνοτροφία, η στέγαση και η ενδυμασία, η αποθήκευση προϊόντων για κατανάλωση. Στην περίπτωση της θέσης στα Αλώνια Ποντοκόμης, οι αρχαιολόγοι θα επικεντρώνονταν στην αποθήκευση. Αρχικά, θα υπολόγιζαν τη χωρητικότητα των πήθων με τη βοήθεια μαθηματικών τύπων, συγκεκριμένα με τον τύπο για τον υπολογισμό του όγκου του κόλουρου κώνου: $V = \pi \times h/3 \times (r_1^2 + r_1r_2 + r_2^2)$, όπου r_1 είναι η ακτίνα της μικρής βάσης, r_2 η ακτίνα της μεγάλης βάσης και h το εσωτερικό ύψος. Από τον υπολογισμό αυτόν θα προέκυπταν τα εξής στοιχεία:

Πίθος 2: μέγιστη χωρητικότητα σωζόμενου αγγείου: 489 lt.

Πίθος 1/4: μέγιστη χωρητικότητα σωζόμενου αγγείου: 78,8 lt

Πίθος 5: μέγιστη χωρητικότητα σωζόμενου αγγείου: 384 lt

Πίθος 6: μέγιστη χωρητικότητα σωζόμενου αγγείου: 504 lt

Πίθος 7: μέγιστη χωρητικότητα (σώζεται ακέραιος): 444 lt

Πίθος 8: μέγιστη χωρητικότητα (σώζεται ακέραιος): 414 lt

Πίθος 9: μέγιστη χωρητικότητα (σώζεται ακέραιος): 448 lt

Από τα παραπάνω, θα προέκυπτε πως τα σωζόμενα αποθηκευτικά αγγεία που υπήρχαν στον πιθεώνα και πλησίον αυτού είχαν συνολική χωρητικότητα τουλάχιστον 2.761 lt.

Έπειτα, θα εξέταζαν αν τα προϊόντα που αποθηκεύτηκαν στους πήθους επαρκούσαν για να καλύψουν τις ανάγκες των κατοίκων του οικήματος για σίτιση και, συνεπώς, αν το σύστημα επιβίωσης που χρησιμοποιείτο από τους κατοίκους της θέσης ήταν επιτυχές. Έτσι, λαμβάνοντας υπόψη πως για τη συντήρηση μιας οικογένειας για ένα χρόνο

απαιτείται σχεδόν ένας τόνος σιτηρών, θα υπολόγιζαν πως τα αποθηκευμένα προϊόντα θα μπορούσαν να εξυπηρετήσουν τις ανάγκες σχεδόν τριών οικογενειών.

Το τεχνολογικό σύστημα θα αφορούσε στα τεχνολογικά επιτεύγματα και θα συμπεριλάμβανε διάφορα υποσυστήματα. Στο υποσύστημα της δόμησης θα εξετάζονταν και θα περιγράφονταν τα υλικά που χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή του οικήματος και του πιθεώνα. Για παράδειγμα:

«Οίκημα: Λείψανα επιμήκους κτίσματος, με αψιδωτή διαμόρφωση στη βορειοδυτική στενή πλευρά. Το οίκημα, ευθύγραμμης κάτοψης και διαστάσεων 4 x 8,5 μ. (εμβαδό περίπου 34 τ.μ.), με κατεύθυνση βορειοδυτικά προς νοτιοανατολικά, ήταν κατασκευασμένο από ευτελή υλικά, ξύλο στην ανωδομή και πηλό για το δάπεδο. Σε όλη την έκταση εσωτερικά του οικήματος αποκαλύφθηκαν περιοχές από σκληρό και συμπαγή πηλό (υποκίτρινο, κιτρινόχρωμο, πρασινωπό, υπόλευκο, πορτοκαλόχρωμο, πορτοκαλοκάστανο, πορτοκαλέρυθρο). Οι επιφάνειες του πηλού είναι κατά κύριο λόγο διαβρωμένες, ακανόνιστες. Λιγότερα είναι τα σημεία όπου σώζονται επίπεδες επιφάνειες. Ακόμη, σε πολλές περιοχές ο πηλός είναι καμένος (αλλού λιγότερο και αλλού περισσότερο), ενώ σε όλη την έκταση υπάρχουν διάσπαρτα πολλά καρβουνάκια και γκριζόμαυρη στάχτη. Τα έντονα ίχνη καύσης, καθώς και στρώματα καμένου πηλού ανωδομής, βεβαιώνουν την καταστροφή του οικήματος από φωτιά. Η ύπαρξη λίθων σε διάταξη πιθανόν υποδεικνύει την ύπαρξη ορόφου.

Πιθεώνας: Η απουσία αρχαιολογικών δεδομένων που μαρτυρούν τον τρόπο κατασκευής του χώρου αποθήκευσης, υποδεικνύει ότι πρόκειται για ελαφρά, πρόχειρη, από ευτελή υλικά κατασκευή. Επεκτείνοντας τον συλλογισμό μας, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε πως η χρήση ευτελών υλικών δε θα μπορούσε να υποστηρίξει κατασκευές μεγάλης κλίμακας, συνεπώς μπορούμε να υποθέσουμε πως κάθε συστάδα πίθων μπορεί να έφερε από μία ανεξάρτητη, περιορισμένης έκτασης κατασκευή, η οποία θα προστάτευε τα αγγεία από τις καιρικές συνθήκες».

Με βάση το υποσύστημα της μεταλλουργίας θα εξετάζονταν οι πόρπες που εντοπίστηκαν στην γυναικεία ταφή. Αρχικά, θα καθαρίζονταν εντατικά με εξειδικευμένες μεθόδους καθαρισμού, ενώ στη συνέχεια θα χρησιμοποιείτο το μικροσκόπιο, για να αναγνωριστεί η σύνθεση και οι τεχνικές κατασκευής τους.

Με βάση το υποσύστημα της κεραμικής θα εξετάζονταν το υλικό κατασκευής των αγγείων μακροσκοπικά και μικροσκοπικά. Οι αρχαιολόγοι θα χρησιμοποιούσαν το χρωματικό σύστημα Munsell για την κατηγοριοποίηση των χρωμάτων του πηλού, του

επιχρίσματος και της βαφής των αγγείων (οστράκων), ενώ θα εξετάζονταν και άλλες πτυχές της κεραμεικής ύλης, όπως το μέγεθος των κόκκων του πηλού. Για παράδειγμα: «Είκοσι επτά όστρακα από σώματα χειροποίητων αγγείων. Τοιχώματα κυρίως χονδρά (είκοσι δύο όστρακα) και λίγα λεπτά. Επιφάνειες καστανόχρωμες (Munsell 2000 7.5YR 6/4 light brown) και πορτοκαλόχρωμες (Munsell 2000 5YR 6/6-6/8 reddish yellow και 5/6 yellowish red), σε κάποια κατά τόπους καμένες, στα περισσότερα αδρές, αβαφείς, με σχετική διάβρωση και αρκετές επικαθήσεις σε σημεία. Ορισμένα όστρακα φέρουν σχετικά λείες επιφάνειες, με επίχρισμα κοντά στο χρώμα του πηλού. Πυρήνες μοιόμορφοι ή τεφροί. Πηλός μεσόκοκκος, με αρκετές προσμίξεις και μίκα».

Επιπλέον, η ποσοτική ανάλυση της κεραμεικής θα παρείχε πληροφορίες σχετικές με τον αριθμό ή το βάρος των οστράκων και, κατ' επέκταση, σχετικά με τον ελάχιστο αριθμό αγγείων που υπήρχαν στη θέση.

Με βάση το υποσύστημα των εργαλειακού εξοπλισμού, θα εξετάζονταν τα λίθινα εργαλεία που εντοπίστηκαν στην επίχωση πάνω από τις ταφές. Οι Διαδικαστικοί αρχαιολόγοι θα εξέταζαν το μέγεθος, το σχήμα, το χρώμα, την πρώτη ύλη και την τεχνολογική ή τυπολογική κατηγορία. Η εξέταση των επιφανειών των λίθινων εργαλείων παρέχει ενδείξεις για το πώς κατασκευάστηκαν τα εργαλεία, αν υπάρχουν θραύσεις, κρούσεις ή λείανση. Για παράδειγμα:

«Τμήμα λίθινου τριπτού εργαλείου (πέλεκυς). Σώζει την σχεδόν ευθύγραμμη κόψη, στην οποία διαφαίνονται ίχνη χρήσης, και μικρό τμήμα του σώματος. Ελλειψοειδούς διατομής. Καλά επεξεργασμένες, λείες και συμμετρικές επιφάνειες. Φέρει αρκετά ιζήματα στο σημείο όπου είναι θραυσμένο. Είναι κατασκευασμένο από γκριζοπράσινο σκληρό λίθο».

Με βάση το σύστημα της οικονομίας και του εμπορίου οι Διαδικαστικοί αρχαιολόγοι θα εξέταζαν τις οικονομικές-εμπορικές σχέσεις μεταξύ των κατοίκων του οικήματος με τους κατοίκους γειτονικών οικιστικών μονάδων. Θα αντιλαμβάνονταν ότι η ύπαρξη πλεονάσματος, όπως αυτή προέκυψε από τη μελέτη των πύλων, επαρκούσε και πιθανόν συσχετιζόταν με την εξυπηρέτηση κι άλλων οικιστικών μονάδων. Θα εξέταζαν, επιπλέον, ποια προϊόντα διακινούνταν και σε ποιες ποσότητες.

Με βάση το σύστημα της δημογραφίας οι αρχαιολόγοι θα υπολόγιζαν πόσα άτομα κατοικούσαν στην οικιστική μονάδα στα Αλώνια Ποντοκόμης και ποια ήταν η σχέση μεταξύ τους (π.χ. αν ήταν συγγενική και σε ποιο βαθμό). Έτσι, θα εκτιμούσαν πως στο οίκημα κατοικούσαν συνολικά 3-6 ένοικοι, μία πυρηνική οικογένεια, ενώ θα υπέθεταν πως οι ένοικοι του εντοπισμένου αλλά μη ανασκαμμένου κτίσματος που βρίσκεται στα

ανατολικά του οικήματος, θα μπορούσαν να συνδέονται με σχέσεις συγγένειας με τους ενοίκους του οικήματος που μελετάται.

Επιπλέον, θα πραγματοποιούνταν μελέτες που θα αφορούσαν στα σκελετικά κατάλοιπα των ταφών. Η ηλικία θανάτου εκτιμάται με μακροσκοπικές και μικροσκοπικές μεθόδους. Η μέτρηση του μήκους σχετικών οστών και η σύγκρισή τους με αριθμούς, που προκύπτουν. Όσον αφορά στον προσδιορισμό του φύλου, στους ενήλικες, το φύλο καθορίζεται από την εξέταση της λεκάνης, της ισχιακής εγκοπής, της ωοθυλακικής περιοχής, της κοτύλης, των οστών, των μακρών οστών και του κρανίου. Έτσι, οι αρχαιολόγοι θα αντιλαμβάνονταν ότι στον λιθοπερίκλειστο τάφο είχε τοποθετηθεί γυναίκα. Ακόμη, θα υπολογιζόταν η ηλικία της νεκρής και η ηλικία του βρέφους που είχε τοποθετηθεί σε αγγείο (εγχυτρισμός).

Ακόμη, θα εξετάζονταν και τα ζωικά κατάλοιπα. Οι ειδικοί θα προσδιόριζαν τους τύπους των οστών και από τα είδη από τα οποία προήλθαν. Θα υπολογιζόταν ο αριθμός των αναγνωρισμένων οστών, καθώς και το βάρος κάθε δείγματος και ο ελάχιστος αριθμός των ζώων. Για τα οστά που συλλέχθηκαν από το εσωτερικό των πύλων, λοιπόν, θα εκτιμούσαν πως προέρχονται από τρωκτικά, φίδια, βατραχοειδή, αλλά και μεγάλα ζώα.

Η αρχαιοβοτανική έρευνα θα έδινε πληροφορίες σχετικά με τις διατροφικές συνήθειες των κατοίκων, ποια είδη επιλέγονταν, ποιες ήταν οι μέθοδοι καλλιέργειάς τους. Θα προέκυπτε, λοιπόν, πως η διατροφή τους περιλάμβανε δημητριακά, όσπρια, φακή και λαθούρι, και σταφύλι.

Τέλος, από τα δείγματα που συλλέχθηκαν από το κατεστραμμένο από φωτιά στρώμα του οικήματος, θα πραγματοποιείτο ραδιοχρονολόγηση με άνθρακα (Carbon-14), η οποία θα προσδιόριζε την χρονολογία του στρώματος καταστροφής του οικήματος.

Η Διαδικαστική ερμηνεία των ευρημάτων θα έδινε έμφαση στην αλληλεπίδραση των υποσυστημάτων, καθώς κατά πόσο οι άνθρωποι επηρεάστηκαν από την σχέση με το περιβάλλον. Οι αρχαιολόγοι, λοιπόν, θα θεωρούσαν πως ο πολιτισμός που δημιούργησαν οι κάτοικοι της περιοχής αποτελεί το μέσο προσαρμογής στο φυσικό και κοινωνικό περιβάλλον. Θα εκλάμβαναν τα τεχνουργήματα ως άψυχα παθητικά υλικά, η σημασία των οποίων περιοριζόταν στη διευκόλυνση της καθημερινής ζωής των ανθρώπων μέσα από τη χρήση τους. Ακόμη, θα θεωρούσαν πως η οικονομία και η τεχνολογία βρίσκονταν σε καλό επίπεδο, όπως μαρτυρούν τα αγγεία, τα εργαλεία, τα κατασκευαστικά χαρακτηριστικά του οικήματος, το μέγεθος και η διακόσμηση των πύλων.

Τέλος, οι αρχαιολόγοι θα διαπίστωναν πως η αποθήκευση προϊόντων, η χωροταξική οργάνωση του οικήματος και του πιθεώνα και η αλληλεπίδραση με τις γειτονικές οικιστικές μονάδες μαρτυρούν κοινωνική συμπεριφορά και οργάνωση. Επομένως, τα πολιτισμικά κατάλοιπα (οίκημα, αποθήκευση, ενταφιασμοί) και τα υλικά κατάλοιπα (αγγεία, εργαλεία, κοσμήματα) υποδεικνύουν ότι η θέση στα Αλώνια Ποντοκόμης αποτέλεσε χώρο μικρής κλίμακας αλλά μόνιμης και καλά οργανωμένης εγκατάστασης.

Παράλληλα, βασιζόμενοι στην πεποίθηση ότι η ανθρώπινη συμπεριφορά ήταν ομοιόμορφη και ότι οι κοινωνίες σε όλο τον κόσμο, οι οποίες βρίσκονταν στο ίδιο επίπεδο εξέλιξης είχαν πολλά κοινά χαρακτηριστικά, οι Διαδικαστικοί αρχαιολόγοι θα αναζητούσαν εθνογραφικά παράλληλα και θα αντιπαρέβαλλαν τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά της θέσης στα Αλώνια Ποντοκόμης με αυτά άλλων θέσεων της Μακεδονίας ή και του ευρύτερου χώρου. Για παράδειγμα, η χρήση των πύθων που αποκαλύφθηκαν στη θέση θα μπορούσε να διαπιστωθεί με βάση τη χρήση πύθων που υπάρχουν σε άλλες θέσεις της Μακεδονίας.

Οι Μεταδιαδικαστικοί αρχαιολόγοι θα αντιλαμβάνονταν ότι οι υπόλοιπες προσεγγίσεις ερμηνείας των δεδομένων δεν λάμβαναν υπόψη το απρόβλεπτο και την πολυπλοκότητα της ανθρώπινης φύσης, ότι αγνοούσαν τις ιστορικές και κοινωνικές συνάψεις μέσα στις οποίες παρήχθησαν τα δεδομένα και ότι οι προσπάθειες να εξαχθούν συμπεράσματα για την ανθρώπινη συμπεριφορά μέσα από τα αρχαιολογικά δεδομένα δεν είναι σε καμία περίπτωση απαλλαγμένες από προϊδεασμούς και προκαταλήψεις. Συνεπώς, θα αμφισβητούσαν την αμεροληψία της διαδικαστικής προσέγγισης και θα ισχυρίζονταν πως κάθε αρχαιολόγος είναι στην πραγματικότητα προκατειλημμένος από την προσωπική εμπειρία και το πολιτισμικό του πλαίσιο και, κατ' επέκταση, τα όργανα μέτρησης που χρησιμοποιούσε η Νέα Αρχαιολογία για να ελέγξει τη σχέση μεταξύ κοινωνίας και υλικού πολιτισμού δεν μπορούν να είναι αντικειμενικά, αφού η μέτρηση εξαρτάται από την αντίληψη του ατόμου που την πραγματοποιεί.

Αρχικά, θα ανέλυναν τον εαυτό τους, τη στάση τους και τις απόψεις τους. Για παράδειγμα θα ρωτούσαν:

- Ποια είναι η ταυτότητά μου; Ποια είναι τα βιώματά μου, οι πεποιθήσεις μου, οι αντιλήψεις μου για τον κόσμο; Ποιο είναι το κοινωνικό και ιδεολογικό μου υπόβαθρο;
- Είμαι αντικειμενικός στην ερμηνεία των αρχαιολογικών δεδομένων; Επηρεάζομαι από τις προκαταλήψεις μου;
- Η ερμηνεία μου είναι πολιτικά ουδέτερη ή επηρεάζεται από τις σύγχρονες πολιτικές προκαταλήψεις;

- Γνωρίζω πραγματικά αυτά που πιστεύω ότι γνωρίζω; Μήπως η γνώση μου είναι ελλιπής και, συνεπώς, η ερμηνεία μου ανεπαρκής; Ποιος είναι ο χαρακτήρας της επαρκούς γνώσης και οι συνθήκες υπό τις οποίες θα μπορούσε να επιτευχθεί;

- Πώς μπορούν οι απαντήσεις που θα δώσω στα ερωτήματά μου να κριθούν ως αποδεκτές, αφού κι αυτές, αναπόφευκτα, επηρεάζονται από τις γενικές πεποιθήσεις και τις στάσεις τις δικές μου, καθώς και της κοινωνίας μέσα στην οποία ζω;

Επιπλέον, οι Μεταδιαδικαστικοί αρχαιολόγοι θα έθεταν ερωτήματα σχετικά με την ίδια τους την επιστήμη και για τα αποτελέσματα της έρευνάς τους:

- Ποιο είναι ακριβώς το αντικείμενο μίας αρχαιολογίας που στοχεύει να εξηγήσει και να κατανοήσει τις κοινωνίες του παρελθόντος;

- Υπάρχει μόνο μία αρχαιολογική μέθοδος που ισχύει για όλους τους πολιτισμούς, ανεξάρτητα από το πού και πότε υπήρξαν; Μπορεί να υπάρχουν περισσότερες από μία αρχαιολογικές επιστήμες; Αν ναι, ποια θα χρησιμοποιήσω για την ερμηνεία των ευρημάτων από τα Αλώνια Ποντοκώμης;

- Υπάρχει δυνατότητα ουδέτερης επιστήμης; Αν ναι, πώς μπορεί να επιτευχθεί αυτή; Θα πρέπει να χρησιμοποιηθεί συγκεκριμένη μεθοδολογία; Από ποιον ορίζεται;

- Είναι σωστά τα συμπεράσματά μου, όπως αυτό για την ύπαρξη διάσπαρτων οικιστικών μονάδων κατά την YEX, οι οποίες συγκροτούν έναν οικισμό; Είναι πιθανό νέα αρχαιολογικά δεδομένα να αλλάξουν κατά πολύ την εικόνα αυτή;

- Είναι σωστός ο υπολογισμός μου για τον αριθμό κατοίκων του οικήματος, αφού κι αυτός βασίζεται σε δεδομένα που έχουν δημιουργήσει άλλοι ερευνητές, με βάση τις δικές τους αντιλήψεις; Είναι σωστά τα εργαλεία μέτρησης που χρησιμοποίησα;

- Έχουν παρθεί σωστά τα δείγματα από το εσωτερικό των πύλων για τη μελέτη του αρχαιοβοτανικού υλικού; Μήπως έχουν παρθεί δείγματα μόνο από όπου εγώ σαν ερευνητής θεώρησα σημαντικό; Επιπλέον, η ανάλυση των δειγμάτων πραγματοποιήθηκε με σωστό τρόπο, ώστε να οδηγηθούμε σε σωστά συμπεράσματα;

Στο ίδιο πλαίσιο, οι Μεταδιαδικαστικοί αρχαιολόγοι θα αντιλαμβάνονταν πως κάτι ανάλογο ισχύει και για τα αρχαιολογικά δεδομένα που συσσωρεύονται διαρκώς εδώ και δεκαετίες. Η επιλογή των δεδομένων που συλλέγονται και των μεθόδων που χρησιμοποιούνται για τη συγκέντρωσή τους επηρεάζεται από την κρίση του κάθε αρχαιολόγου για το τι θεωρείται σημαντικό. Επιπλέον, τα δεδομένα που συγκεντρώθηκαν στο παρελθόν συχνά δεν είναι ούτε επαρκή ούτε κατάλληλα να επιλύσουν τα ζητήματα που θεωρούνται σημαντικά σε μία μεταγενέστερη εποχή. Βασικός λόγος είναι το γεγονός ότι στο παρελθόν οι αρχαιολόγοι δε γνώριζαν τεχνικές

που αργότερα έγιναν σημαντικές (συνεπώς δε συντηρούσαν δείγματα άνθρακα για ραδιοχρονολόγηση ή δείγματα χρώματος για ανάλυση των φυτικών καταλοίπων). Κατ' επέκταση, το ίδιο ισχύει και για τις ερμηνείες που προέκυψαν από αυτά τα δεδομένα, καθώς, αφενός, αυτές αποτελούν προϊόντα της υποκειμενικότητας αυτού που ερμηνεύει τον υλικό πολιτισμό και, αφετέρου, εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό από το εκάστοτε θεωρητικό πλαίσιο και το επίπεδο τεχνολογικής εξέλιξης. Αυτό δημιουργεί μια αμφίδρομη σχέση ανάμεσα στη συλλογή δεδομένων και την ερμηνεία, που αφήνει και τις δύο εκτεθειμένες στις κοινωνικές επιρροές. Συνεπώς, οι Μεταδιαδικαστικοί αρχαιολόγοι λαμβάνουν υπόψη όλα τα παραπάνω κατά την ερμηνεία των νέων δεδομένων, που κατά κανόνα ελέγχουν την αξιοπιστία των παλαιότερων ερμηνειών.

Με βάση τα παραπάνω, οι Μεταδιαδικαστικοί αρχαιολόγοι θα είχαν μία κριτική σκέψη απέναντι στα δεδομένα της ανασκαφής στα Αλώνια και θα έθεταν τα εξής ερωτήματα:

- Είναι σωστό το χρονολογικό πλαίσιο στο οποίο εντάσσουμε τα ευρήματα, το οποίο βασίζεται σε ανάλογα ευρήματα του παρελθόντος; Μήπως οι παλαιότερες ερμηνείες ήταν λανθασμένες;
- Οι ανασκαφές σε άλλες οικιστικές θέσεις της YEX, διεξήχθησαν με τα κατάλληλα εργαλεία; Ελήφθησαν όλα τα απαιτούμενα δεδομένα; Για παράδειγμα, θα μπορούσαν τα κατασκευαστικά χαρακτηριστικά των οικιών να είναι διαφορετικά από αυτά που θεωρούμε, καθώς πολλά στοιχεία δε σώζονται ή μπορεί να μην έχουν γίνει αντιληπτά από το σημερινό τεχνολογικό επίπεδο;
- Τα δεδομένα που έχουν προκύψει από παλαιότερες ανασκαφές οικιστικών θέσεων της YEX και τα οποία χρησιμοποιούνται για τον εντοπισμό ομοιοτήτων και διαφορών, έχουν ερμηνευτεί σωστά;
- Έχουν παρθεί σωστά τα δείγματα από πίθους που έχουν εντοπιστεί σε άλλες θέσεις και τα οποία αντιπαραβάλλουμε με τη δική μας θέση; Πραγματοποιήθηκε σωστά η ανάλυση των δειγμάτων;
- Έχει γίνει σωστά η μελέτη και η ερμηνεία της αμαυρόχρωμης κεραμικής στο παρελθόν, πάνω στην οποία βασίζονται τα νέα δεδομένα που προέκυψαν από τη θέση στα Αλώνια Ποντοκόμης;

Σημαντικό ρόλο στην ερμηνεία των δεδομένων θα έπαιζε το «συγκείμενο» των ευρημάτων. Οι Μεταδιαδικαστικοί αρχαιολόγοι θα υποστήριζαν πως τα αντικείμενα δεν μπορούν «να διαβαστούν» μεμονωμένα, παρά μόνο ενταγμένα στο αρχαιολογικό τους

πλαίσιο. Η ερμηνεία των ευρημάτων θα βασιζόταν στην ακριβή θέση των ευρημάτων, αλλά και στο άμεσο περιβάλλον τους. Για παράδειγμα:

- Ο πιθεώνας βρισκόταν κοντά στο οίκημα; Ο κάθε πίθος ήταν απομονωμένος από τους άλλους ή οι πίθοι ήταν τοποθετημένοι σε ομάδες; Τι άλλο υπήρχε στον χώρο του πιθεώνα;

- Τι υπήρχε πλησίον του οικήματος;

- Σε ποιο σημείο του οικήματος εντοπίστηκαν τα αγγεία; Σε ποιο τα αποστρογγυλεμένα όστρακα; Τα σφονδύλια; Τα αμαυρόχρωμα αγγεία εντοπίστηκαν σε διαφορετικό πλαίσιο; Σύμφωνα με τους Μεταδιαδικαστικούς αρχαιολόγους τα αντικείμενα, εμπεριέχουν νοήματα και συμπυκνώνουν πληροφορίες για τις κοινωνίες που τα δημιούργησαν: για τη δημόσια και ιδιωτική ζωή, για την κοινωνική οργάνωση, τις αισθητικές αντιλήψεις, τη σχέση των ανθρώπων με το φυσικό περιβάλλον, τις αντιλήψεις για τη ζωή και το θάνατο.

Τα αντικείμενα, λοιπόν, παρήχθησαν σε συγκεκριμένο χώρο και χρόνο, για να επιτελέσουν μια δεδομένη λειτουργία. Συνεπώς, προσεγγίζουν τα αντικείμενα που συνιστούν τον υλικό πολιτισμό ως νοήματα που επιδέχονται πολλαπλών αναγνώσεων και ερμηνειών. Κάθε αντικείμενο αποτελεί έκφραση της σκέψης αυτού που το δημιούργησε, όμως το συμβολικό νόημα των αντικειμένων δεν είναι το ίδιο για όλους, καθώς ο καθένας το εκλαμβάνει και το ερμηνεύει διαφορετικά:

- Ποιο νόημα έδωσαν στα αντικείμενα αυτοί που τα κατασκεύασαν και τα χρησιμοποίησαν;

- Οι πόρπες που τοποθετήθηκαν στη γυναικεία ταφή, υπήρξαν σημαντικές για τη γυναίκα εν ζωή; Τι συμβόλιζαν για αυτήν; Τι συμβόλιζε το σχήμα της (οκτώσχημη);

- Τι αντιπροσώπευε το οίκημα για τους κατοίκους του; Ποια ιδεολογία επέβαλε την επιλογή των συγκεκριμένων υλικών για την κατασκευή της οικίας τους και ποια την συγκεκριμένη οργάνωση του χώρου;

- Γιατί ο πιθεώνας τοποθετήθηκε έξω από το οίκημα και όχι μέσα σε αυτό; Πρόκειται πράγματι για πιθεώνα ή το ερμηνεύουμε έτσι σύμφωνα με τα δικά μας, σημερινά δεδομένα για την αποθήκευση;

- Τα αγγεία χρησιμοποιούνταν μόνο για την κατανάλωση τροφής και ποτού ή εμπεριείχαν και άλλα συμβολικά νοήματα;

- Αν λάβουμε υπόψη το γεγονός πως τα αμαυρόχρωμα αγγεία δε συναντώνται σε όλες τις θέσεις της ΥΕΧ, η παρουσία της αμαυρόχρωμης κεραμικής σηματοδοτεί κάποια αλλαγή στην κοινωνική αξία των αγγείων; Επιπλέον, μπορεί να σηματοδοτείται αλλαγή στην

κοινωνική αξία όχι μόνο των ίδιων των αγγείων, αλλά και των κοινωνικών πρακτικών κατά τις οποίες χρησιμοποιήθηκαν αυτά τα αγγεία;

- Η διακόσμηση στην χρηστική κεραμική, αλλά και στους πίθους, είναι αποτέλεσμα της αισθητικής των καλλιτεχνών που τα δημιούργησαν ή εκπροσωπεί ένα μεγαλύτερο σύνολο;

- Ποια ήταν η χρήση των αποστρογγυλεμένων οστράκων; Χρησιμοποιούνταν για κλωστοϋφαντουργικές δραστηριότητες ή ως πώματα αγγείων; Μήπως η χρήση τους ήταν διαφορετική από αυτή που υποθέταμε μέχρι σήμερα;

- Η έννοια των αντικειμένων άλλαζε ανάλογα με το ποιος το χρησιμοποιούσε; Θα ήταν διαφορετική η έννοιά του σε ένα διαφορετικό πλαίσιο, σε μία διαφορετική θέση;

Όσον αφορά στο ιδεολογικό και κοινωνικό γίνεσθαι, σημαντική θέση στην ερμηνεία των δεδομένων θα κατείχε η συμβολική δομή της κοινωνίας;

- Ποιο ιδεολογικό πλαίσιο υπαγόρευσε την κατοίκηση σε μικρές διάσπαρτες οικιστικές μονάδες και όχι σε έναν μεγαλύτερης έκτασης οικισμό, όπως συμβαίνει σε άλλες περιοχές της Μακεδονίας;

- Ποιο ιδεολογικό πλαίσιο υπαγόρευσε την κατοίκηση στην συγκεκριμένη θέση;

- Ποιες αντιλήψεις υπαγόρευσαν την εγκατάλειψη της οικίας μετά την καταστροφή της από φωτιά και τη μη ανακατασκευή της, αλλά τη μετακίνηση των κατοίκων σε άλλο σημείο;

- Τι είναι στην πραγματικότητα η κοινωνία και τι ο πολιτισμός; Πώς θα ορίσω τον κοινωνικό και πολιτισμικό χαρακτήρα των ευρημάτων στα Αλώνια Ποντοκόμης;

- Το φύλο και η ηλικία συνέβαλλαν στις κοινωνικές αντιθέσεις ή υπήρχε ισότητα; Θεωρείται ότι στις αρχαίες κοινωνίες η εξασφάλιση τροφής αποτελούσε αρμοδιότητα του άντρα και η μαγειρική, η κλωστοϋφαντουργία και το μέγλωμα των παιδιών αρμοδιότητες της γυναίκας. Ήταν όμως έτσι; Ή σε αυτές τις πεποιθήσεις αντανakλώνται σύγχρονες δυτικές αντιλήψεις και προκαταλήψεις για τον ρόλο των φύλων;

- Ποιες δραστηριότητες μέσα και έξω από τον χώρο του οικήματος είχαν αναλάβει οι άντρες, ποιες οι γυναίκες και ποιες τα παιδιά; Ποιος φρόντιζε για την αποθήκευση των προϊόντων στον πιθεώνα; Ποιος είχε αναλάβει τη μαγειρική; Θα μπορούσε να υπάρχει (σχεδόν) ίση κατανομή των δραστηριοτήτων;

- Ποια η σχέση της γυναίκας, που εντοπίστηκε στην ταφή, με το βρέφος του εγχυτρισμού; Γιατί είχαν τοποθετηθεί σχετικά κοντά; Γιατί το βρέφος ήταν τοποθετημένο σε αγγείο; Τι συμβόλιζε αυτό; Γιατί δεν υπήρχαν άλλες ταφές πλησίον;

- Ποιες ήταν οι σχέσεις ανάμεσα στους κατοίκους του οικήματος; Υπήρχαν σχέσεις εξουσίας ανάμεσά τους;
- Υπήρχε ιεραρχική δομή ανάμεσα στις οικιστικές μονάδες που συγκροτούσαν τον οικισμό;
- Οι κάτοικοι του οικήματος είχαν οικονομική ευμάρεια, η οποία θα τους εξασφάλιζε καλύτερη κοινωνική θέση σε σχέση με τους κατοίκους των άλλων οικιστικών μονάδων, με μικρότερη οικονομική δυνατότητα; Ή μήπως πρόκειται για την δική μας σημερινή αντίληψη, την οποία προβάλλουμε στην αρχαιότητα;

Γίνεται, λοιπόν, αντιληπτό πως, για τους Μεταδιαδικαστικούς αρχαιολόγους, οι διαφορετικές προσεγγίσεις στην ερμηνεία της αρχαιολογικής μαρτυρίας δημιουργούν και διαφορετικές κατασκευές του παρελθόντος για κάθε ερευνητή. Ακόμη, οι ερμηνείες που διατυπώνονται δεν μπορούν να ελεγχθούν έναντι των δεδομένων, ούτε υπάρχει αντικειμενικός τρόπος μέτρησης, ούτε σίγουρη γνώση του παρελθόντος. Στο πλαίσιο αυτό, θεωρούν πως δεν υπάρχει σωστή ή λανθασμένη ερμηνεία, καθώς ο κάθε αναγνώστης «διαβάζει» διαφορετικά το «κείμενο», δηλαδή τα ευρήματα.

Η παραπάνω γραφή προσέγγισε σε μια «υποθετική μελέτη περίπτωσης» το εύρημα της Ποντοκόμης, καθιστώντας κατανοητό πως το θεωρητικό πλαίσιο μέσα στο οποίο εγγράφεται κάθε είδους αρχαιολογική έρευνα διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στην μελέτη και στην ερμηνεία των αρχαίων πολιτισμών.

5.2. Ερμηνευτική προσέγγιση των ευρημάτων με βάση τη δική μας σκέψη

Σε μια προσπάθεια ανασύνθεσης της συνολικής εικόνας της οικιστικής οργάνωσης στη Δυτική Μακεδονία της YEX και με βάση τα δεδομένα που προέκυψαν από την έρευνα, θα πρέπει αρχικά να επισημανθεί πως, σε αντίθεση με τον υπόλοιπο μακεδονικό χώρο, όπου υπάρχουν και μεγαλύτεροι σε έκταση οικισμοί, στην υπό μελέτη περιοχή απαντούν μικρές, διάσπαρτες οικιστικές μονάδες, πιθανόν δύο έως τρεις στον αριθμό και σε απόσταση μεταξύ τους, οι οποίες ανήκουν στο ίδιο οικιστικό σύνολο. Με βάση τη διαπίστωση αυτή, το οίκημα που εντοπίστηκε στα Αλώνια Ποντοκόμης φαίνεται πως αποτελεί μία τέτοια οικιστική μονάδα. Η μορφή αυτή των οικισμών υποδηλώνει πως η κατοίκηση πραγματοποιείτο κατά γένη, στα οποία ανήκαν διαφορετικά οικήματα, σε απόσταση μεταξύ τους, μαρτυρώντας διαφοροποιήσεις στην κοινωνική οργάνωση σε σχέση με τις προηγούμενες περιόδους.

Επιπλέον, οι οικιστικές αυτές εγκαταστάσεις χαρακτηρίζονται από μικρής διάρκειας ζωή, αφού στο τέλος της ΥΕΧ όλες σχεδόν οι θέσεις εγκαταλείπονται, κάτι που φαίνεται να συμβαίνει και στην περίπτωση της θέσης στα Αλώνια Ποντοκόμης. Για την ακρίβεια, φαίνεται πως, μετά την καταστροφή του οικήματος από πυρκαγιά, η κατοίκηση δε συνεχίστηκε στο ίδιο σημείο, αλλά μετατοπίστηκε (πιθανόν πλησίον) και η χρήση του χώρου μετατράπηκε σε ταφική, όπως μαρτυρά η γυναικεία ταφή και ο εγχυτρισμός βρέφους της ΠΕΣ. Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε πως η εγκατάλειψη του παλαιού νοικοκυριού, η οποία συνεπάγεται τη διακοπή της κατοίκησης στον ίδιο χώρο και, κατ' επέκταση, τη διακοπή του παλαιού και τη δημιουργία ενός νέου νοικοκυριού σε άλλο σημείο από την επόμενη γενιά, υπογραμμίζει με τον τρόπο αυτό την απομάκρυνση και τη διαφοροποίηση του νέου από το παλιό. Ωστόσο, θα πρέπει να σημειώσουμε πως ίσως ανιχνεύεται μία προσπάθεια από μεριάς των κατοίκων να διατηρήσουν τη μνήμη των προγονικών τόπων, εντάσσοντάς τους μέσα στο εγγύς περιβάλλον τους. Αυτό, όμως, προσπαθούν να το επιτύχουν χωρίς να επιδιώκουν έντονα την δήλωση της καταγωγής και την προβολή της στενής σχέσης με το παρελθόν και τους προγόνους, όπως συμβαίνει με τις νεολιθικές θέσεις, οι οποίες, σε σημαντικό ποσοστό, χαρακτηρίζονται από τη συνέχεια της κατοίκησης ενός χώρου.

Ένα άλλο ζήτημα που θα πρέπει να θεωρήσουμε είναι η έκταση της εξεταζόμενης οικιακής μονάδας. Λαμβάνοντας υπόψη, λοιπόν, τη μελέτη του Naroll, σύμφωνα με την οποία σε κάθε άτομο αναλογούν 10 τ.μ. στεγασμένου οικιακού χώρου, μπορούμε να εκτιμήσουμε πως, με βάση το μέγεθος του οικήματος (34 τ.μ.), σε αυτό κατοικούσαν περίπου 3 άτομα. Βέβαια, δε θα πρέπει σε καμία περίπτωση να αγνοήσουμε τη βάσιμη υπόθεση πως το σωζόμενο οίκημα πιθανόν αποτελούσε υπόγειο χώρο και πως σε αυτό υπήρχε και όροφος, όπως υποδεικνύει αφενός το γεγονός πως αυτό ήταν υπόσκαφο τουλάχιστον στο πίσω μισό του (βορειοδυτική πλευρά) και αφετέρου δηλώνουν οι μεγάλοι πάσσαλοι, οι οποίοι φαίνεται πως υπήρχαν στο εσωτερικό του οικήματος, στον άξονα του μήκους. Εάν υπήρχε όροφος, θα πρέπει να υποθέσουμε πως αυτός είχε το ίδιο περίπου μέγεθος με τον υπόγειο χώρο και, συνεπώς, μπορεί να υπολογιστεί πως στο οίκημα κατοικούσαν συνολικά 3-6 ένοικοι, μία πυρηνική οικογένεια.

Ακόμη, σε κάποιες περιπτώσεις, είναι δυνατό η μορφή της οικιακής μονάδας να αναγνωριστεί από τη διάταξη των κτιρίων. Για παράδειγμα, τα αυτόνομα αλλά όχι ανεξάρτητα κτίρια με χωρική και λειτουργική σύνδεση μεταξύ τους, μπορεί να υποδεικνύουν την παρουσία μεμονωμένων πυρηνικών οικογενειών που πιθανόν από κοινού να συγκροτούσαν ένα ευρύτερο συγγενικό σύνολο, το γένος. Έτσι, οι ένοικοι του

εντοπισμένου αλλά μη ανασκαμμένου κτίσματος που βρίσκεται στα ανατολικά του οικήματος, θα μπορούσαν να συνδέονται με σχέσεις συγγένειας με τους ενοίκους του οικήματος που μελετάται, όπως μαρτυρά η στενή γειτνίαση των δύο κτιρίων. Βέβαια, δε θα μπορούσαμε να αποκλείσουμε την υπόθεση πως το μη ανασκαμμένο κτίσμα θα μπορούσε να αποτελεί έναν βοηθητικό χώρο, πάντα άμεσα σχετιζόμενο με το οίκημα.

Όσον αφορά στον πιθεώνα που εντοπίστηκε στα Αλώνια Ποντοκόμης, όπως ήδη αναφέρθηκε, φαίνεται πως πρόκειται για ελαφρά, πρόχειρη, από ευτελή υλικά κατασκευή και πως ο χώρος αποθήκευσης αποτελούσε έναν χώρο ανεξάρτητο, άμεσα σχετιζόμενο με το οίκημα ή τα οικήματα, με δικές του εισόδους και όχι ενταγμένο μέσα στο ίδιο το οίκημα, όπως συμβαίνει σε άλλες περιπτώσεις. Η αποθήκευση, δηλαδή, παρουσιάζει έναν βαθμό αυτονομίας, καθώς είναι συγκεντρωμένη σε έναν χώρο εκτός της οικίας και όχι στο εσωτερικό αυτής. Ακόμη, όπως συμβαίνει και στους οικισμούς της Τούμπας και της Ασσήρου, και σε αντίθεση με αυτόν του Καστανά, η αποθήκευση δεν φαίνεται να συνδέεται και με άλλες δραστηριότητες (π.χ. μαγείρεμα, κατανάλωση), καθώς δεν υπάρχουν ευρήματα που να υποδεικνύουν κάτι τέτοιο. Μπορούμε, λοιπόν, να υποθέσουμε ότι ο συγκεκριμένος αποθηκευτικός χώρος ήταν εξειδικευμένος, περιείχε διάφορα αποθηκευτικά είδη και ότι στο εσωτερικό του δεν λάμβαναν χώρα άλλες δραστηριότητες.

Η μορφή του αποθηκευτικού χώρου, λοιπόν, σε σχέση με την οικία ή τον οικισμό μπορεί, μέχρι έναν βαθμό, να είναι ενδεικτική του τρόπου με τον οποίο αντιλαμβάνονταν οι Υστεροχαλκές κοινωνίες την αποθήκευση και την οργάνωση στα οικεία συστήματα. Όσον αφορά στην οργάνωση του αποθηκευτικού χώρου, ισχύει και σε αυτήν την περίπτωση το αξίωμα πως οι κοινωνικο-πολιτισμικοί παράγοντες, αλλά και οι δραστηριότητες που ασκούνται στο εσωτερικό του, είναι αυτοί που την καθορίζουν. Η πρόσβαση από και προς τα αποθηκευμένα είδη σχετίζεται με την ανάγκη να μην δυσχεραίνεται σε μεγάλο βαθμό η μεταφορά των φορτίων, να μην παρεμβάλλονται, δηλαδή, πολλοί χώροι μεταξύ του αποθηκευτικού και του εξωτερικού χώρου, κάτι που ισχύει κυρίως για τα είδη πρώτης ανάγκης. Από τη διάταξη των πύλων που αποκαλύφθηκαν στα Αλώνια Ποντοκόμης, φαίνεται πως στη βόρεια συστάδα (Πίθοι 7, 8 και 9) η πρόσβαση πραγματοποιείτο από τον Νότο, ενώ στη νότια συστάδα αυτό δεν είναι σαφές. Σε κάθε περίπτωση, ο κενός χώρος που υπάρχει ανάμεσα στις δύο συστάδες πύλων είναι πιθανό να εξυπηρετούσε στην επικοινωνία μεταξύ των δύο οικημάτων. Όσον αφορά στους πύλους που εντοπίστηκαν εκτός των δύο συστάδων (Πίθοι 1/4 και 2), μπορούμε να υποθέσουμε πως ο Πίθος 2 συνδέεται με το εντοπισμένο οίκημα και, ακόμη

πιθανότερο, με το οίκημα που εντοπίστηκε στα ανατολικά και το οποίο δεν ανασκάφηκε, λόγω της εγγύτητάς του με αυτό, ενώ ο Πίθος 1/4 πιθανόν να συνδέεται με το ίδιο οίκημα, με κάποια επιφύλαξη λόγω της μικρής απόστασης που υπάρχει από αυτό (περίπου 15 μ.). Θα πρέπει πάλι να επισημανθεί, πως οι υποθέσεις αυτές βασίζονται στη διάταξη των πύλων στον χώρο, χωρίς, βέβαια, να υπολογίζεται το ενδεχόμενο αποθηκευτικών αγγείων από φθαρτά υλικά, τα οποία δεν αποκλείεται να ήταν τοποθετημένα στον χώρο περιμετρικά των εντοπισμένων πύλων, παρέχοντας μία διαφορετική εικόνα και επεκτείνοντας τη συνολικά χρησιμοποιούμενη επιφάνεια για αποθήκευση.

Στους οικισμούς της Ασσήρου και της Τούμπας οι αποθήκες ήταν δύσκολα προσβάσιμες και μερικώς ορατές, τουλάχιστον σε αυτούς που δεν κατοικούσαν στο ίδιο συγκρότημα. Αυτό θα μπορούσε να σημαίνει πως τα προϊόντα δεν προορίζονταν για όλους, καθώς δεν είχαν όλοι πρόσβαση σε αυτά, και πως οι σχέσεις μεταξύ των συγκατοικούμενων μονάδων ήταν ανταγωνιστικές. Κάτι τέτοιο δε φαίνεται να συμβαίνει εδώ. Σύμφωνα με την χωρική μας ανάλυση, ο αποθηκευτικός χώρος δεν ήταν δύσκολα προσβάσιμος από τον εξωτερικό, κοινόχρηστο χώρο, γεγονός που αποδεικνύει πως η εν λόγω αποθήκη δεν εκλαμβάνονταν ως χώρος που απαιτούσε ιδιαίτερο έλεγχο. Αυτό με τη σειρά του υποδηλώνει πως οι συνθήκες ήταν τέτοιες που δεν επέβαλαν ιδιαίτερη μέριμνα για την προστασία των αποθηκευμένων αγαθών από τους υπόλοιπους κατοίκους της περιοχής. Σε μία τέτοια περίπτωση, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε πως οι ένοικοι του οικισμού μαζί με τα μέλη των υπόλοιπων νοικοκυριών της περιοχής πιθανόν να συγκροτούσαν μία ομάδα νοικοκυριών, τα μέλη της οποίας συνδέονταν μεταξύ τους με στενότερους δεσμούς, όχι απαραίτητα συγγενικούς.

Ένα ακόμα ερώτημα που θα πρέπει να μας απασχολήσει είναι το πώς οι πίθοι, οι οποίοι λόγω του μεγάλου μεγέθους τους δε μπορούσαν να μετακινηθούν εύκολα, έφτασαν να βρίσκονται στον χώρο αυτό. Κατασκευάστηκαν στην περιοχή αυτή ή μεταφέρθηκαν από αλλού; Αν κατασκευάστηκαν στην περιοχή, πού θα μπορούσε να βρίσκεται το κέντρο παραγωγής τους, για το οποίο έως τώρα δεν υπάρχει καμία ένδειξη; Από την άλλη, η μεταφορά ενός πίθου θα παρουσίαζε μεγάλες δυσχέρειες και μεγάλο κόστος, που απορρέουν από το μεγάλο μέγεθός του και συνακολούθως τον όγκο και το βάρος του. Συνεπώς, αν οι πίθοι μεταφέρθηκαν από μακριά, μπορούμε να μιλάμε για οικογένεια με οικονομική ευμάρεια, που θα μπορούσε να υποστηρίξει τέτοιου είδους συναλλαγές/τιμήματα;

Επιπλέον, μπορεί να υποτεθεί πως, αφού οι πίθοι λόγω του μεγάλου μεγέθους τους δε μπορούσαν να μετακινηθούν εύκολα, αυτοί θα συνδέονταν με μακροχρόνια αποθήκευση και θα λειτουργούσαν ανασταλτικά στο βαθμό κινητικότητας του πληθυσμού. Επομένως, ο πιθεώνας μας φαίνεται ότι τεκμηριώνει έναν μόνιμο οικισμό και όχι μία περιοδική εγκατάσταση κτηνοτρόφων. Με αφετηρία την προσέγγιση αυτή και λαμβάνοντας υπόψη ότι ακόμη και οι οικίες με εκτεταμένους πιθεώνες, όταν δε συνοδεύονται από τις απαραίτητες εγκαταστάσεις (π.χ. αλώνια, πιεστήρια, ληνοί κτλ), δεν είναι δεδομένο ότι αποδεικνύουν την ενασχόληση των κατοίκων με τη γεωργία, θα μπορούσε αυτή η δομή της υπαίθρου να συσχετιστεί με την αγροτική παραγωγή, παρόλο που δε συνοδεύεται από ανάλογα ευρήματα; Αρκεί να αναλογιστούμε πως τα προϊόντα θα μπορούσαν να φτάνουν σε αποθηκευμένη μορφή μέσω των δικτύων ανταλλαγής και, συνεπώς, η αποθήκευση να μη σχετίζεται άμεσα με την παραγωγή.

Όπως ήδη αναφέρθηκε, το μέγεθος των αποθηκευτικών αγγείων βρίσκεται σε συνάρτηση με τη χωρητικότητά τους και, κατ' επέκταση, τη δυνατότητα σίτισης του πληθυσμού της οικίας ή του οικισμού. Υπολογίστηκε πως οι σωζόμενοι πίθοι στα Αλώνια Ποντοκόμης είχαν ελάχιστη συνολική χωρητικότητα 2.761 lt. Η τιμή αυτή θα πρέπει να είναι μεγαλύτερη, αν αναλογιστούμε πως οι πίθοι 1/4, 5 και 6 δε σώζονται ακέραιοι, οπότε θα πρέπει να υποθέσουμε χωρητικότητα περίπου 3.000 lt ή και περισσότερο. Ακόμη, η πιθανή χρήση αποθηκευτικών μέσων από φθαρτά υλικά, μας επιτρέπει να εικάσουμε πως η αποθηκευτική δυνατότητα του πιθεώνα μπορεί να υπήρξε μεγαλύτερη από όσο συμπεραίνεται σε ένα πρώτο επίπεδο ανάλυσης. Συνεπώς, λαμβάνοντας υπόψη πως για τη συντήρηση μίας πυρηνικής οικογένειας για ένα χρόνο, απαιτούνται 1000 λίτρα (1 m^3), δηλαδή σχεδόν ένας τόνος, σιτηρών, σύμφωνα με τους υπολογισμούς των Kramer, Halstead και Sigaut, μπορούμε να υπολογίσουμε πως η αποθηκευτική διαδικασία θα αφορούσε στην κάλυψη διατροφικών αναγκών που απευθύνονταν σε μία ομάδα μεγαλύτερη από την πυρηνική. Συγκεκριμένα, η αποθηκευμένη ποσότητα σιτηρών εκτιμάται πως αντιπροσωπεύει τις ανάγκες σχεδόν τριών οικογενειών. Αυτό θα μπορούσε να σημαίνει πως εκτός από την οικογένεια που κατοικούσε στο οίκημα, ο πιθεώνας εξυπηρετούσε τις διατροφικές ανάγκες και της οικογένειας που πιθανόν να κατοικούσε στο κτίσμα ανατολικά, παρόλο που είναι πιθανό αυτές να καλύπτονταν από τους Πίθους 2 και 1/4 που βρίσκονταν εγγύτερα. Ωστόσο, ακόμα και αυτό να συμβαίνει, βεβαιώνεται πλεόνασμα για μία ακόμη οικογένεια.

Με βάση τα παραπάνω, γίνεται αντιληπτό πως ο όγκος των αποθηκευμένων προϊόντων μοιάζει να ήταν σημαντικός και μας προσανατολίζει προς μία αποθηκευτική

δραστηριότητα μεσαίας κλίμακας. Το συγκεκριμένο νοικοκυριό ήταν σε θέση να συγκεντρώσει και να διαχειριστεί μεγάλες ποσότητες διατροφικών αγαθών, διαθέτοντας αποθηκευτική δυνατότητα ικανή όχι μόνον να καλύψει τις διατροφικές ανάγκες της συγκεκριμένης οικιακής μονάδας, αλλά μιας πιο διευρυμένης ομάδας. Πιθανόν τη διευρυμένη αυτή ομάδα να αποτελούσε η ευρύτερη κοινότητα, αφού όπως είπαμε αυτή αποτελείτο από δύο ή τρεις οικιακές μονάδες, καταδεικνύοντας συνεπώς μία μικρής κλίμακας συνεργασία ανάμεσα στις οικιακές μονάδες. Το γεγονός αυτό ενίσχυε την οικονομική και κοινωνική θέση του εν λόγω νοικοκυριού και εξασφάλιζε μία ιδιαίτερη θέση για τα μέλη του στην τοπική κοινωνική ιεραρχία, προσδίδοντάς τους κύρος, καθώς και οικονομική και κοινωνική ισχύ. Αυτής της κλίμακας η αποθήκευση, στο πλαίσιο της κοινότητας και όχι του νοικοκυριού, προϋποθέτει, δηλαδή, μία ανώτερη κοινωνική τάξη που οργανώνει την ενέργεια αυτή, μία ομάδα ανθρώπων που έπαιζε κάποιου είδους ιεραρχικό ρόλο στη λειτουργία της κοινότητας. Άμεση συνέπεια θα αποτελούσε η δημιουργία σχέσεων μικρής εξάρτησης και ανισότητας ανάμεσα στις οικιακές μονάδες. Μπορούμε, λοιπόν, να υποθέσουμε ότι η οικιστική μονάδα που εντοπίστηκε στα Αλώνια Ποντοκόμης λειτουργούσε κατά τον 13^ο-12^ο αι. π.Χ. ως ένα αρκετά σημαντικό αποθηκευτικό κέντρο για την τοπική κοινωνία, αφού η ποσότητα του αποθηκευμένου προϊόντος μαρτυρά τη συγκέντρωση αξιόλογου αποθέματος, το οποίο θα εξασφάλιζε αυτάρκεια για τις υπόλοιπες οικιστικές μονάδες του οικισμού. Συνεπώς, πιθανόν να μπορούμε να μιλάμε για μία οικιστική μονάδα κεντρικής σημασίας.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να σημειώσουμε πως, παρά τις εμφανείς επιδράσεις του μυκηναϊκού κόσμου στην κεραμική και στην οικοδομική τέχνη, στη Μακεδονία δεν συναντάται η ανακτορική δομή του μυκηναϊκού κόσμου υπό την έννοια της οργανωμένης και θεσμοθετημένης κεντρικής εξουσίας. Είναι ελάχιστα τα κοινά στοιχεία με τις κοινωνικές δομές της νότιας Ελλάδας και του νότιου Αιγαίου γενικότερα. Η Μακεδονία, λοιπόν, βρίσκεται στην γεωγραφική και κοινωνικο-οικονομική περιφέρεια του μυκηναϊκού κόσμου και οι τοπικές εξελίξεις στη μακεδονική ενδοχώρα ακολουθούν μία διαδρομή ανεξάρτητη από αυτήν του Νότου, προσανατολισμένη στις επαρκείς προσόδους της γης και των παραδοσιακών τρόπων διαχείρισής τους. Κατά τον 13^ο-12^ο αιώνα, όταν σημειώνεται η σταδιακή κατάρρευση του μυκηναϊκού πολιτισμού, στα Αλώνια Ποντοκόμης και στην ευρύτερη περιοχή της Δυτικής Μακεδονίας παρατηρείται διάσπαρτη κατοίκηση, κατά γένη, ενώ επικρατεί μία σχετική πολιτική και κοινωνική σταθερότητα, την οποία διαταράσσουν γεγονότα μεμονωμένα και ξένα προς εκείνα των γενικευμένων καταστροφών του νότιου ελλαδικού κορμού.

Η έρευνα της παρούσας μελέτης ευτύχησε να συγκεντρώσει αξιόλογες πληροφορίες από τα αρχαιοβοτανικά κατάλοιπα που εντοπίστηκαν στο εσωτερικό των πύθων, τα οποία ερμηνεύονται ως αποθηκευμένα προϊόντα και αποτελούν απόδειξη της χρήσης των συγκεκριμένων ειδών από τους κατοίκους του οικισμού. Αρχικά, θα πρέπει να σημειωθεί πως υπάρχει ένα ευρύ φάσμα ειδών, τα οποία μπορεί να έχουν χρησιμοποιηθεί χωρίς να έχουν αφήσει ίχνη λόγω της μη επαφής τους με τη φωτιά. Επιπλέον, δε μπορεί να αποκλειστεί η πιθανότητα να απουσιάζουν από τα ευρήματα σπόροι, οι οποίοι αν και ήρθαν σε άμεση επαφή με φωτιά δε διατηρήθηκαν είτε γιατί η φωτιά δεν ήταν αρκούντως ισχυρή είτε λόγω των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών που παρουσίαζαν τα φυτικά κατάλοιπα. Χρειάζεται επίσης να σημειωθεί πως δεν προορίζονταν όλες οι πρώτες ύλες για ανθρώπινη κατανάλωση, αφού κάποιες πιθανόν να προορίζονταν και για ζωοτροφή. Η διάκριση μεταξύ τους δεν είναι πάντα εύκολη, αφού κάποιες καλλιέργειες γνωρίζουμε ότι χρησιμοποιούνταν και για τις δύο περιπτώσεις.

Όπως είδαμε, στο εσωτερικό των πύθων στα Αλώνια Ποντοκόμης εντοπίστηκε ελάχιστη ποσότητα αρχαιοβοτανικού υλικού. Αυτό δε μπορεί να αποτελέσει αξιόπιστο δείγμα για την ασφαλή εκτίμηση της συγκομιδής της χρονιάς που πραγματοποιήθηκε η καταστροφή. Τα περισσότερα ευρήματα προέρχονται από τους Πύθους 9, 8 και 5 και περιλαμβάνουν σιτάρι, όσπρια, φακή και λαθούρι, γίγαρτα σταφυλιού και μικρή ποσότητα δημητριακών.

Οι σπόροι του σιταριού, οι οποίοι εντοπίστηκαν σε μικρή ποσότητα, είναι έντονα απανθρακωμένοι, ενώ δε συμβαίνει κάτι αντίστοιχο με τα γίγαρτα, το λαθούρι και τη φακή. Η ταυτόχρονη παρουσία έντονα και μη έντονα απανθρακωμένων σπόρων στο εσωτερικό ενός πύθου θα μπορούσε ίσως να εξηγηθεί από την υπόθεση πως οι έντονα καμένοι σπόροι προέρχονται από κάποιο σημείο του οικισμού, όπου πραγματοποιούνταν τροφοπαρασκευαστικές δραστηριότητες, κατά τη διάρκεια των οποίων οι σπόροι κήκαν και διέφυγαν από την εστία. Στο ίδιο σημείο μπορεί στη συνέχεια να πραγματοποιήθηκε και η επεξεργασία του λαθουριού, των γιγάρτων και της φακής και, κατά τη συλλογή των τελευταίων για αποθήκευση, να συλλέχθηκαν και οι έντονα απανθρακωμένοι σπόροι. Παρόμοια υπόθεση μπορεί να πραγματοποιηθεί για την παρουσία των άγριων ειδών (ζιζάνια), τα οποία μπορεί να συλλέχθηκαν κατά λάθος από τον αγρό.

Αυτό που προκαλεί εντύπωση, όμως, είναι το γεγονός πως σε κάθε πύθο εντοπίστηκαν διάφορα είδη σπόρων και όχι μόνο ένα είδος, στοιχείο που υποδεικνύει πως δεν υπήρχε αποθήκευση ενός μόνο προϊόντος σε κάθε πύθο. Συνεπώς, δε μπορούμε να μιλήσουμε για καθαρή αποθήκευση προϊόντος, αλλά μόνο για συγκέντρωση υπολειμμάτων από

προηγούμενες φάσεις αποθήκευσης. Επιπλέον, αφού κάθε πίθος δεν χρησιμοποιείτο για την αποθήκευση αποκλειστικά ενός είδους προϊόντος, συνεπώς η ομαδοποίησή τους σε συστάδες προφανώς εξυπηρετούσε μόνο στην εύκολη προσβασιμότητα σε αυτούς και όχι στη διαφοροποίησή τους ανάλογα με το αποθηκευμένο είδος.

Η μικρή ποσότητα αρχαιοβοτανικών καταλοίπων από αποθηκευμένα προϊόντα που περισυλλέχθηκε είναι δυσανάλογη με το μέγεθος της αποθήκευσης. Η δυσαναλογία αυτή μπορεί να ερμηνευθεί ως αποτέλεσμα της περιόδου οπότε συνέβη η καταστροφή του οικισμού, δηλαδή πως η καταστροφή του οικισμού έλαβε χώρα πολύ πριν γίνει η συλλογή και η αποθήκευση της ετήσιας σοδειάς, όταν τα εφόδια ήταν λιγοστά και πιθανώς το περίσσευμα είχε καταναλωθεί. Ακόμη, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε πως μετά την καταστροφική φωτιά, οι κάτοικοι προσπάθησαν να διασώσουν μέσα από τις αποθήκες οτιδήποτε είχε μείνει ανέπαφο, ακόμη και σπόρους που δεν απανθρακώθηκαν.

Συνοψίζοντας, η μελέτη του υλικού από τη θέση που εντοπίστηκε στα Αλώνια Ποντοκόμης σκιαγράφησε τη φυσιογνωμία μίας οικιστικής μονάδας της YEX, η οποία κατάφερε να ενσωματωθεί στο φυσικό της περιβάλλον και να αντλήσει από αυτό ό,τι ήταν απαραίτητο για την επιβίωση και τις συνθήκες σταθερότητάς των μελών της, δηλαδή να διαμορφώσει τον χώρο σύμφωνα με τη δική τους αντίληψη και τις δικές τους ανάγκες. Η εντοπισμένη οικιστική μονάδα είναι σημαντική καθώς, αφενός, η ανασκαφή και η μελέτη της συμβάλλουν με σημαντικά δεδομένα στην κατανόηση του ευρύτερου χώρου της Δυτικής Μακεδονίας, όπου οι ανεσκαμμένοι οικισμοί της περιόδου είναι λίγοι και αποσπασματικά σωζόμενοι, ενώ ο συγκεκριμένος πιθεώνας αποτελεί τον δεύτερο εντοπισμένο στο οικιστικό του πλαίσιο σε όλη την εξεταζόμενη περιοχή. Αφετέρου, πρόκειται για μία οικιστική μονάδα με κοινωνική και οικονομική ισχύ, μία μονάδα κεντρικής σημασίας για την τοπική κοινωνία.

Η συνέχιση της έρευνας του οικισμού, με την ανασκαφή και του δεύτερου εντοπισμένου κτίσματος, αλλά και η διεξαγωγή ανασκαφών στις αρχαιολογικές θέσεις της YEX που έχουν εντοπιστεί και δεν έχουν διερευνηθεί στην περιοχή της Δυτικής Μακεδονίας, θα εμπλούτιζαν σημαντικά τα υπάρχοντα πενιχρά δεδομένα για την περιοχή. Επιπλέον, η δημοσίευση μελετών που να επεξεργάζονται τα ζητήματα της κοινωνικής οργάνωσης των οικισμών, σε μία προσπάθεια ανάγνωσης των πολιτισμικών χαρακτηριστικών των κοινωνιών, αλλά και του ρόλου και της σημασίας της αποθήκευσης στην κοινωνικο-πολιτισμική εξέλιξη στον χώρο της προϊστορικής Μακεδονίας, θα βοηθούσε να σχηματιστεί μία ολοκληρωμένη εικόνα για το θέμα και να αναπτυχθούν νέες προσεγγίσεις.

Η ερμηνεία των αρχαιολογικών ευρημάτων που προέρχονται από τη θέση στα Αλώνια Ποντοκόμης αποτέλεσε μία προσπάθεια «μελέτης περίπτωσης» ελέγχου και συγχώνευσης στοιχείων από όλες τις θεωρητικές προσεγγίσεις και τις «σχολές» αρχαιολογικής σκέψης, ώστε να συγκροτηθεί μία ολοκληρωμένη εικόνα. Πραγματοποιήθηκε ταξινόμηση και χρονολόγηση των ευρημάτων, σύμφωνα με τα πολιτισμικο-ιστορικά πρότυπα, απαραίτητη στην ευχερέστερη μελέτη του υλικού, και χρησιμοποιήθηκαν μέθοδοι και εργαλεία των θετικών επιστημών, που μας παρείχαν σημαντικές πληροφορίες σχετικά με τη χωρητικότητα των πύλων και τη διατροφή. Η ερμηνεία που προτάθηκε θα είναι μία εκ των πολλών που μπορούν να προταθούν από τα ίδια δεδομένα, αφού αυτή είναι αναπόφευκτα διαμορφωμένη μέσα από τη δική μας πρόσληψη και αντίληψη, παρά την προσπάθεια να ληφθούν υπόψη όλα τα συμφραζόμενα και να εκτιμηθούν στο σύνολό τους τα ποιοτικά και ποσοτικά στοιχεία του χώρου, ώστε τα ευρήματα να ερμηνεύσουν τη ζωή στο παρελθόν. Οι απόψεις που διατυπώθηκαν πιθανόν να ενισχυθούν στη συνέχεια κάτω από το πρίσμα νέων ευρημάτων και, ενδεχομένως, να αναθεωρηθούν, όπως πρέπει να συμβαίνει σε κάθε μελέτη που αποτυπώνει τα εργαλεία της εποχής της και περιορίζεται στα όρια των δυνατοτήτων της.

Η ανασύσταση του παρελθόντος αποτελεί ένα εξαιρετικά δύσβατο εγχείρημα, στην επιτυχία του οποίου συμβάλλει ουσιαστικά η μελέτη των οικιστικών καταλοίπων. «Ξέρεις τα σπίτια πεισματώνουν εύκολα, σαν τα γυμνώσεις²⁹⁹» και είναι τόσο ενοχλητικό το πείσμα τους, γιατί, κι έτσι γυμνωμένα και ανύπαρκτα, διασώζουν μια μορφή ύπαρξης.

²⁹⁹ Στίχος από το ποίημα «Το σπίτι κοντά στη θάλασσα» της ποιητικής συλλογής «Κίχλη» του Γιώργου Σεφέρη.

6. Βιβλιογραφικές Αναφορές

- Ακαμάτη, Μ. και Βελένη, Π. (1987). *Νομός Φλώρινας. Από τα προϊστορικά στα ρωμαϊκά χρόνια*, Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού.
- Ακαμάτης, Ι.Μ. και Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Μ. (1996). *Ελληνιστική πόλη Φλώρινας/Hellenistic City of Florina*. Θεσσαλονίκη.
- Allison, P.M. (1999). Introduction. Στο P.M. Allison (επιμ.), *The Archaeology of Household Activities: Dwelling in the Past*. London: Routledge, σσ. 1–18.
- Andrea, Z. (1972). “La civilisation des tumuli du bassin de Korçe et saplace dans les Balkans du Sud-est”, *SA*, 2, σσ. 187-202.
- Ανδρέου, Σ. (2003). Η Μυκηναϊκή Κεραμική και οι Κοινωνίες της Κεντρικής Μακεδονίας κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού. Στο Ν. Κυπαρίσση – Αποστολικά και Μ. Παπακωνσταντίου (επιμ.), *Η Περιφέρεια του Μυκηναϊκού Κόσμου*, Πρακτικά Β' Διεθνούς Διεπιστημονικού Συμποσίου 26-30/9 Λαμία 1999, Αθήνα, Υπουργείο Πολιτισμού, ΙΔ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, σσ. 191-210.
- Ανδρέου, Σ. και Κωτσάκης, Κ. (1995). Ανασκαφή Τούμπας Θεσσαλονίκης. *AEMΘ* 6 (1992), σσ. 259-272.
- Andreou, S., Fotiadis, M. και Kotsakis, K., (1996). Review of Aegean Prehistory V: The Neolithic and Bronze Age of Northern Greece, *AJA*, 100, σσ. 537-97.
- Ανδρέου, Σ. και Κωτσάκης, Κ., (1997). Η προϊστορική Τούμπα Θεσσαλονίκης. Παλιά και νέα ερωτήματα. *AEMΘ* 10 (1996), σσ. 369-387.
- Andreou, S. και Psaraki, K. (2007). Tradition and Innovation in the Bronze Age Pottery of the Thessaloniki Toumba. Food and drink consumption and ‘tableware’ ceramics. Στο Η. Todorova, Μ. Stefanovich και Γ. Ivanov (επιμ.), *The Struma/Strymon River Valley in Prehistory*. Proceedings of the International Symposium Strymon Praehistoricus, Kjustendil–Blagoevgrad (Bulgaria), Serres–Amphipolis (Greece) 27.09– 01.10.2004. In the Steps of James Harvey Gaul, 2, Sofia: The James Harvey Gaul Foundation, σσ. 397-420.
- Ανδρικού, Ε. (2014). Ταφικά έθιμα της Μέσης Εποχής του Χαλκού στη Θήβα. Στο Β. Αραβαντινός και Ε. Κουντούρη (επιμ.), *100 χρόνια Αρχαιολογικού έργου στη Θήβα, Οι πρωτεργάτες των ερευνών και οι συνεχιστές τους*.

- Συνεδριακό κέντρο Θήβας 15-17 Νοεμβρίου 2002. Αθήνα, ΤΑΠΑ, σσ. 117-137.
- Αραβαντινός, Α. (1970). *Στοιχεία πολεοδομίας*. Αθήνα: ΕΜΠ.
- Αρχαιολογικοί χώροι. Περιφερειακή Ενότητα Φλώρινας. Αρχαιολογικοί χώροι - Περιφερειακή Ενότητα Φλώρινας (pdm.gov.gr)
- Aufgebauera, A., Panagiotopoulos, K., Wagner, B., Schaebitz, F., Viehberg, F.A., Hendrik, V., Zanchetta, G., Sulpizio, R., Leng, M.J. και Damaschke, M. (2012). Climate and environmental change in the Balkans over the last 17 ka recorded in sediments from Lake Prespa (Albania/F.Y.R. of Macedonia/Greece). *Quaternary International*, 274, σσ. 122-135.
- Βαβουρανάκης, Γ. (2012). Τοπίο και αρχαιολογία στην Ελλάδα: Σημειώσεις για μια παρεξηγημένη σχέση. Στο Δ. Μουρελάτος (επιμ.), *Πόλη και Υπαιθρος στη Μεσόγειο (Διαχρονία)*, Παράρτημα Β. Αθήνα: Σύλλογος Μεταπτυχιακών Φοιτητών Ιστορίας-Αρχαιολογίας Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, σσ. 39-52.
- Βαβουρανάκης, Γ. (2015). *Εικόνα και αρχαιολογία. Η περίπτωση της προϊστορικής αρχιτεκτονικής. Μέρος Α*. Αθήνα: Κάλλιπος.
- Bailey, D.W. (1990). The Living House: signifying continuity. Στο R. Samson (επιμ.), *The social Archaeology of Houses*. Edinburgh: Edinburgh University Press, σσ.19-48.
- Βαλαμώτη, Σ.Μ. (2009). *Η αρχαιοβοτανική έρευνα της διατροφής στην προϊστορική Ελλάδα*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Baugh, S. και De Cunzo, L.A. (2002). Archaeological Perspectives on and Contributions to the Study of Colonial American Gardens. *Landscape Journal*, 21 (1), University of Wisconsin Press, σσ. 68-85.
- Binford, L.R. (1962). Archaeology as Anthropology. *American Antiquity*, 28(2), σσ. 217-225.
- Binford, L.R. (1965). Archaeological systematic and the study of cultural process. *American Antiquity*, 31(2), σσ. 203-210.
- Binford, L. R. (1972). *An Archaeological Perspective*. New York: Seminar Press.
- Binford, L.R. (1982). The Archaeology of place. *Journal of Anthropological Archaeology* 1, σσ. 5-31.
- Βλαχόπουλος, Α. (2012). Η ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδος στη Νάξο, Τα ταφικά σύνολα και οι συσχετισμοί τους με το Αιγαίο. Η Νάξος και ο Μυκηναϊκός Κόσμος της

- Μετανακτορικής περιόδου, Τόμος ΙΙ. *Αρχαιογνωσία* 10, Αθήνα: Πανεπιστήμιο Αθηνών, Φιλοσοφική Σχολή.
- Βοκοτοπούλου, Ι. (1986). *Βίτσα τα νεκροταφεία μιας μολοσσικής κόμης*. Αθήνα: ΤΑΠΑ.
- Bottema, S. (1982). Palynological investigations in Greece with special reference to pollen as an indicator of human activity", *Palaeohistoria*, 24, σσ. 257-89.
- Branton, N. (2009). Landscape Approaches in Historical Archaeology: The Archaeology of Places. Στο T. Majewski και D. Gaimster (επιμ.), *International Handbook of Historical Archaeology*, New York: Springer.
- Brück, J. (1999). Houses, lifecycles and deposition on Middle Bronze Age settlements in southern England. *Proceedings of the Prehistoric Society*, 65, σσ. 145–66.
- Brück, J. (2006). Fragmentation, personhood and the social construction of technology in Middle and Late Bronze Age Britain, *Cambridge Archaeological Journal*, 16(3), σσ. 297–315.
- Brück, J. και Fokkens, H. (2013). Bronze Age settlements. Στο *The Oxford Handbook of the European Bronze Age*. Oxford University Press, σσ. 82-101.
- Carroll, M. (2011). Infant Death and Burial in Roman Italy. *Journal of Roman Archaeology* 24, σσ. 99–120.
- Carroll, M. (2012). “No part in early things”. The Death, Burial and Commemoration of Newborn Children and Infants in Roman Italy. Στο M. Harlow and L. Larsson Loven (επιμ.), *Families in the Roman and Late Antique World*, Continuum, London, σσ. 41-63.
- Christakis, K.S. (2008). The politics of storage: Storage and Sociopolitical Complexity in Neopalatial Crete. *Prehistoric Monographs* 25, Philadelphia, Pennsylvania.
- Chapman, J. (1999). Deliberate house-burning in the prehistory of central and eastern Europe. *Glyfer och arkeologiskarum: Envanbok till Jarl Nordbladh*. Goteborg. Gotarc Series A (3). University of Goteborg Press, σσ. 113-116.
- Clarke, D.L. (1977). Spatial Information in Archaeology. Στο D.L. Clarke (επιμ.), *Spatial Archaeology*, London: Academic Press, σσ. 1-29.
- Colson, E. (1979). In Good Years and in Bad: Food Strategies of Self-Reliant Societies. *Journal of Anthropological Research*, 35(1), University of New Mexico, σσ. 18-29.

- De Boeck, F. (1994). "When Hunger Goes around the Land: Hunger and Food among the Alaund of Zaire." *Man* 29, σσ. 257–282.
- Δελιόπουλος, Γ. (2014). *Η οργάνωση της παραγωγής και η λειτουργία της κεραμικής των οικιστικών οριζόντων I-III*. Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη.
- Δεσποτόπουλος, Ι. (1932). «Πολεοδομική», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμος Κ', σσ. 427-428.
- Earle, T.K. και Preucel, R.W. (1987). Processual archaeology and the radical critique. *Current Anthropology* 28(4), σσ. 501-513.
- Fairclough, G.J. (2002). Europe's landscape: archaeology, sustainability and agriculture. Στο G. Fairclough και S. Rippon (επιμ.), *Europe's cultural landscape: Archaeologists and the management of change*, Brussels: Europae Archaeologiae Consilium, σσ. 1-12.
- Feuer, B. (1983). *The Northern Mycenaean Border in Thessaly*. BARA International Series 176.
- Fotiadis, M. (1985). *Ecology, Economy and Settlement among Subsistence Farmers in the Serres Basin, 5000-1000 B.C.*, Ph.D. dissertation, Indiana University.
- French, D. H. (1964). Prehistoric pottery from Macedonia and Thrace. *Prähistorische Zeitschrift*, 42, σσ. 30-48.
- Ζιώτα, Χ. (1990). Ο νομός Κοζάνης στην προϊστορία. Έρευνα και προοπτικές. *Δυτικομακεδονικά Γράμματα*, 1, σσ. 105-134.
- Ζιώτα, Χ. (2007). *Ταφικές πρακτικές και κοινωνίες της Εποχής του Χαλκού στη Δυτική Μακεδονία. Τα νεκροταφεία στην Κοιλιάδα και στις Γούλες Κοζάνης*. Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη.
- Ζιώτα, Χ. (2009). *ΑΔ 55 (2000)*, Χρονικά Β'2. Αθήνα, σσ. 818-820.
- Ζιώτα, Χ. (2011). Ο νεολιθικός οικισμός «Κλείτος 1» και τα νεότερα δεδομένα για την προϊστορική έρευνα. *AEAM I(2009)*, σσ. 211-230.
- Ζιώτα, Χ. (2014α). Η ανασκαφή του 2010 στον Κλείτο Κοζάνης. *AEMΘ 24 (2010)*, σσ. 53-62.
- Ζιώτα, Χ. (2014β). Ο οικισμός του Κλείτου Κοζάνης στο ευρύτερο φυσικό και ανθρωπογενές περιβάλλον της Νεότερης και Τελικής Νεολιθικής περιόδου. Στο Ε. Στεφανή, Ν. Μερούσης και Α. Δημουλά (επιμ.), *Εκατό χρόνια έρευνας στην Προϊστορική Μακεδονία. 1912-2012*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου,

- Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, 22-24 Νοεμβρίου 2012, Θεσσαλονίκη, σσ. 323-336.
- Ζιώτα, Χ. (2016). *ΑΔ* 67 (2012), Χρονικά Β'2, Αθήνα, 659-660.
- Ζιώτα, Χ. (2017). Νομός Κοζάνης. *ΑΔ* 68 (2013), Χρονικά Β'2. Αθήνα, σσ. 696-706.
- Ζιώτα, Χ. και Χονδρογιάννη-Μετόκη, Α. (1997). Αλιάκμων 1993, Προϊστορική έρευνα. *ΑΕΜΘ* 7 (1993), σσ. 33-42.
- Ζιώτα, Χ., Χονδρογιάννη-Μετόκη, Α. και Μαγγουρέτσιου, Ε. (2013). Η αρχαιολογική έρευνα στον Κλείτο Κοζάνης το 2009. *ΑΕΜΘ* 23 (2009), σσ. 37-52.
- Ζιώτα, Χ. και Μαγγουρέτσιου, Ε. (2018). Εμπόριο και Αναρράχη Κοζάνης: αρχαιότητες στην πορεία ενός νέου οδικού άξονα. *ΑΕΜΘ* 27 (2013), σσ. 109-120.
- Ζιώτα, Χ., Λόκανα, Χ. και Μοσχάκης, Κ. (2018). Νέα στοιχεία διαχρονικότητας από τη Μαυροπηγή Εορδαίας. *ΑΕΜΘ* 27 (2013), σσ. 97-108.
- Gerritsen, F.A. (επιμ.) (2003). *Local Identities: Landscape and Community in the Late Prehistoric Meuse-Demer-Scheldt Region*. Amsterdam Archaeological Studies. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Gillings, M., Haciguzeller, P. και Lock, G. (2020). Archaeology and spatial analysis. Στο M. Gillings, P. Haciguzeller and G. Lock (επιμ.), *Archaeological Spatial Analysis: A Methodological Guide*. Routledge.
- Halstead, P. (1989). The Economy has a Normal Surplus: Economic Stability and Social Change among Early Farming Communities of Thessaly, Greece. Στο P. Halstead και J. O'Shea (επιμ.), *Bad Year Economics: Cultural Responses to Risk and Uncertainty*, Cambridge, σσ. 68-80.
- Halstead, P. (2014). *Two Oxen Ahead: Pre-Mechanized Farming in the Mediterranean*. Chichester: Wiley-Blackwell.
- Hammond, N.G.L. (1995). *Ιστορία της Μακεδονίας, τόμος Α' (ιστορική γεωγραφία και προϊστορία)*. Θ. Γεωργιάδης (επιμ.), Μ. Χαλκιοπούλου - Γ. Φωτιάδης και Θ. Γεωργιάδης (μτφρ.), Θεσσαλονίκη: Μαλλιάρης-παιδεία.
- Hänsel, B. (1979). Ergebnisse der Grabungen bei Kastanas in Zentralmakedonien 1975-1978. *JRGZM* 26, σσ. 167-202.
- Hänsel, B. (1989). "Ausgrabungen in einem Siedlungshugel der Bronze und Eisenzeit Makedoniens" 1975-1979: Die Grabung und der Baubefund. *Praehistorische Archäologie in Sudeuropa*, 1, Berlin: Spiess.

- Harris, M. και Ross, E.B. (επιμ.) (1987). *Food and Evolution: Towards a Theory of Human Food Habits*. Philadelphia.
- Heurtley, W.A. (1926-27). A Prehistoric Site in Western Macedonia and the Dorian Invasion. *BSA*, 28, σσ. 158–194.
- Heurtley, W.A. (1939). *Prehistoric Macedonia*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Higgs, E.S. (1964). A Hand Axe from Greece, *Antiquity*, 38, σσ. 54-55.
- Hochstetter, A. (1982). Die mattbemalte Keramik in Nordgriechenland, *PZ* 57, σσ. 201-219.
- Hochstetter, A. (1984). *Kastanas, Ausgrabungen in einem Siedlungshugel der Bronze - und Eisenzeit Makedoniens 1975-1979, Die Handgemachte Keramik, Schichten 19 bis 1*. Prahistorische Archaologie in Sudosteuropa, 3. Berlin: Verlag Volker Spiess.
- Hodder, I. (1982). *Symbols in Action: Ethnoarchaeological Studies of Material Culture*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hodder, I. (1987α). The Contextual Analysis of Symbolic Meanings. Στο I. Hodder (επιμ.), *The Archaeology of Contextual Meanings*. New Directions in Archaeology. Cambridge: Cambridge University Press, σσ. 1–10.
- Hodder, I. (1987β). The Meaning of Discard: Ash and Domestic Space in Baringo. Στο S. Kent (επιμ.), *Method and Theory for Activity Area Research: An Ethnoarchaeological Approach*. New York: Columbia University Press, σσ. 424–448.
- Huntley, B. και Prentice, I.C. (1988). July Temperatures in Europe from Pollen Data 6000 Years before Present, *Science*, 241, σσ. 687-690.
- Ingold, T. (1993). The Temporality of the Landscape. *World Archaeology* 25(2), σσ. 152-174.
- Ιωσηφίδης, Θ. (2008). *Ποιοτικές μέθοδοι έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες*. Αθήνα: Κριτική.
- Jochim, M. (1983). Optimization Models in Context. Στο J. Moore and A. Keene (επιμ.), *Archaeological Hammers and Theories*. Academic Press, New York, σσ. 157-170.
- Jochim, M. (1998). *A Hunter–Gatherer Landscape*. Kluwer/Plenum, New York.
- Johnson, M.H. (2012). Phenomenological Approaches in Landscape Archaeology. *Annual Review of Anthropology* 41, σσ. 269-284.

- Καλλιπολίτης, Β.Γ. (1950). Άνασκαφή ἀρχαίας νεκροπόλεως ἐν Κοζάνη. *ΠΑΕ*, σσ. 281-292.
- Καλλιπολίτης, Β.Γ. (1958). Άνασκαφή ἀρχαίας νεκροπόλεως ἐν Κοζάνη. *ΠΑΕ*, σσ. 96-102.
- Καραμήτρου-Μεντεσίδη, Γ. (1992). Από την ανασκαφική έρευνα στην Αιανή. *ΑΕΜΘ* 3 (1989), σσ. 45-47.
- Καραμήτρου-Μεντεσίδη, Γ. (1993α). Η Άνω Μακεδονία στην ύστερη εποχή του χαλκού και στην πρώιμη εποχή του σιδήρου. Στο *Ελληνικός πολιτισμός. Μακεδονία. Το βασίλειο του Μ. Αλεξάνδρου*, ΥΠΠΟ, ICOM-Ελληνικό Τμήμα, Αθήνα, σσ. 122 κ.ε.
- Καραμήτρου-Μεντεσίδη, Γ. (1993β). *ΑΔ* 43 (1988), Χρονικά Β'2. Αθήνα, σσ. 398-406.
- Καραμήτρου-Μεντεσίδη, Γ. (1994α). Οι αρχαιότητες του Βελβεντού, τα πρώτα ιστορικά συμπεράσματα. *Βελβεντό, Χθες, Σήμερα, Αύριο*. Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου 1993, Θεσσαλονίκη, σσ. 41-98.
- Καραμήτρου-Μεντεσίδη, Γ. (1994β). *Δυτική Μακεδονία: τουριστικός οδηγός*. Κοζάνη: Περιφέρεια Δυτικής Μακεδονίας.
- Καραμήτρου-Μεντεσίδη, Γ. (1995). *ΑΔ* 45 (1990), Χρονικά Β'2. Αθήνα, σσ. 370.
- Καραμήτρου-Μεντεσίδη, Γ. (1998). Ο μακεδονικός τάφος στους Πύργους Εορδαίας. *ΑΕΜΘ* 9 (1995), σσ. 25-38.
- Καραμήτρου-Μεντεσίδη, Γ. (1999α). *Βόιον-Νότια Ορεστίς. Αρχαιολογική έρευνα και Ιστορική Τοπογραφία*. Θεσσαλονίκη.
- Καραμήτρου-Μεντεσίδη, Γ. (1999β). *ΑΔ* 49 1994 Χρονικά Β'2. Αθήνα, σσ. 548-550.
- Καραμήτρου-Μεντεσίδη, Γ. (2000α). *ΑΔ* 50 (1995), Χρονικά Β'2. Αθήνα, σσ. 567-584.
- Καραμήτρου-Μεντεσίδη, Γ. (2000β). Άνω Κώμη Κοζάνης 1998. *ΑΕΜΘ* 12 (1998), σσ. 439-464.
- Καραμήτρου-Μεντεσίδη, Γ. (2001α). *ΑΔ* 51 (1996), Χρονικά Β'2. Αθήνα, σσ. 521-546.
- Καραμήτρου-Μεντεσίδη, Γ. (2001β). Νομός Κοζάνης 1999: ανασκαφές εν οδοίς και παροδίω. *ΑΕΜΘ* 13 (1999), σσ. 337-368.
- Καραμήτρου-Μεντεσίδη, Γ. (2002α). Αιανή, 2000. Άνασκαφή νεκροταφείου Ύστερης Εποχής Χαλκού. *ΑΕΜΘ* 14 (2000), σσ. 591-606.

- Καραμήτρου-Μεντεσίδη, Γ. (2002β). Νομός Κοζάνης 2000. Ανασκαφές εν οδοίς και παροδίω. *AEMΘ* 14 (2000), σσ. 607-640.
- Καραμήτρου-Μεντεσίδη, Γ. (2003α). Μυκηναϊκά Ελιμιώτιδας και Άνω Μακεδονίας. Στο *Η Περιφέρεια του Μυκηναϊκού Κόσμου*, Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Διεπιστημονικού Συμποσίου, Λαμία 26-29 Σεπτεμβρίου 1999, Αθήνα, σσ. 167-190.
- Καραμήτρου-Μεντεσίδη, Γ. (2003β). *ΑΔ* 52 (1997), Χρονικά Β΄2. Αθήνα, σσ. 737-740,745.
- Καραμήτρου-Μεντεσίδη, Γ. (2004). *ΑΔ* 53 (1998), Χρονικά Β΄2. Αθήνα, σσ. 666-673, 686.
- Καραμήτρου-Μεντεσίδη, Γ. (2005α). *Δήμος Σιάτιστας: Ιστορία-Αρχαιολογία. Σιάτιστα, Παλαιόκαστρο, Δαφνερό, Μικρόκαστρο*. Έκδοση Αρχαιολογικού Μουσείου Αιανής. Αιανή Κοζάνης.
- Καραμήτρου-Μεντεσίδη, Γ. (2005β). Σωστικές ανασκαφές στον Νομό Κοζάνης κατά το 2003. *AEMΘ* 17 (2003), σσ. 553-569.
- Καραμήτρου-Μεντεσίδη, Γ. (2006α). Νομοί Κοζάνης και Γρεβενών: ΔΕΗ Α.Ε. (φράγμα Ιλαρίωνα) και αρχαιότητες. *AEMΘ* 18 (2004), σσ. 609-622.
- Καραμήτρου-Μεντεσίδη, Γ. (2006β). *ΑΔ* 54 (1999). Χρονικά Β΄2. Αθήνα, σσ. 617-639.
- Καραμήτρου-Μεντεσίδη, Γ. (2007). Μαυροπηγή 2005: λιγνιτωρυχεία και αρχαιότητες. *AEMΘ* 19 (2005), σσ. 511-540.
- Καραμήτρου-Μεντεσίδη, Γ. (2008α). *Αιανή. Η κατοικία στην αρχαιότητα*. Υπουργείο Πολιτισμού. Κοζάνη: Αρχαιολογικό Μουσείο Αιανής.
- Καραμήτρου-Μεντεσίδη, Γ. (2008β). *Αιανή. Αρχαιολογικοί χώροι και Μουσείο. Αρχαιολογικός Οδηγός*. Αιανή Κοζάνης: Αρχαιολογικό Μουσείο Αιανής.
- Καραμήτρου-Μεντεσίδη, Γ. (2008δ). Φράγμα Ιλαρίωνος 2006: Έρευνα στην Ελάτη, Παναγιά και Παλιουριά. *AEMΘ* 20 (2006), σσ. 875-894.
- Καραμήτρου-Μεντεσίδη, Γ. (2008γ). Νομός Κοζάνης 2006: Πολύμυλος, Κλείτος, Περδίκκας, Μικρόκαστρο, Αλιάκμων. *AEMΘ* 20 (2006), σσ. 847-874.
- Καραμήτρου-Μεντεσίδη, Γ. (2009α). *Η Τυμφαία και ο Νομός Γρεβενών. Οι πρόσφατες ανασκαφές*. Υπουργείο Πολιτισμού. Λ΄ ΕΠΚΑ. Αιανή.
- Καραμήτρου-Μεντεσίδη, Γ. (2009β). *ΑΔ* 55 (2000), Χρονικά Β΄2. Αθήνα, σσ. 790-800.

- Καραμήτρου-Μεντεσίδη, Γ. (2010α). Γρεβενά 2007. Πριόνια και Φράγμα Ιλαρίωνα. *AEMΘ* 21 (2007), σσ. 23-36.
- Καραμήτρου-Μεντεσίδη, Γ. (2010β). *Βελβεντό. Αρχαιότητες και Ιστορία*. Αιανή.
- Καραμήτρου-Μεντεσίδη, Γ. (2010γ). Η έρευνα του Φ. Πέτσα στον Νομό Κοζάνης. *Μακεδονικά*, 39(1), σσ. 201-218. doi:<https://doi.org/10.12681/makedonika.699>
- Καραμήτρου-Μεντεσίδη, Γ. και Λόκανα, Χ. (2011α). Η ανασκαφή στη θέση Κρυσπήγαδο Αλιάκμονα Βοΐου. *AEAM* 1 (2009), σσ. 301-327.
- Καραμήτρου-Μεντεσίδη, Γ. (2011β). Από την έρευνα στο Φράγμα Ιλαρίωνα (Αλιάκμων): η ανασκαφή στις θέσεις Κτιο και Παναγιά Διπόρου Γρεβενών. *AEAM* 1 (2009), σσ. 75-108.
- Καραμήτρου-Μεντεσίδη Γ. (2012). *ΑΔ* 56-59 (2001-2004), Χρονικά Β΄3β. Αθήνα, σσ. 398-539.
- Καραμήτρου-Μεντεσίδη, Γ. (2013). *ΑΔ* 60 (2005), Χρονικά Β΄2. Αθήνα, σσ. 782-814.
- Καραμήτρου-Μεντεσίδη, Γ. (2014α). *ΑΔ* 61 (2006), Χρονικά Β΄2. Αθήνα, σσ. 921-944.
- Καραμήτρου-Μεντεσίδη, Γ. (2014β). Από το ανασκαφικό έργο της Λ΄ ΕΠΚΑ κατά το 2010. *AEMΘ* 24 (2010), σσ. 17-38.
- Καραμήτρου-Μεντεσίδη, Γ. (2016). *ΑΔ* 66 (2011), Χρονικά Β΄2. Αθήνα.
- Καραμήτρου-Μεντεσίδη, Γ. (2017). Η έρευνα στη Μαυροπηγή και στο φράγμα Ιλαρίωνα κατά το 2012. *AEMΘ* 26 (2012), σσ. 47-90.
- Καραμήτρου-Μεντεσίδου, Γ. και Κεφαλίδου, Ε. (1993). *Κοζάνη, πόλη ελιμιώτιδος =: Kozani, city of elimiotis : αρχαιολογικός οδηγός = archeologicalguide*. Θεσσαλονίκη: [χ.ό.].
- Καραμήτρου-Μεντεσίδη, Γ. και Βατάλη, Μ. (2000). Πολύμυλος Κοζάνης 1998. *AEMΘ* 12 (1998), σσ. 481-502.
- Καραμήτρου-Μεντεσίδη, Γ. και Θεοδώρου, Δ. (2013). Από την έρευνα στο φράγμα Ιλαρίωνα (Αλιάκμων): η ανασκαφή στη θέση Λογκά Ελάτης. *AEMΘ* 23 (2009), σσ. 53-62.
- Κεραμόπουλλος, Α. (1934α). Έρευναι και ανασκαφαί εν τῇ Δ. Μακεδονία ὑπὸ Ἄντ. Κεράμοπούλλου. *ΠΑΕ* 1933, σσ. 58-69.
- Κεραμόπουλλος, Α. (1934β). Ανασκαφαί και έρευναι εν τη Ἄνω Μακεδονία. *ΑΕ* 1932, σσ. 48-133.

- Κεραμόπουλλος, Α. (1936). Ανασκαφαί και έρευναι εν άνω Μακεδονία. *ΠΑΕ* 1935, σσ. 42-51.
- Κεραμόπουλλος, Α. (1937). Ανασκαφαί και έρευναι εν Μακεδονία. *ΠΑΕ* 1936, σσ. 67-73.
- Κεραμόπουλλος, Α. (1938). Ανασκαφαί και έρευναι εν Μακεδονία. *ΠΑΕ* 1937, σσ. 53-66.
- Κεραμόπουλλος, Α. (1945). *Περί της φυλετικής καταγωγής των αρχαίων Μακεδόνων, 1870-1961*. Αθήναι : [χ.ό.].
- Kokkinidou, D. και Trantalidou, K. (1991). Neolithic and Bronze Age settlement in Western Macedonia, *BSA*, 86, σσ. 93-106.
- Kotsakis, K. (1991). The powerful past: theoretical trends in Greek archaeology. Στο I. Hodder (επιμ.), *Archaeological theory in Europe. The last three decades*. London and New York: Routledge, σσ. 65-90.
- Kotsakis, K. (1998). The past is ours. Images of Greek Macedonia. Στο L. Meskell (επιμ.), *Archaeology under Fire*, London and New York: Routledge, σσ. 44-67.
- Κοτσαχρήστου, Δ. (2008). *Οι αρχαιοβοτανικές έρευνες στην Προϊστορική Μακεδονία: Η συμβολή των δεδομένων από την Τούμπα Θεσσαλονίκης*. Μεταπτυχιακή εργασία. Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ.
- Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ. (1980). Οικισμός της Ύστερης Εποχής Χαλκού, στο Σταθμό Άγγιστας Σερρών. *Ανθρωπολογικά* 1-2, σσ. 54-79.
- Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ. (1982). Η Δυτική Μακεδονία στην προϊστορία: Νεολιθική εποχή. *Γ' Συνέδριο Βοϊακής Εστίας*, σσ. 98-120.
- Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ. (1992). *Πρωτοϊστορική Θάσος: Τα Νεκροταφεία του οικισμού Καστρί*. Αθήνα: ΤΑΠΑ.
- Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ. (1993). Η Μακεδονία στην εποχή του χαλκού. Στο *Ελληνικός Πολιτισμός. Μακεδονία. Το βασίλειο του Μ. Αλεξάνδρου*, ΥΠΠΟ, ICOM-Ελληνικό Τμήμα, Αθήνα.
- Κουλίδου, Σ. (2021). Mycenaean-type ceramic evidence from the lower slopes of Macedonian Olympos: The cases of the LBA cemeteries at 'Trimpina/Platamon Stop' and 'Rema Xydias'. Στο E. Karantzali (επιμ.), *The Periphery of the Mycenaean World. Recent discoveries and research results*. 3rd International Interdisciplinary Colloquium, 18-21 May 2018, Cultural Center of the Municipality of Lamia, σσ. 417-432.

- Κουλίδου, Σ., Ανδριάς, Ζ., Ζάγκου, Ε., Μάστορα, Ε., Παντελιάδου, Κ., Παπαβασιλείου, Μ. και Πάτης, Δ. (2019). Πέρασμα στον χρόνο. Ζωή και θάνατος στον Κάτω Όλυμπο κατά την ύστερη εποχή χαλκού. Η περίπτωση του ρέματος Ξυδιά στον Πλαταμόνα. *ΑΕΜΘ* 28 (2014), σσ. 163-178.
- Κουμβουρλής, Ι. (2005). *La formation de l'histoire nationale Grecque: l'apport de Spyridon Zambélios (1815-1881)*. Αθήνα: ΕΙΕ.
- Kramer, C. (1982). *Village Ethnoarchaeology- Rural Iran in Archaeological Perspective*. New York: Academic Press.
- Κραχτοπούλου, Α. (2017). Παλαιοπεριβάλλον. Στο Α. Βλαχόπουλος και Δ. Τσιαφάκη (επιμ.) *Αρχαιολογία, Μακεδονία και Θράκη*, IV, Εκδόσεις Μέλισσα: Αθήνα, σσ. 20-23.
- Κυριατζή, Ε. (2000). *Κεραμική Τεχνολογία και παραγωγή. Η κεραμική της ύστερης εποχής Χαλκού από την Τούμπα Θεσσαλονίκης*. Δημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή. ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη.
- Κύρωση της Ευρωπαϊκής Σύμβασης του Τοπίου, Άρθρο 1, Ν. 3827/2010, ΦΕΚ Α/30/25.2.2010, Εφημερίδα της Κυβέρνησης, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα.
- Κωτσάκης, Κ. (1983). *Κεραμική Τεχνολογία και Κεραμική Διαφοροποίηση: Προβλήματα της γραπτής κεραμικής της Μέσης Νεολιθικής εποχής του Σέσκλου*. Διδακτορική διατριβή. Θεσσαλονίκη.
- Κωτσάκης, Κ. (2001). Από το έκθεμα στο νόημα: Η ερμηνεία στη σύγχρονη θεωρία της αρχαιολογίας. Στο Μ. Σκαλτσά (επιμ.), *Η Μουσειολογία στον 21ο αιώνα. Θεωρία και πράξη*. Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου, 21-24 Νοεμβρίου 1997, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Εντευκτηρίου, σσ. 196-199.
- Κωτσάκης, Κ. (2008). Υλικός Πολιτισμός και Ερμηνεία στη Σύγχρονη Αρχαιολογική Θεωρία. Στο Ν. Νικονάνου και Κ. Κασβίκης (επιμ.), *Εκπαιδευτικά ταξίδια στο χρόνο: Εμπειρίες και ερμηνείες του παρελθόντος*. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη, σσ. 30-65.
- Lis, B. και Rückl, Š. (2011). Our Storerooms Are Full.: Impressed Pithoi from Late Bronze/Early Iron Age East Lokris and Phokis and Their Socio-Economic Significance. Στο W. Gauss, M. Lindblom, R.A.K. Smith και J.C. Wright (επιμ.), *Our Cups Are Full: Pottery and Society in the Aegean Bronze Age. Papers Presented to Jeremy B. Rutter on the Occasion of His 65th Birthday*, Archaeopress, σσ. 154–168.

- Lowenthal, D. (1985). *The Past is a Foreign Country*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Μακρίδης, Θ. (1937). Χαλκά Μακεδονικά του Μουσείου Μπενάκη, *ΑΕ*, σσ. 512-21.
- Maran, J. (2009). Architecture, Power and Social Practice - An Introduction. Στο J. Maran, C. Juwig, H. Schwengel, και U. Thaler (επιμ.), *Constructing Power. Architecture, Ideology and Social Practice*, Geschichte: Forschung und Wissenschaft 19, Münster in Westfalen, σσ. 9-14.
- Μαργωμένου, Δ., Ανδρέου, Σ. και Κωτσάκης, Κ. (2007). Τούμπα Θεσσαλονίκης: προσεγγίσεις στη μελέτη των πύλων και στο θέμα της αποθήκευσης κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού. *AEMΘ*19 (2005), σσ. 157-172.
- Margomenou, D. (2005). *Food Storage, Surplus and the Emergence of Institutionalized Inequality: A Study of Storage Jars and Food Storage for Central Northern Greece in the Late Bronze and Early Iron Age*. Ph.D. Dissertation, University of Michigan, Ann Arbor.
- Marconi, C. (επιμ.) (2015). *The Oxford handbook of Greek and Roman art and architecture*. New York: Oxford University Press.
- McGuire, R.H. και Schiffer, M.B. (1983). A Theory of Architectural Design. *Journal of Anthropological Archaeology* 2, σσ. 277– 303.
- Μερούσης, Ν. (2010). Η κατοίκηση στην Εποχή του Χαλκού. Στο Δ. Γραμμένος (επιμ.), *200.000, 10.000, 5000 π.Χ. Μια έκθεση για την ζωή στην προϊστορική Μακεδονία*, 3, υπό έκδοση.
- Mies van der Rohe, L. (1924). Baukunst und Zeitwille!. *Der Querschnitt* 4 (1), σσ. 31–32.
- Miller, D. και Tilley, C. (1984). *Ideology, Power and Prehistory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Montelius, O. (1899). *Der Orient und Europa*. Stockholm: Konigliche Academic der schonenWissenschaften, Geschichte und Alterthumskunde.
- Μπέσιος, Μ., Αθανασιάδου, Α., Γκουρτζιουμή, Ι., Καρανίκου, Ζ., Νούλας, Ε. και Χριστάκου-Τόλια, Μ. (2003). Ανασκαφές βόρειας Πιερίας. *AEMΘ* 15 (2001), σσ. 379-384.
- Μπέσιος, Μ., Αδάκτυλου, Φ., Αθανασιάδου, Α., Γεροφωκά, Ε., Γκαγκάλη, Κ. και Χριστάκου-Τόλια, Μ. (2005). Ανασκαφές Βόρειας Πιερίας. *AEMΘ* 17 (2003), σσ. 435- 442.

- Müller, M. (2015). Introduction: Household studies in Complex Societies: (Micro) Archaeological and Textual Approaches. Στο M. Müller (επιμ.), *Household Studies in Complex Societies*. Oriental Institute of the University of Chicago 15 - 16 March 2013, σσ. xiii-xIii.
- Naroll, R. (1962). Floor area and settlement population. *American Antiquity* 27, σσ. 587-589.
- Νικολαΐδου, Σ. (1993). *Η κοινωνική οργάνωση του αστικού χώρου*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Νικολάου, Ε. (1999). Παιδικές ταφές intra muros της Έσχατης Χαλκοκρατίας από τον Κύνο της Ανατολικής Λοκρίδας. Στο Ε. Φρούσσου (επιμ.), *Η Περιφέρεια του Μυκηναϊκού Κόσμου*, Πρακτικά Α' Διεθνούς Διεπιστημονικού Συμποσίου 25-29/9 Λαμία 1994, Υπουργείο Πολιτισμού, ΙΔ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, σσ. 153-156.
- Παλυβού, Κ. (2005). Οικοδομική Τεχνολογία των προϊστορικών χρόνων. *Αρχαιολογία και Τέχνες* 94, σσ. 12-18.
- Παπαευθυμίου-Παπανθίμου, Α. (2014). Ο προϊστορικός οικισμός στο Αρχοντικό Γιαννιτσών. Στο Α. Χρυσοστόμου και Π. Χρυσοστόμου (επιμ.), *Η Έδεσσα και η περιοχή της. Ιστορία και πολιτισμός*. Πρακτικά Γ' Πανελληνίου Επιστημονικού Συμποσίου, 11-12 Δεκεμβρίου 2010, Έδεσσα.
- Parsons, J.R. (1972). Archaeological Settlement Patterns. *Annual Review of Anthropology* 1, σσ. 127-150.
- Pearson, P. και Richards, C. (1994). "Ordering the world: perceptions of architecture, space and time". Στο P. Pearson και C. Richards (επιμ.), *Architecture and Order: Approaches to Social Space*, London: Routledge, σσ. 1-37.
- Πέτσας, Φ. (1953-54). Μυκηναϊκά όστρακα εκ Κοζάνης και Παιονίας. *AE*1953, σσ. 113-120.
- Pfälzner, P. (2001). *Haus und Haushalt: Wohnformen des dritten Jahrtausends vor Christus in Nordmesopotamien*. Damaszener Forschungen 9. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.
- Pfälzner, P. (2015). Activity-area Analysis: A Comprehensive Theoretical Model. Στο M. Müller (επιμ.), *Household Studies in Complex Societies*. Oriental Institute of the University of Chicago 15 - 16 March 2013, σσ. 29-60.
- Podzuweit, C. (1979). Spätmykenische Keramik von Kastanas. *JRGZM*, 26, σσ. 203-223.

- Prats, G., Antolín, F. και Alonso, N. (2020). Household storage, surplus and supra-household storage in prehistoric and protohistoric societies of the Western Mediterranean. *PloS one*, 15(9) <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0238237>
- Prendi, F. και Butina, Dh. (1970). *La civdization illjrienne de la vallee du Drino*, *Studia Albanica* (2), σσ. 61-87.
- Quennel, C.H.B. και Γιαννοπούλου, Α. (1993). *Η καθημερινή ζωή στους προϊστορικούς χρόνους*. Αθήνα: Παπαδήμας.
- Renfrew, C., Gimbutas, M. και Elster, E.S. (επιμ.), (1986). *Excavations at Sitagroi, A Prehistoric Village in Northeast Greece*, 1, *Monumenta Archaeologica* 13. Institute of Archaeology, University of California, Los Angeles.
- Renfrew, C. και Slater, E.A. (2003). Metal Artifacts and Metallurgy. Στο E.S. Elster and C. Renfrew (επιμ.), *Prehistoric Sitagroi: Excavations in Northern Greece, 1968–1970, 2: The Final Report*, *Monumenta Archaeologica* 20. Los Angeles, σσ. 301–318.
- Ridley, C., Wardle, K.A. και Mould, C.A. (2000). *Servia I. Anglo-Hellenic Rescue Excavations 1971-73*. *BSA, Supplementary Volumes*, 32, σσ. iii–87.
- Romiopoulou, K. (1971). Some pottery of the Early Iron Age from Western Macedonia, *BSA* 66, σσ. 353-361.
- Ρωμοπούλου Κ. (2014). Οι αρχές της προϊστορικής έρευνας στη Μακεδονία. Στο Στεφανή, Ε., Μερούσης, Ν. και Δημουλά, Α. (επιμ.), *1912-2012. Εκατό χρόνια έρευνας στην προϊστορική Μακεδονία*. Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου, Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, 22-24 Νοεμβρίου 2012, σσ. 31-36.
- Σαμσάρης, Δ. Κ. (1983). *Από την έρευνα της ιστορικής γεωγραφίας της δυτικής Μακεδονίας κατά την ελληνική και ρωμαϊκή αρχαιότητα: διαπιστώσεις σχετικά με την ιστορική τοπογραφία της Ελιμιώτιδας*. Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών.
- Sanders, D. (1984). *Behavior and the built environment: an interpretative model for the analysis of architecture in archaeological context and its testing on material from the Early Bronze Age site of Myrtos, Crete*. PhD Thesis, Columbia University.
- Sanders, D. (1990). Behavioural Conventions and Archaeology: Methods for the Analysis of Ancient Architecture. Στο S. Kent (επιμ.), *Domestic Architecture and the Use of Space: An Interdisciplinary Cross-cultural Study*. Cambridge: Cambridge University Press, σσ. 43–72.

- Schaefer, M., Black, S. και Scheuer, L. (2009). *Juvenile Osteology. A Laboratory and Field Manual*. London: Elsevier Academic Press. doi: 10.1017/CBO9781107415324.004.
- Schloen, J.D. (2001). *The house of the father as fact and symbol. Patrimonialism in Ugarit and the Ancient Near East*. Studies in the Archaeology and History of the Levant 2. Indiana: Eisenbrauns.
- Séfériadès, M. (1992). Le métal. Στο R. Treuil (επιμ.), *Dikili Tash, village préhistorique de Macédoine orientale I. Fouilles de Jean Deshayes (1961–1975)*, 1 (Bulletin de correspondance hellénique supplément 24). Athens, σσ. 113–119.
- Shanks, M. και Tilley, C. (1987). *Re-constructing Archaeology: Theory and Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Shanks, M. και Tilley, C. (1989). Archaeology into the 1990's. *Norwegian Archaeological Review*, 22 (1), σσ.1-12.
- Sigaut, F. (1981). Identification des techniques de conservation et de stockage des grains. Στο M. Gast, F. Sigaut και A. Bruneton-Governatori (επιμ.), *Les techniques de conservation des grains à long terme. Leur role dans la dynamique des systèmes de cultures et des sociétés 2*. Paris: Éditions du CNRS, σσ. 156-180.
- Smith, G.E. (1923). *Ancient Egyptians and the Origin of Civilization*. London: Harper.
- Smith, G.E. (1933). *The Diffusion of Culture*. London: Watts.
- Σουέρεφ, Κ. (2012). ΚΘ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. *2000-2010: Από το ανασκαφικό έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων*. Αθήνα: Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων, Πολιτισμού και Αθλητισμού, σσ. 217-222.
- Σουέρεφ, Κ. (2014). *ΑΔ63 (2008)*. Χρονικά Β'2. Αθήνα, 929-934.
- Souvatzi, G.S. (2008). *A Social Archaeology of Households in Neolithic Greece: an Anthropological Approach*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Spencer-Wood, S.M. και Baugher, S. (2010). Introduction to the Historical Archaeology of Powered Cultural Landscapes. *International Journal of Historical Archaeology* 14(4), σσ. 463–474.
- Σταυριδόπουλος, Γ. και Σιάνος, Τ. (2009). Ο λίθινος περίβολος του Δισπηλιού. *Ανάσκαμμα 3*, Θεσσαλονίκη, 2009, σσ. 53-55.

- Σταυριδόπουλος, Γ. (2011). Δισπηλιό 2008: νότιος τομέας. *AEMΘ* 22 (2008), σσ. 17-24.
- Steadman, S.R. (2015). *Archaeology of domestic architecture and the human use of space*. Walnut Creek.
- Στεφανή, Λ. (2010α). Το φυσικό και το ανθρωπογενές τοπίο στην προϊστορική Μακεδονία. Στο Δ. Γραμμένος (επιμ.), *200.000, 10.000, 5000 π.Χ. Μια έκθεση για την ζωή στην προϊστορική Μακεδονία*, 3, υπό έκδοση.
- Στεφανή, Λ. (2010β). Αγγελοχώρι. *Οικισμός της Ύστερης Εποχής του Χαλκού στην Ημαθία*. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη.
- Στρατούλη, Γ. (2004α). Νεολιθική Αυγή Καστοριάς 2003-2004. Τα πρώτα βήματα ενός ερευνητικού προγράμματος, *AEMΘ* 18 (2004), σσ. 661-668.
- Στρατούλη, Γ. (2004β). Νεολιθική Αυγή Καστοριάς. Ένα χωριό πριν από 7.500 χρόνια. *Αρχαιολογία και Τέχνες* 91, σσ. 110-116.
- Στυλιανάκου, Χ. (2011). Αρχαιοβοτανικά δεδομένα από το Νεολιθικό οικισμό του Κλείτου Κοζάνης. Μεταπτυχιακή εργασία. Θεσσαλονίκη, ΑΠΘ.
- Tilley, C. (1994). *A Phenomenology of Landscape. Places, Paths and Monuments*. Oxford and Providence.
- Τόλιας, Γ. (2006). Προσλήψεις και εικόνες της Ελλάδας, 1420-1820. Στο *Ιστορία των Ελλήνων*, 8, Αθήνα: Εκδόσεις Δομή, σσ. 456-501.
- Τουλούμης, Κ. (1994). Το πλεόνασμα στην προϊστορία και η αρχαιολογία της αποθήκευσης. Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή. ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη.
- Τουλούμης, Κ. (2010). Η αρχαιολογία της προϊστορικής αποθήκευσης: μία επισκόπηση. Στο Ν. Μερούσης, Ε. Στεφανή και Μ. Νικολαΐδου (επιμ.), *Ιρις. Μελέτες στη μνήμη της καθηγήτριας Αγγελικής Πιλάλη-Παπαστερίου*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Κορνηλία-Σφακιανάκη, σσ. 385-396.
- Τουράτσογλου, Ι. (1983). *ΑΔ* 30 1975. Χρονικά Β'2. Αθήνα.
- Τουρναβίτου, Ι. (1996). Ιδιωτικός βίος και Κρατικός τομέας στο τέλος της Ύστερης Εποχής του Χαλκού στις Μυκίνες. *ΑΡΙΑΔΝΗ* (8), σσ. 31-64.
- Τρανταλίδου, Κ. (1993). Προϊστορικοί οικισμοί στις λεκάνες της Φλώρινας και Αμυνταίου (Δυτική Μακεδονία). *5ο Διεθνές Συνέδριο για την Αρχαία Μακεδονία*, 5-10/10/1989, Θεσσαλονίκη : Ιδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, σσ. 1593-1622.

- Τρανταλίδου, Κ., Καρκάνας, Π., Μπελεγγρίνου, Ε. και Χατζηθεοδώρου, Θ. (2007). Σπήλαιο σε μια σημαντική δίοδο της Δυτικής Μακεδονίας, στο φαράγγι του Λιβαδοπόταμου. Πρώτη παρουσίαση. *AEMΘ*19 (2005), σσ. 579-594.
- Treuil, R. (ed.) (1992). Village préhistorique de Macédoine orientale, I. Fouilles de Jean Deshayes (1961-1975) I, Bulletin de Correspondance Hellénique Supplément XXIV, Paris.
- Trigger, B.G. (1967). Settlement Archaeology. Its Goals and Promise. *American Antiquity* 32(2). Cambridge University Press, σσ. 149-160.
- Trigger, B. (2005). *Μια ιστορία της αρχαιολογικής σκέψης* (μτφ. Β. Λαλιώτη). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Τσούγγαρης, Χ. (2001). Ανασκαφικές έρευνες στο νομό Καστοριάς κατά το 1999. *AEMΘ* 13 (1999), σσ. 611-622.
- Τσούγγαρης, Χ., Σαλωνίδης, Θ., Δούμα, Α. και Σαρρηγιαννίδου, Χ. (2004). Κολοκυνθού: ένας νέος παραποτάμιος νεολιθικός οικισμός του Ν. Καστοριάς. *AEMΘ* 16 (2002), σσ. 625-639.
- Τσουμής, Γ.Θ. (2002). Από την προϊστορία της Δυτικής Μακεδονίας. *Ελμειακά*, 48, Θεσσαλονίκη, σσ. 58-65.
- Tsonos, A. (2018). The matt painted pottery as factor of cultural and social relationships between Upper Macedonia and Albania during the Late Bronze Age and the Early Iron Age. Στο G. Karamitrou (επιμ.), *The 3rd Archaeological Meeting in Upper Macedonia*, AEAM 3 (2013), A, Aiani, σσ. 91-113.
- Turner, S., Kinnaird, T, Koparal, E., Lekakis, S. και Sevara, C. (2020). Landscape archaeology, sustainability and the necessity of change. *World Archaeology*, 52(4), σσ. 589-606.
- Wace, A.J.B. (1913-14). The mounds of Macedonia. *BSA* 20, σσ. 123-124.
- Wardle, K.A. (1980). Excavations at Assiros 1975-79. A settlement site in Central Macedonia and its significance for the prehistory of South-East Europe. *BSA* 75, σσ. 229-267.
- Wardle, K.A. (1983). Assiros, a Macedonian settlement of the Late Bronze and Early Iron Age. *Αρχαία Μακεδονία* III, Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, σσ. 291-308.
- Wardle, K.A. (1987). Excavations at Assiros Toumba 1986. A preliminary report. *BSA* 82 (1986), σσ. 313-329.

- Wardle, K.A.(1988).Excavation at Assiros Toumba 1987. A preliminary report. *BSA* 83 (1987), σσ. 375-387.
- Wardle, K.A. (1989). Excavation at Assiros Toumba 1988. A preliminary report. *BSA* 84 (1988), σσ. 447-463.
- Wardle, K. (1993). Mycenaean Trade and Influence in Northern Greece. Στο C. Zerner, P. Zerner και J. Winder (επιμ.), *International Conference, "Wace and Blegen Pottery as Evidence for Trade in the Aegean Bronze Age 1939-1989"*, Amsterdam, σσ. 117-137.
- Wardle, K.A. (1997). Change or Continuity: Assiros Toumba at the Transition from Bronze to Iron Age Central Macedonia. *AEMΘ* 10 (1996), σσ. 443-460.
- Wheeler, M. (1954). *Archaeology from the Earth*. Oxford: Oxford University Press.
- Wilk, R.R. και Rathje, W.L. (1982). Household Archaeology. *American Behavioral Scientist* 25 (6), σσ. 617-639.
- Φωτιάδης, Μ. (1991). Προϊστορική έρευνα στην Κίτρινη Λίμνη Ν. Κοζάνης. Μια σύντομη έκθεση. *AEMΘ* 2 (1988), σσ. 41-54.
- Φωτιάδης, Μ. (2013). Η προϊστορική έρευνα στη Βόρεια Ελλάδα: μια πολύ σύντομη ιστορία. Στο Δ. Γραμμένος (επιμ.), *Μελέτες για την προϊστορική Μακεδονία, Προ-ιστορήματα, Παράρτημα 1*, <https://proistoria.wordpress.com/παράρτημα/>
- Φωτιάδης, Μ. και Χονδρογιάννη-Μετόκη, Α. (1997). Κίτρινη Λίμνη: Διαχρονική σύνοψη, ραδιοχρονολογήσεις και η ανασκαφή του 1993, *AEMΘ* 7 (1993), σσ. 19-31.
- Χατζητουλούσης, Σ., Σιάνος Τ., Σταυριδόπουλος, Γ. και Τουλούμης, Κ. (2014). Περικλειστος κόσμος. Μια συζήτηση για τους περιβόλους στην προϊστορική Μακεδονία με αφορμή το Δισπηλιό Καστοριάς. Στο Στεφανή, Ε., Μερούσης, Ν., Δημουλά, Α. (επιμ.) *1912-2012. Εκατό χρόνια έρευνας στην προϊστορική Μακεδονία*. Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου, Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, 22-24 Νοεμβρίου 2012, Θεσσαλονίκη: Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, σσ. 373-380.
- Χονδρογιάννη-Μετόκη, Α. (1993). Από την έρευνα στην παραποτάμια-παραλίμνια περιοχή του Αλιάκμονα. *AEMΘ* 4 (1990), σσ. 105-119.
- Χονδρογιάννη-Μετόκη, Α. (1996). Βασιλάρα ράχη Βελβεντού: Ανασκαφή προϊστορικού οικισμού Κοζάνη. *Σύνδεσμος Γραμμάτων και Τεχνών Ν. Κοζάνης*, σσ. 279-285.

- Χονδρογιάννη-Μετόκη, Α. (1998). Αλιάκμων 1994: Έρευνα οικισμού εποχής χαλκού. *ΑΕΜΘ* 8 (1994), σσ. 27-36.
- Χονδρογιάννη-Μετόκη, Α. (1999α). Αλιάκμων 1997. Στοιχεία από την επιφανειακή έρευνα και την ανασκαφή δύο νεκροταφείων, της ΥΕΧ και ΠΕΣ. *ΑΕΜΘ* 11 (1997), σσ. 31-42.
- Χονδρογιάννη-Μετόκη, Α. (1999β). *ΑΔ* 49 (1994), Χρονικά Β'2. Αθήνα, σσ. 555.
- Χονδρογιάννη-Μετόκη, Α. (2001). *ΑΔ* 51 (1996), Χρονικά Β'2. Αθήνα, σσ. 533-536.
- Χονδρογιάννη-Μετόκη, Α. (2003). *ΑΔ* 52 (1997), Χρονικά Β'2. Αθήνα, σσ. 740-741.
- Χονδρογιάννη-Μετόκη, Α. (2009). Αλιάκμων 1985-2005: η αρχαιολογική έρευνα στην περιοχή της τεχνητής λίμνης Πολυφύτου (κοιλιάδα μέσου ρου του Αλιάκμονα), αποτελέσματα και προοπτικές. *ΑΕΜΘ 20χρόνια*, Επετειακός τόμος, σσ. 449-462.
- Χονδρογιάννη-Μετόκη, Α. (2012). *ΑΔ* 56-59 2001-2004. Χρονικά Β'3β. Αθήνα, σσ. 541-546.
- Χονδρογιάννη-Μετόκη, Α. (2013). *ΑΔ* 60 (2005), Χρονικά Β'2. Αθήνα, σσ. 815-816.
- Χονδρογιάννη-Μετόκη, Α. (2014). *ΑΔ* 63 (2008), Χρονικά Β'2. Αθήνα.
- Χονδρογιάννη-Μετόκη, Α. (2016α). Η ζωή στην κοιλιάδα του μέσου ρου του Αλιάκμονα: Μια προσέγγιση μέσα από τα τοπογραφικά δεδομένα, *ΑΕΜΘ* 30, υπό έκδοση.
- Χονδρογιάννη-Μετόκη, Α. (2016β). *ΑΔ* 67 (2012) Χρονικά Β'2, Αθήνα, 643-646.
- Χονδρογιάννη-Μετόκη, Α. (2017α). *Π.Ε. Κοζάνης 1995-2017: Είκοσι τρία χρόνια αρχαιολογικής έρευνας στο πλαίσιο των Μεγάλων Δημοσίων Έργων*. Συνέδριο Αρχαιολογικές Έρευνες και Μεγάλα Δημόσια Έργα, 8-9 Δεκεμβρίου 2017, Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία. Υπουργείο Πολιτισμού & Αθλητισμού, Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων & Πολιτιστικής Κληρονομιάς, Διεύθυνση Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων, υπό έκδοση.
- Χονδρογιάννη-Μετόκη, Α. (2017β). *Κίτρινη Λίμνη Κοζάνης: Τα χαρακτηριστικά της κατοίκησης της περιοχής, υπό το φως των νέων ανασκαφικών δεδομένων από την περιοχή των λιγνιτωρυχείων της ΔΕΗ*. Συνέδριο Αρχαιολογικές Έρευνες και Μεγάλα Δημόσια Έργα, 8-9 Δεκεμβρίου 2017, Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία. Υπουργείο Πολιτισμού & Αθλητισμού, Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων & Πολιτιστικής Κληρονομιάς, Διεύθυνση Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων, υπό έκδοση.

- Χονδρογιάννη-Μετόκη, Α. (2019). Το αρχαιολογικό έργο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Κοζάνης κατά τα έτη 2011-2019. *Το Αρχαιολογικό Έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων κατά τη χρονική περίοδο 2011-2019*, 25-28 Νοεμβρίου 2019, μέγαρο Μουσικής Αθηνών, Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού, υπό έκδοση.
- Χονδρογιάννη-Μετόκη, Α., Γεροφωκά, Ε., Ελευθεριάδου, Σ. και Καβουρίδου, Γ. (2021). Ανατολικό και Δυτικό Άσκιο: Αιολική Ενέργεια και Αρχαιότητες. *ΑΕΜΘ* 33 (2019-2020), υπό έκδοση.
- Χουρμουζιάδης Γ.Χ. (1973), «Ταφικά έθιμα». Στο Δ.Ρ. Θεοχάρης, *Νεολιθική Ελλάδα*, Έκδοση Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα, σσ. 201-212.
- Χουρμουζιάδης, Γ.Χ. (1997). Ο προϊστορικός οικισμός: Ποσότητες και Ποιότητες. *Αρχαιολογία και Τέχνες* 62, σσ. 17-22.
- Χουρμουζιάδης, Γ. (1999). *Λόγια από χώμα*. Σκόπελος: Νησίδες.
- Χουρμουζιάδης, Γ.Χ. (επιμ.) (2002). *Δισπηλιό 7500 χρόνια μετά*. University Studio Press: Θεσσαλονίκη.
- Χουρμουζιάδης, Γ.Χ. (2008). ...που λέει ο λόγος! *Ανάσκαμμα* 1, Εκδόσεις Λιθογραφία: Θεσσαλονίκη, σσ. 3-8.
- Χρυσοστόμου Π. (1998). Τούμπα Αρμενοχωρίου. Στο Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη και Τσάκαλου-Τζαναβάρη (επιμ.), *Μνείας Χάριν. Τιμητικός Τόμος στη Μνήμη της Μ. Σιγανίδου*. Θεσσαλονίκη: ΤΑΠΑ, σσ. 335-348.
- Χρυσοστόμου, Π. και Γιαγκούλης, Τ. (2018). Within and out of boundaries: aspects of spatial organization at the prehistoric settlements Anarghiri IXa and Anarghiri XI in Amindeon Basin (In Greek). Στο Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη (επιμ.), *ΑΕΑΜ* 3 (2013), σσ. 207-228.

7. Παράρτημα

ΕΙΚΟΝΕΣ

A/A	Περιοχή	Θέση	Περιγραφή	Βιβλιογραφία	Ανασκαφή/Γ	Αμμουρόχη	Μικηναϊκά Ε	Αρχιτεκτονικ	Κινητά ευρήμα	Πίθοι
2	Βάρη	Αμπέλια	Χάλαση ασημί Ι ΑΔ 2011 ΤΟΜΟ ΠΑ			ΝΑΙ		Θεωρείται ότι ι Λίθνο τριβέλι.	Κεραμική	
3	Δασάκι	Παλαιουσιός	Αμμουρόχη ΠΑΕ 1933, 69	ΠΕ		ΝΑΙ		Περιβολος	Κεραμική	
4	Δίπλορο	Κίτο	Από το γύρω κ. 1. ΑΕΜΘ 2007, Α			ΝΑΙ			Κεραμική	
5	Μοναχίτη	Μεγάλη Πέτρα	Χερσοπιλη κ. (ΑΕΜΘ 2010, Κ ΠΕ			ΝΑΙ			Κεραμική	
6	Νεσοχώρι	Βλάρος	Χερσοπιλη κ. (ΑΕΜΘ 2010, Κ Α			ΝΑΙ		Τρεις περίβολο	Κεραμική και	
7	Παλιουριά	Αγία Κυριακή	Μέσα σε απορ. ΑΕΜΘ 2007, ΚΑ Α			ΝΑΙ		Λάκκοι	Κεραμική	
8	Παναγιά	Γέφυρα	Χερσοπιλη κ. 1. ΑΕΜΘ 2006, Α			ΝΑΙ			Κεραμική	
9	Ποντήνη		Χερσοπιλη κ. ΑΔ 2012 τομος ΠΑ			ΝΑΙ			Κεραμική	
10	Πρόνια	Ιβάνη	Μικηναϊκή κ. 1. ΑΕΜΘ 2007, Α			ΝΑΙ	ΝΑΙ		Μικροαντικείμε	
11	Πρόσβολο		Λεπτό στρώμα ΑΔ 2005 Β2 ΚΑρ ΠΕ			ΝΑΙ			Κεραμική	
12	Συνδενδρό	Παλιόκαστρο	Οικοδομικά υλκ ΠΑΕ 1936, 70, 7 ΠΕ			ΝΑΙ			Οικοδομικά υλκ Κεραμική	

Εικόνα 3. Βάση Δεδομένων. Ο πίνακας του νομού Γρεβενών με τα πεδία.

Form fields and their values:

- A/A: 97
- Περιοχή: [Empty]
- Θέση: Παλιόκαστρο
- Περιγραφή: Εντοπίστηκε χερσοπιλητή και αμμουρόχη κερραμική, προερχόμενη πιθανόν από μικρή οικιστική εγκατάσταση και νεκροταφείο της ΥΕΧ.
- Βιβλιογραφική αναφορά: Καραμήτρου 1999, 135. Της ίδιας 2012, 534.
- Α-ΠΑ-ΠΕ: ΠΕ
- Αμμουρόχη κερραμική: ΝΑΙ
- Μικηναϊκά Ευρήματα: [Empty]
- Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα/κατασκευές: [Empty]
- Κινητά ευρήματα: Κεραμική, περόνες
- Πίθοι: [Empty]

Εικόνα 4. Βάση Δεδομένων. Η φόρμα για το νομό Κοζάνης και την εγγραφή της θέσης στην Παλιόκαστρο Χρωμίου.

Εικόνα 3. Το οίκημα της Ύστερης Εποχής του Χαλκού (λήψη από νοτιοανατολικά).

Εικόνα 4. Περιοχή του οικήματος με στρώμα καμένου πηλού και καύση (λήψη από νοτιοανατολικά).

Εικόνα 5. Περιοχή κατεστραμμένης ανωδομής (λήψη από νοτιοανατολικά).

Εικόνα 6. Περιοχή κατεστραμμένης ανωδομής (λεπτομέρεια). Ξεχωρίζει το στρώμα καύσης κάτω από το στρώμα πηλού.

Εικόνα 7. Περιοχές του οικήματος, όπου ξεχωρίζουν τα έντονα ίχνη καύσης (λήψη από νοτιοανατολικά).

Εικόνα 8. Συστάδες λίθων στη βορειοδυτική στενή πλευρά του οικήματος (λήψη από δυτικά).

Εικόνα 9. Συστάδες λίθων στη βορειοδυτική στενή πλευρά του οικήματος (λήψη από βορειοανατολικά).

Εικόνα 11. Συγκέντρωση λίθων (λήψη από ανατολικά).

Εικόνα 10. Τέσσερις συγκεντρώσεις με λίθους, που πιθανόν εξυπηρετούσαν στη στήριξη πασσάλων (λήψη από νοτιοανατολικά).

Εικόνα 12. Συγκέντρωση λίθων (λήψη από ανατολικά).

Εικόνα 13. Οι τέσσερις πασσαλότρυπες κατά μήκος της βορειοανατολικής μακριάς πλευράς (λήψη από νοτιοανατολικά).

Εικόνα 14. Η περιοχή εντοπισμού του δεύτερου πιθανού οικήματος (αεροφωτογραφία-λήψη από ανατολικά).

Εικόνα 15. Ο Πίθος 1, ο οποίος εντοπίστηκε σε θραύσματα (λήψη από βόρεια).

Εικόνα 16. Ο Πίθος 4 (λήψη από βόρεια).

Εικόνα 17. Ο Πίθος 2 (λήψη από βορειοανατολικά).

Εικόνα 18. Ο πιθεώνας (λήψη από βορειοδυτικά).

Εικόνα 19. Οι Πίθοι 5 και 6 της νότιας συστάδας. Διακρίνεται η διακόσμηση στο σώμα τους.

Εικόνα 20. Οι Πίθοι 7, 8 και 9 της βόρειας συστάδας (λήψη από νοτιοανατολικά).

Εικόνα 21. Η βόρεια συστάδα των Πίθων (μετά τη συγκόλληση των χειλέων) (λήψη από νοτιοανατολικά).

Εικόνα 22. Αεροφωτογραφία του οικήματος και της γυναικείας ταφής, καθώς και λεπτομέρειες της ταφής (λήψη από νοτιοανατολικά).

Εικόνα 23. Ο εγχυτρισμός βρέφους, ο οποίος εντοπίστηκε σε μικρή απόσταση από τον Πίθο 7 και λεπτομέρεια αυτού (λήψη από νοτιοανατολικά).

Εικόνα 24. Ο Πίθος 3 (λήψη από νότια).

Εικόνα 25. Αεροφωτογραφία του ανασκαφικού χώρου, όπου σημειώνονται το οίκημα, ο πιθεώνας και τα σημεία των ταφών.

Εικόνα 26. Το οίκημα και ο πιθεώνας. Διακρίνεται η υψομετρική διαφορά του δαπέδου του οικήματος και των πίων (λήψη από νοτιοανατολικά).

Εικόνα 27. Τμήμα φιαλδόσχημου αγγείου που εντοπίστηκε in situ (λήψη από βορειοανατολικά).

Εικόνα 28. Αποστρωγγυλεμένα όστρακα και σφονδύλια.

Εικόνα 29. Λαβές και χεύλη αγγείων.

Εικόνα 30. Κεραμική με αμαυρόχρωμη διακόσμηση.

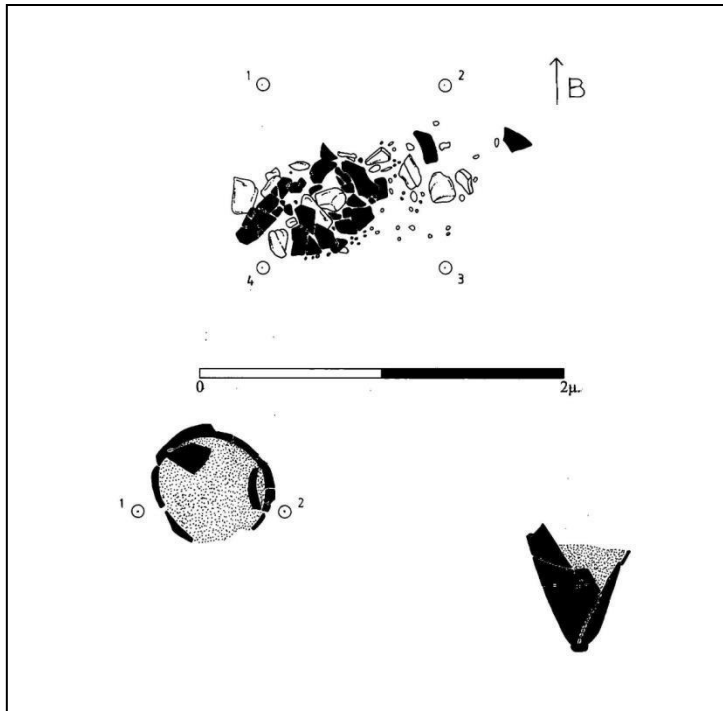
ΣΧΕΔΙΑ

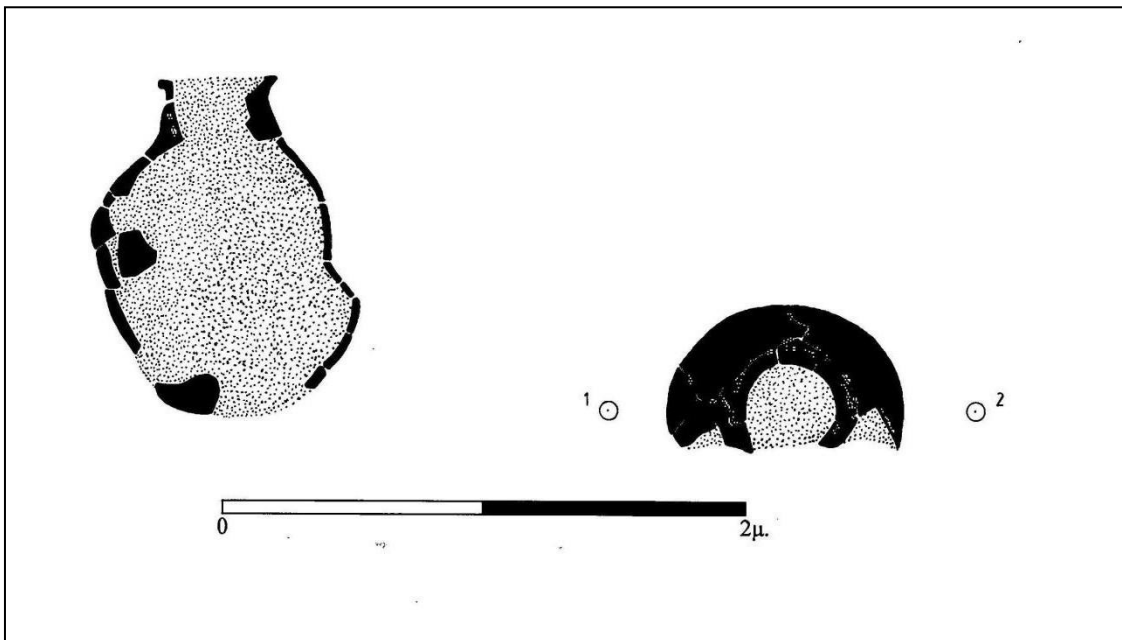
Σχέδιο 1. Κάτοψη του οικήματος. Κλίμακα 1:20. Αποτύπωση και μελάνωμα σχεδίου: Βαβλιάρης Στέλιος.

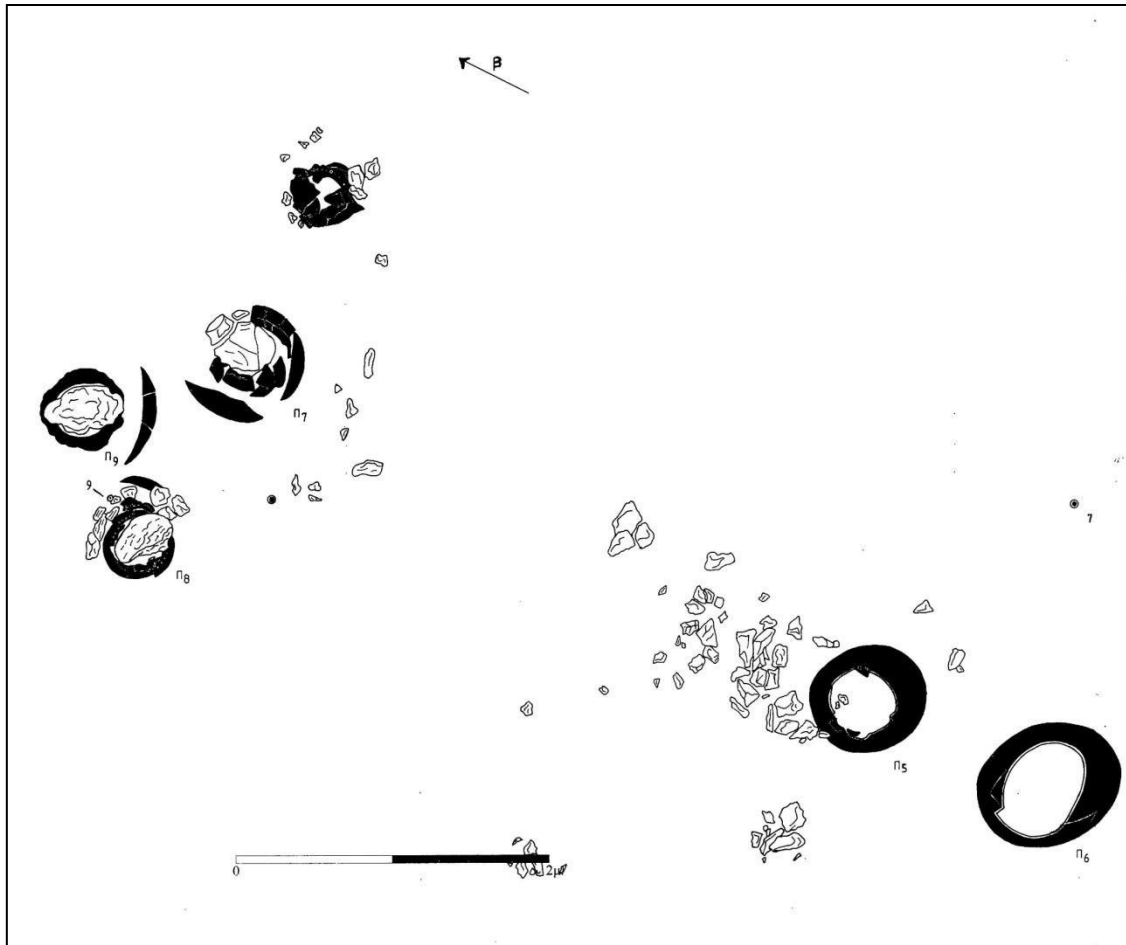
Σχέδιο 2. Κάτοψη του οικήματος και του πιθεώνα (Χονδρογιάννη κ.ά. 2021, υπό έκδοση).

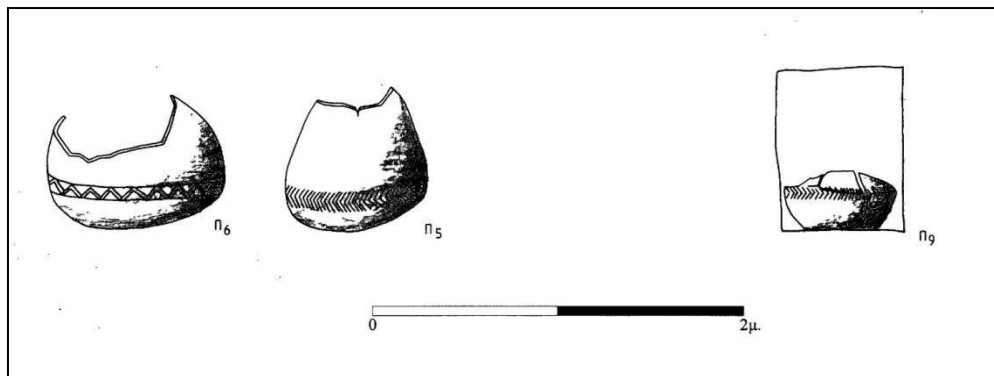
Σχέδιο 3. Επάνω: Πίθος 1 (κάτοψη). Κάτω: Πίθος 4 (κάτοψη και πλάγια όψη). Κλίμακα 1:20. Αποτύπωση και μελάνωμα σχεδίου: Βαβλιάρας Στέλιος.

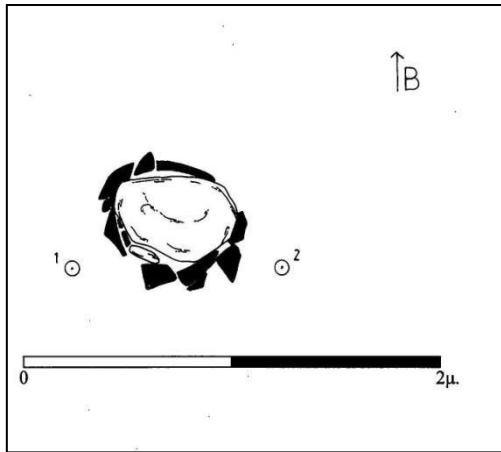
Σχέδιο 4. Πίθος 2 (κάτοψη και πλάγια όψη). Κλίμακα 1:20. Αποτύπωση και μελάνωμα σχεδίου: Βαβλιάρας Στέλιος.

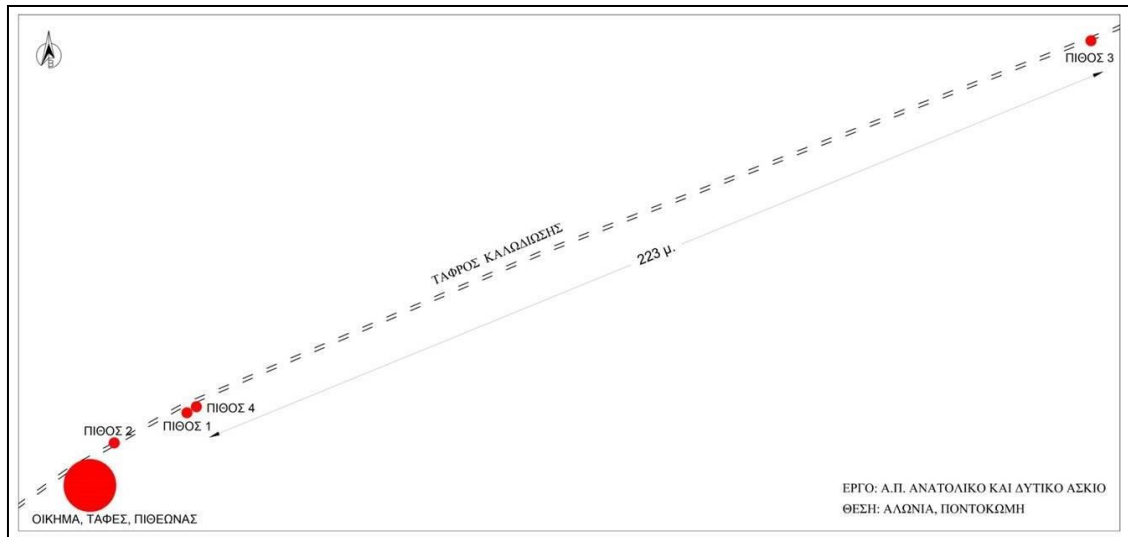
Σχέδιο 5. Πιθεόνας: πίθοι 5,6,7,8,9 και εγχυτρισμός. Κλίμακα 1:20.
 Αποτύπωση σχεδίου: Βακουφτσή Θωμαή. Μελάνωμα σχεδίου: Βαβλιάρας Στέλιος.

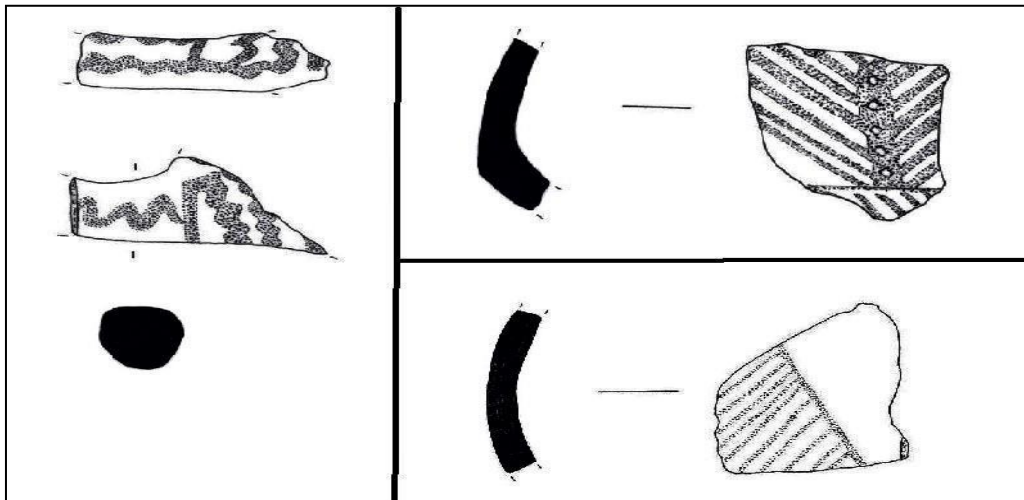
Σχέδιο 6. Πίθοι 5, 6 και 9 (πλάγιες όψεις). Κλίμακα 1:20.
 Αποτύπωση σχεδίου: Βακουφτσή Θωμαή. Μελάνωμα σχεδίου: Βαβλιάρας Στέλιος.

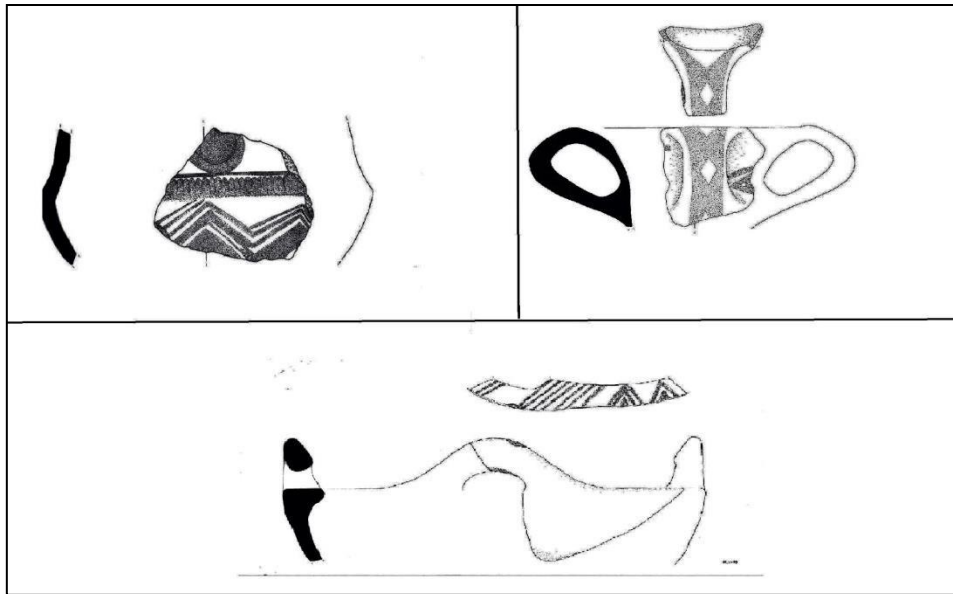
Σχέδιο 7. Πίθος 3 (κάτοψη). Κλίμακα 1:20.
Αποτύπωση και μελάνωμα σχεδίου: Βαβλιάρας Στέλιος.

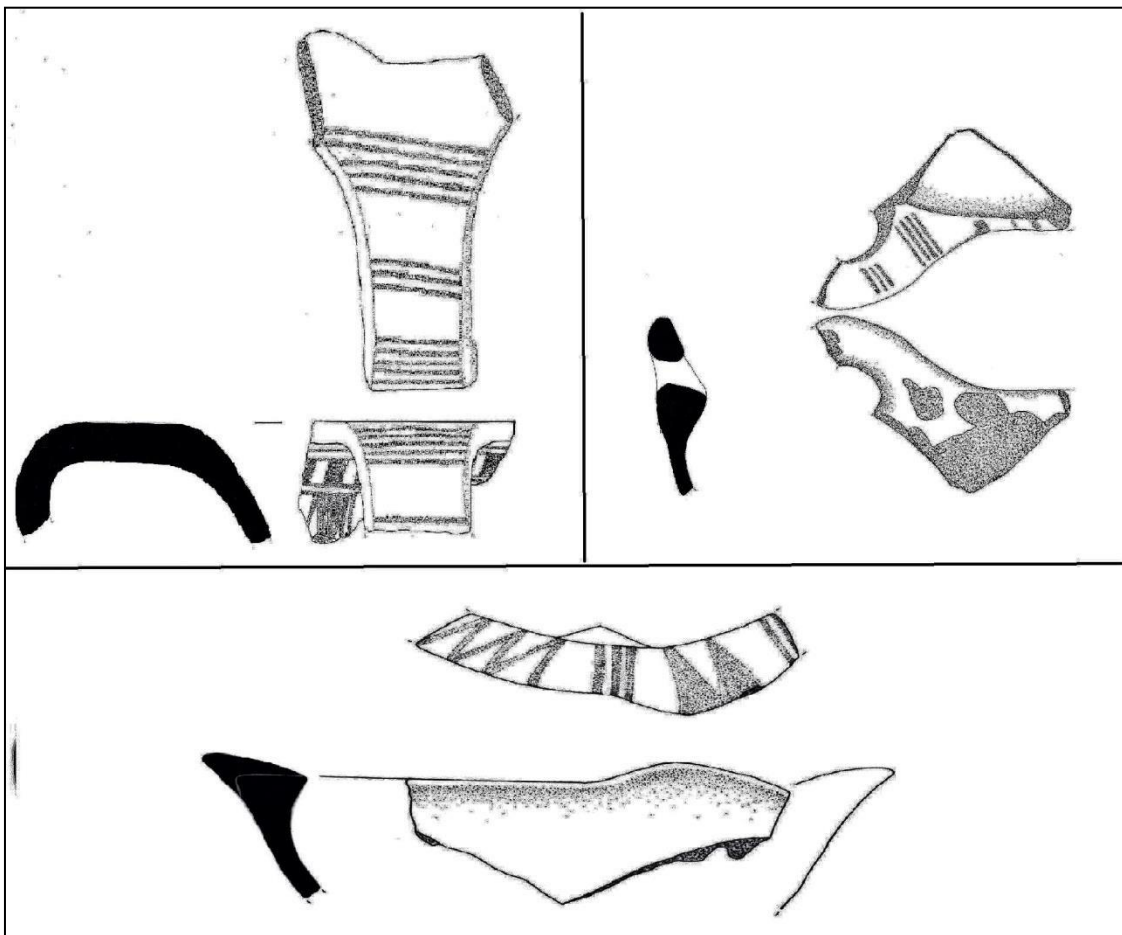
Σχέδιο 8. Χωροθέτηση του οικήματος και του πιθεώνα σε σχέση με τον Πίθο 3 (Χονδρογιάννη κ.ά. 2021, υπό έκδοση).

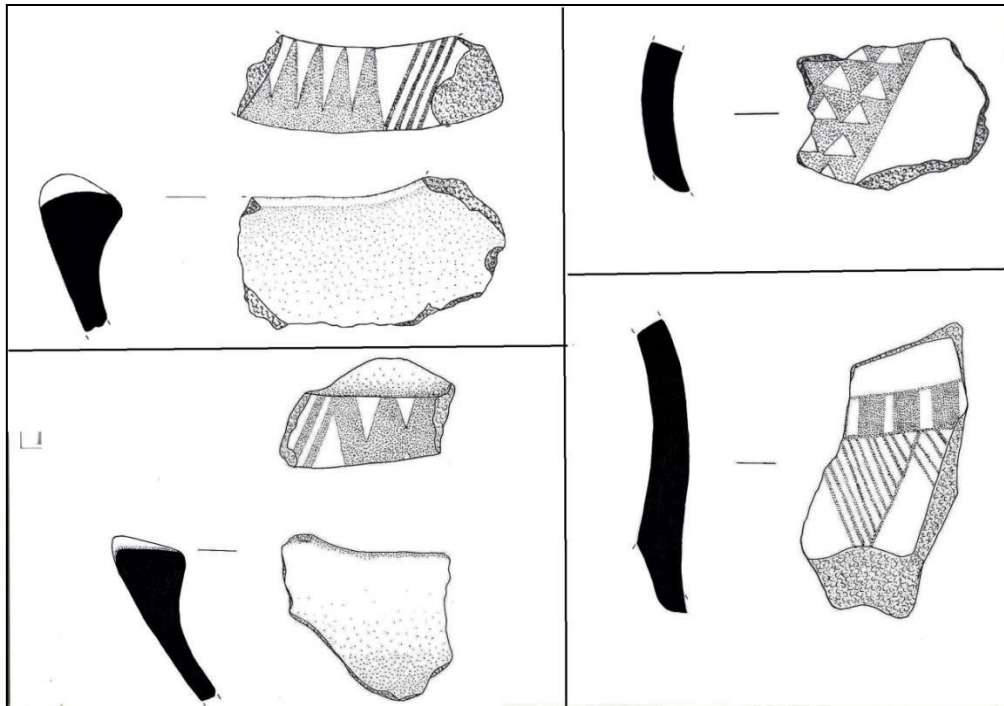
Σχέδιο 9. Κεραμική με αμανρόχρωμη διακόσμηση (χωρίς κλίμακα).
Αποτύπωση σχεδίου και μελάνωμα σχεδίου: Μυλωνά Ευαγγελία.

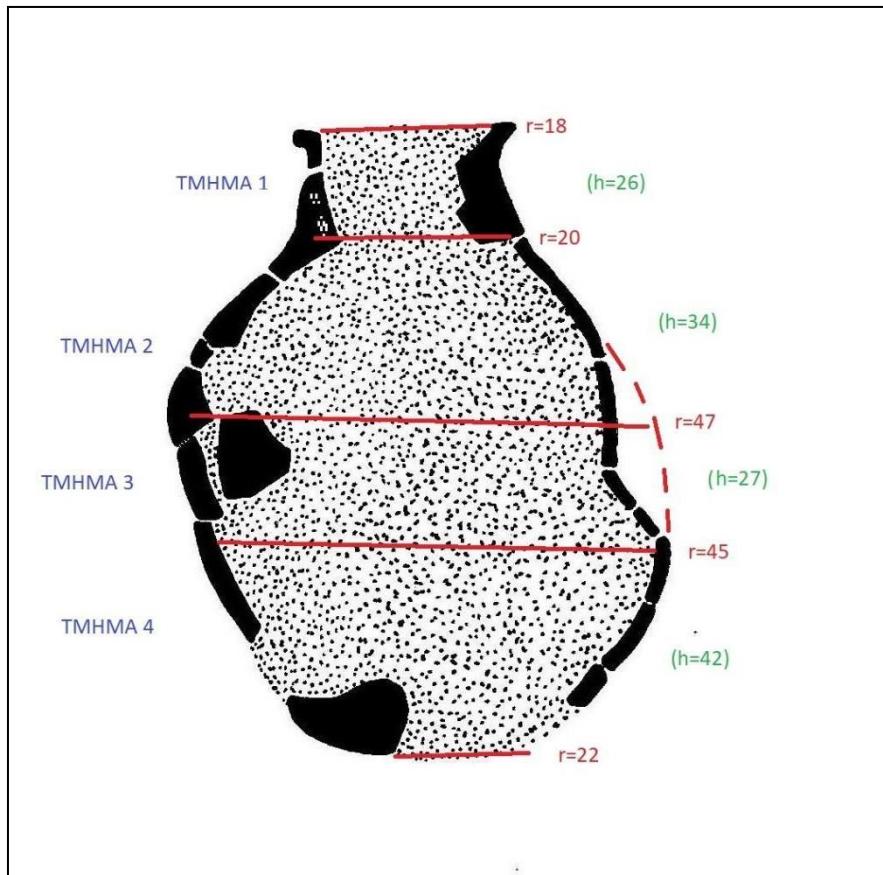
Σχέδιο 10. Κεραμική με αμαυρόχρωμη διακόσμηση (χωρίς κλίμακα).
Αποτύπωση σχεδίου και μελάνωμα σχεδίου: Μυλωνά Ευαγγελία.

Σχέδιο 11. Κεραμική με αμαυρόχρωμη διακόσμηση (χωρίς κλίμακα).
Αποτύπωση σχεδίου και μελάνωμα σχεδίου: Μυλωνά Ευαγγελία.

Σχέδιο 12. Κεραμική με αμαυρόχρωμη διακόσμηση (χωρίς κλίμακα). Αποτύπωση σχεδίου και μελάνωμα σχεδίου: Μυλωνά Ευαγγελία.

Σχέδιο 13. Υπολογισμός λίτρων Πίθου 2 με το σύστημα του κόλουρου κώνου.

Όπου: Α/Α = Αύξων αριθμός
 Α-ΠΑ-ΠΕ= Ανασκαφή-Παράδοση-Περισυλλογή
 ΑΜ.ΚΕ.= Αμαυρόχρωμη κεραμεική
 ΜΥΚ.ΕΥΡ.= Μυκηναϊκά ευρήματα

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Οικιστικές Θέσεις ΥΕΧ στη Δυτική Μακεδονία*

ΝΟΜΟΣ ΓΡΕΒΕΝΩΝ

Α/Α	Περιοχή	Θέση	Περιγραφή	Βιβλιογραφική αναφορά	Α-ΠΑ-ΠΕ	ΑΜ.ΚΕ.	ΜΥΚ.ΕΥΡ.	Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα/ κατασκευές	Κινητά ευρήματα	Πίθοι
1	Βάρη	Αμπέλια	Χάλκινη αιχμή δόρατος, τμήματα λίθινων τριβείων και κεραμεική, τα οποία δηλώνουν ύπαρξη τάφων και οικιστικών καταλοίπων της ΥΕΧ.	Καραμήτρου-Μεντεσίδη 2016, 844.	ΠΑ			Θεωρείται ότι υπήρχαν με βάση τα κινητά ευρήματα.	Λίθινο τριβείο, κεραμεική	
2	Δασάκι	Παλαιογουλές	Αμαυρόχρωμη κεραμεική που περισυλλέχθηκε από τον Α. Κεραμόπουλλο .	Κεραμόπουλλος 1934α, 69.	ΠΕ	ΝΑΙ			Κεραμεική	
3	Δίπορο	Παναγιά	Από τον γύρω χώρο περισυλλέχθηκαν όστρακα με αμαυρόχρωμη διακόσμηση της ΥΕΧ. Ως τμήμα περιβάλλου της ίδιας εποχής μπορεί να ερμηνευθεί σειρά λίθων.	Καραμήτρου-Μεντεσίδη 2009α, 27. 2010α, 29. 2011β, 103. 2014β, 31.	Α	ΝΑΙ		Περίβολος	Κεραμεική	
4	Δίπορο	Κτιο	Οικισμός που εντάσσεται στα ελληνιστικά χρόνια και έχει κατοικηθεί και στην ΥΕΧ (όστρακα της μακεδονικής-δωρικής κεραμεικής με αμαυρόχρωμη διακόσμηση).	Καραμήτρου-Μεντεσίδη 2009α, 27. 2010α, 28.	ΠΕ	ΝΑΙ			Κεραμεική	
5	Μοναχίτι	Μεγάλη Πέτρα	Χειροποίητη κεραμεική ΥΕΧ.	Καραμήτρου-Μεντεσίδη 2014β, 36.	ΠΕ				Κεραμεική	
6	Νεοχώρι	Βλάχος	Χειροποίητη κεραμεική και διάσπαρτα λίθινα εργαλεία. Μακεδονική-δωρική κεραμεική με αμαυρόχρωμη διακόσμηση και οικιστικά κατάλοιπα (τρεις περίβολοι και χώρος εστίας).	Καραμήτρου-Μεντεσίδη 2014β, 33.	Α	ΝΑΙ		Τρεις περίβολοι και χώρος εστίας	Κεραμεική και λίθινα εργαλεία	
7	Παλιουριά	Αγία Κυριακή	Μέσα σε απορριμματικούς λάκκους εντοπίστηκε κεραμεική ΥΕΧ (με αμαυρόχρωμη διακόσμηση).	Καραμήτρου-Μεντεσίδη 2010α,34.	Α	ΝΑΙ		Λάκκοι	Κεραμεική	

8	Παναγιά	Γέφυρα	Χειροποίητη κεραμική YEX (μακεδονική αμαυρόχρωμη).	Καραμήτρου-Μεντεσίδη 2008δ, 880. 2009α, 19.	A	ΝΑΙ			Κεραμική	
9	Ποντινή	;	Χειροποίητα όστρακα ΕΧ και ΕΣ μεταξύ των οποίων ορισμένα με αμαυρόχρωμη διακόσμηση.	Ζιώτα 2016, 659.	ΠΑ	ΝΑΙ			Κεραμική	
10	Πριόνια	Ιβάνη	Μυκηναϊκή κεραμική και χειροποίητη μακεδονική-δωρική με αμαυρόχρωμη διακόσμηση, 18 πίθοι, εκ των οποίων μόνο τρεις έσωζαν λίγα κομμάτια και ήταν χωμένοι κατά τα δύο τρίτα στο φυσικό χρώμα, λίθινα μικροαντικείμενα και εργαλεία, λίθινα περιάπτα, πηνιόσχημη οστέινη χάντρα, πήλινα πηνία και υφαντικά βάρη.	Καραμήτρου-Μεντεσίδη 2009α, 13. 2010α, 24.	A	ΝΑΙ	ΝΑΙ		Μικροαντικείμενα, εργαλεία, κοσμήματα, υφαντικά βάρη.	18 πίθοι, εκ των οποίων μόνο τρεις έσωζαν λίγα κομμάτια
11	Πρόσβορο	;	Λεπτό στρώμα με ένταξη στην YEX (χειροποίητα όστρακα με αμαυρόχρωμη διακόσμηση).	Καραμήτρου-Μεντεσίδη 2013, 814.	ΠΕ	ΝΑΙ		Λεπτό στρώμα YEX	Κεραμική	
12	Σύνδενδρο	Παλαιόκαστρο	Οικοδομικά υλικά ξυλόπλεχτων καλυβών, όπως και σε διάφορα σημεία των λόφων Α του Συνδένδρου και αμαυρόχρωμη κεραμική ("πρωϊστορικά" γραπτά γεωμετρικά όστρακα").	Κεραμόπουλλος 1937, 70, 72.	ΠΕ	ΝΑΙ		Οικοδομικ υλικά ξυλόπλεχτων καλυβών	Κεραμική	

ΝΟΜΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ

A/A	Περιοχή	Θέση	Περιγραφή	Βιβλιογραφική αναφορά	A-ΠΑ-ΠΕ	ΑΜ.ΚΕ.	ΜΥΚ.ΕΥΡ.	Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα/ κατασκευές	Κινητά ευρήματα	Πίθοι
13	Δισπηλιό	Νησί	Κεραμική της YEX (και μυκηναϊκή) και της ΠΕΣ και χάλκινοι πελέκεις. Αποκαλύφθηκε περίβολος 300μ., κατασκευασμένος από αργούς ασβεστόλιθους σε μονή στρώση, ο οποίος πιθανόν να χρησιμοποιήθηκε και στην YEX. Ακόμη, αποκαλύφθηκε τείχος σε σχήμα Π, κατασκευασμένος από ογκόλιθους, της YEX.	Σταυριδόπουλος και Σιάνος 2009. Σταυριδόπουλος 2011, 17. Χατζητουλούσης κ.ά. 2014.	A		ΝΑΙ	Περίβολος (;) Τείχος σε σχήμα Π	Κεραμική, δύο χάλκινοι πελέκεις	

14	Καστοριά (πόλη)	Ψαλίδα	Σε αδιατάρακτα σημεία του χώρουιερού βρέθηκαν θραύσματα πυριτόλιθου και κεραμική της ΥΕΧ και ΠΕΣ.	Τσουγγαρης 2001, 614.	A					Κεραμική, πυριτόλιθος	
15	Κορομηλιά	Σπήλαιο στο φαράγγι του Λιβαδοπόταμου	Σποραδικά όστρακα της ΥΕΧ.	Τρανταλίδου κ.ά. 2007, 588.	A					Κεραμική	

ΝΟΜΟΣ ΚΟΖΑΝΗΣ

A/A	Περιοχή	Θέση	Περιγραφή	Βιβλιογραφική αναφορά	A-ΠΑ-ΠΕ	ΑΜ.ΚΕ	ΜΥ. ΕΥΡ.	Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα/κατασκευές	Κινητά ευρήματα	Πίθου
16	Άγιος Δημήτριος	Μεγάλη Τούμπα	Κεραμική της ΥΕΧ.	Φωτιάδης και Χονδρογιάννη-Μετόκη 1997, 24-25.	ΠΕ				Κεραμική	
17	Αηδονοχώρι	Καρακάση	Κεραμική της ΥΕΧ.	Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1999α, 116, 132.	ΠΕ				Κεραμική	
18	Αηδονοχώρι	;	13 αγγεία με αμαυρόχρωμη διακόσμηση.*	Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1999α, 130-131.	ΔΕΝ ΑΝΑΦΕΡ	ΝΑΙ			Κεραμική	
19	Αιανή	Βέρβερη	Το 1993 περισυλλέχθηκαν μυκηναϊκά όστρακα.	Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1999α, 122.	ΠΕ		ΝΑΙ		Κεραμική	
20	Αιανή	Λειβάδια	Ορθογώνια κατασκευή της ΥΕΧ, μυκηναϊκή κεραμική και κεραμική χειροποίητη με αμαυρόχρωμη διακόσμηση.	Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1999α, 122. 2001α, 530. 2006β, 617-619.	A	ΝΑΙ	ΝΑΙ	Ορθογώνια κατασκευή	Κεραμική	

21	Αιανή	Μεγάλη Ράχη	Οικιστικά λείψανα της ΠΕΣ και ΥΕΧ στα κατώτερα στρώματα των ανασκαφικών τομών της αρχαίας πόλης (περιλαμβάνουν σιρούς, τμήματα πιθαριών, όστρακα χειροποίητης κυρίως κεραμικής, λίθινα εργαλεία, καμένους πηλούς με αποτυπώματα κλαδιών, ωμές πλίνθους, τρύπες από πασσαλόπηκτες κατοικίες, μικρούς λάκκους, κεραμική με αμαυρόχρωμη διακόσμηση, τμήμα στομίου πίθου με σύμβολα γραμμικής γραφής, μοναδικό στον βορειοελλαδικό χώρο).	Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1992, 46. 1999α, 135. 2003α, 168-169. 2014β, 19.	A	NAI	NAI (στόμιο πίθου)	Σιροί, πασσαλότρου πες, λάκκοι, καμένοι πηλοί με αποτυπώματα κλαδιών, ωμές πλίνθοι	Κεραμική, λίθινα εργαλεία, τμήμα στομίου πίθου με τα σύμβολα γραμμικής γραφής	Τμήματα πίθων
22	Αιανή	Πολεμίστρα	Πιθανόν κυκλική κατασκευή και γύρω από αυτήν περισυλλέχθηκε κεραμική της ΥΕΧ (λίγα όστρακα με αμαυρόχρωμη διακόσμηση και τροχήλατα μυκηναϊκά).	Χονδρογιάννη-Μετόκη 1998, 30-34.	A	NAI	NAI	Κυκλική κατασκευή	Κεραμική	
23	Ακρινή	Μικρό Νησί	Αναφέρεται εντοπισμός μυκηναϊκής κεραμικής από τον French.	Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1987, 400-401. 1999α, 122. 2003α, 10.	ΠΕ		NAI		Κεραμική	
24	Αλιάκμων	Κρουπήγαδο	Εντοπίστηκαν αρχαιολογικά στρώματα με εμφανή την ένταξη στην ΥΕΧ από τη μακεδονική αμαυρόχρωμη κεραμική.	Καραμήτρου-Μεντεσίδη 2008γ, 865-866. 2014α, 936. 2011α, 301.	A	NAI			Κεραμική	
25	Αναρράχη	Γυμνάσιο	Οικιστικά κατάλοιπα της ΥΕΧ και ΠΕΣ (ρηχά ορύγματα, στρώμα από καταστραμμένες λιθόκτιστες κατασκευές, τμήματα διαλυμένων πηλοκατασκευών και δαπέδων, ρηχοί λάκκοι, οπές πασσάλων, 4 πίθοι, αγγεία).	Ζιώτα 2017, 697. Χονδρογιάννη-Μετόκη 2017α, υπό έκδοση.	A			Ορύγματα, κατασκευές, δάπεδα, λάκκοι, πασσαλότρου πες	Κεραμική	4 πίθοι (μόνο ο ένας ακέραιος)
26	Άνω Κώμη	Ζίγρες	Κεφαλή μυκηναϊκού ειδωλίου (ΒΕΚ 1340).*	Καραμήτρου-Μεντεσίδη 2003α, 169.	ΠΑ		NAI			
27	Άνω Κώμη	Κουρί	Μετά την καλλιέργεια χέρσου κοινοτικού χώρου ήρθε στο φως χειροποίητη κεραμική της ΥΕΧ-ΠΕΣ.	Καραμήτρου-Μεντεσίδη 2000β, 442.	ΠΕ				Κεραμική	

28	Άνω Κώμη	Σταυρός	Οικιστικά κατάλοιπα ΥΕΧ (τμήματα πηλού, σκληρό πατημένο χώμα, λίθοι, ζωικά οστά, λάκκος-αποθέτης, εστίες, κεραμεική χειροποίητη-στιλβωμένη και αβαφής-και με αμαυρόχρωμη διακόσμηση, τροχήλατη μυκηναϊκή κεραμεική.	Καραμήτρου-Μεντεσίδη 2000β, 459.	A	NAI	NAI	Τμήματα πηλού, σκληρό πατημένο χώμα, λίθοι, λάκκος-αποθέτης και εστίες	Κεραμεική	
29	Αξιόκαστρο	Κοφτερή	Χειροποίητα όστρακα, σε μεγάλο ποσοστό στιλβωμένα, πολλά από τα οποία φέρουν αμαυρόχρωμη διακόσμηση.	Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1999α, 116.	ΠΕ	NAI			Κεραμεική	
30	Αξιόκαστρο	Κεραμίδια	Χειροποίητη στιλβωμένη κεραμεική.	Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1999α, 116.	ΠΕ				Κεραμεική	
31	Αξιόκαστρο	Κερασιά	Χειροποίητη στιλβωμένη κεραμεική.	Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1999α, 116.	ΠΕ				Κεραμεική	
32	Αξιόκαστρο	Λαθύρια	Χειροποίητη στιλβωμένη κεραμεική.	Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1999α, 116.	ΠΕ	NAI			Κεραμεική	
33	Απιδέα	Άγιος Αθανάσιος ή Μπουφάρι	Χειροποίητη στιλβωμένη κεραμεική (μεγάλο ποσοστό φέρει αμαυρόχρωμη διακόσμηση) και μυκηναϊκή.	Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1999α, 117. 2003α, 169.	A	NAI	NAI		Κεραμεική	
34	Βελβενδός	Βασιλάρα Ράχη	Κεραμεική της ΥΕΧ με αμαυρόχρωμη διακόσμηση που μπορεί να αποδοθεί σε στρώμα κατοίκησης της ΥΕΧ που διαλύθηκε από την άρση.	Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1999α, 138. Χονδρογιάννη-Μετόκη 1993, 110. 1996, 280.	A	NAI			Κεραμεική	
35	Βελβενδός	Κάτω Μπράβας	Σημεία με οικιστικές εγκαταστάσεις της ΥΕΧ και ΠΕΣ.	Καραμήτρου-Μεντεσίδη 2010β, 49.	A				Κεραμεική	
36	Βελβενδός	Τούμπα Άνας Σαμαρά ή Μαρμάρη	Όστρακα με αμαυρόχρωμη διακόσμηση που η Γ. Καραμήτρου αποδίδει σε στρώμα κατοίκησης.	Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1994α, 74. 1999α, 138.	ΠΕ	NAI			Κεραμεική	

37	Γαλάτεια	Πηγή Ρέμα	Η επιφάνεια των αγροτ. αρ. 240-244 είναι διάσπαρτη με όστρακα αβαφών χειροποίητων αγγείων, μεταξύ των οποίων ορισμένα που ανήκουν σε χαρακτηριστικά αγγεία της ΜΕΧ και ΥΕΧ.	Ζιώτα 2016, 655.	ΠΕ				Κεραμεική	
38	Γούλες	Τούρλα	Κεραμεική ΥΕΧ και ευρήματα: τμήμα λίθινου διάτρητου πέλεκυ, εργαλεία από πυριτόλιθο.	Χονδρογιάννη-Μετόκη 1993, 115.	ΠΕ				Κεραμεική, εργαλεία	
39	Δαφνερό	Κορομηλιά	Χειροποίητα στιλβωμένα όστρακα της ΥΕΧ.	Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1999α, 117. 2005α, 18.	ΠΕ				Κεραμεική	
40	Δρέπανο	Άγιος Ελευθέριος	Στα όρια του ελληνιστικού οικισμού που υπάρχει στον λόφο, εντοπίστηκαν άλλοι δύο οικισμοί εκ των οποίων ο ένας εντοπίζεται στον επίπεδο χώρο που διαμορφώνεται αμέσως νότια του λόφου. Από αυτόν περισυλλέχθηκαν λίγα χειροποίητα όστρακα, πιθανώς της ΥΕΧ ή της ΠΕΣ.	Χονδρογιάννη-Μετόκη 2012, 545-546.	ΠΕ				Κεραμεική	
41	Ελάτη	Λογκάς	Κεραμεική της ΥΕΧ.	Καραμήτρου-Μεντεσίδη 2006α, 616. 2. 2008δ, 878. 2014α, 938. Καραμήτρου-Μεντεσίδη και Θεοδώρου 2013, 53.	Α				Κεραμεική	
42	Εμπόριο	Κόκκινα Κεραμίδια	Οικιστικά κατάλοιπα της ΥΕΧ-ΠΕΣ και των ιστορικών χρόνων. Αποκαλύφθηκαν πίθοι, πασσαλότρυπες, λάκκοι και θερμικές κατασκευές. Οι πίθοι σχημάτιζαν δύο μικρές ομάδες, ανά τρεις και τέσσερις, οι οποίες προφανώς βρίσκονταν σε ημιυπαίθριους χώρους, στεγασμένους μεελαφρές κατασκευές.	Χονδρογιάννη-Μετόκη 2017α, υπόέκδοση. Ζιώτα και Μαγγουρέτσιου 2018, 109.	Α		Πασσαλότρυπες, θερμικές κατασκευές, λάκκοι	Κεραμεική, πήλινα πηνία και λίθινα εργαλεία	7 πίθοι σε δύο συστάδες	

43	Εξοχή	Δάσος	Δύο πίθοι, κεραμεική της ΥΕΧ και λεπίδα πυριτόλιθου.	Καραμήτρου 2013, 804-805.	ΠΕ				Κεραμεική, λεπίδα πυριτόλιθου	2 πίθοι
44	Καισάρεια	Παλιόκαστρο	Έχουμε 3 μικρούς οικισμούς της ΥΕΧ, σωζόμενης έκτασης 10, 3 και 6 στρεμμ.	Χονδρογιάννη-Μετόκη 2016β, 645. Ζιώτα 2017, 722.	ΠΕ					
45	Καισάρεια	Προφήτης Ηλίας	Προϊστορικός οικισμός με κατοίκηση κατά την ΤΝ και την ΥΕΧ που εντοπίστηκε το 1995 και έχει έκταση 20 στρεμμ.	Ζιώτα 2017, 722.	ΠΕ					
46	Καισάρεια	Άγιος Κωνσταντίνος	Εντοπίστηκε επιφανειακά μυκηναϊκή κεραμεική.	Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1999α, 124. 2003α, 169. 2012, 531.	ΠΕ		ΝΑΙ		Κεραμεική	
47	Καλαμιά	Ξανθόπυργος	Περισυλλέχθηκαν δύο όστρακα με αμαυρόχρωμη διακόσμηση. Το ένα φέρει αβακωτό κόσμημα και το άλλο δύο γραμμές.	Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1999α, 117, 132.	ΠΕ	ΝΑΙ			Κεραμεική	
48	Καρυδίτσα	Παλιοκλήσι	Κατοίκηση της θέσης σε όλη τη διάρκεια της ΕΧ.	Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1993β, 402.	Α				Κεραμεική	
49	Κερασιά	Μέτσιοι	Πιθανόν οικιστικά κατάλοιπα της ΥΕΧ-ΠΕΣ, που σχετίζονται με τα νεκροταφεία στις θέσεις Πούπος και Τζεράδια.	Καραμήτρου-Μεντεσίδη 2012, 537.	ΠΕ				Κεραμεική	
50	Κλείτος	Κρυόβρυση	Οικιστικές επιχώσεις και πηγάδι της ΥΕΧ, με αρκετά (δέκα τουλάχιστον) αγγεία άντλησης νερού (κυρίως πρόχοι και αμφορίσκοι), πεσμένα στο εσωτερικό του, κάποια με αμαυρόχρωμη διακόσμηση. 18 πασσαλότρυπες, 10 λάκκοι και αβαθείς κοιλάτητες. Ανήκουν σε κτίριο της περιόδου, με ανωδομή από ευτελή υλικά. Αποκαλύφθηκε επίσης, νεκροταφείο της περιόδου, από το οποίο ανασκάφηκαν οκτώ λακκοειδείς τάφοι.	Χονδρογιάννη Μετόκη 2017β, υπό έκδοση. 2019, υπό έκδοση.	Α	ΝΑΙ		Πηγάδι, πασσαλότρυπες, λάκκοι	Κεραμεική	

51	Κλείτος	Τούμπα	Διαλυμένο στρώμα της ΥΕΧ. Χαρακτηριστική κεραμεική του στρώματος αποτελούντα όστρακα αγγείων με πορτοκαλί επιφάνειες, σιγμοειδές προφίλ και κάθετες λαβές με πιεσμένη ράχη.	Ζιώτα 2011, 243. 2014α, 60. Ζιώτα κ.ά. 2013, 50.	A					Κεραμεική
52	Κοζάνη	Οδός ΦιλίππουΒ΄	Θραύσματα που ανήκουν σε 22 διαφορετικά μυκηναϊκά αγγεία (1300-1100 π.Χ) (ΥΕΙΙΒκαιΥΕΙΙΙΓ).	Καλλιπολίτης 1950, 291-292. 1958, 101. Πέτσας 1953-54, 113-120. Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1994β, 13. 2003β, 739-740.	A		NAI			Κεραμεική
53	Κοζάνη	Πλατεία 25 ^{ης} Μαρτίου ή Αλώνια	Το 1972 βρέθηκαν μυκηναϊκά, αλλά και αμαυρόχρωμα όστρακα.	Καραμήτρου-Μεντεσίδη και Κεφαλίδου 1993, 24. Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1994β, 14.	ΠΕ	NAI	NAI			Κεραμεική
54	Κρανίδια	Κρυόβρυση	Ανασκάφηκαν δύο ρηχοί λάκκοι της ΥΕΧ και συλλέχθηκε και αμαυρόχρωμη κεραμεική. Τα σχήματα των αγγείων είναι καθαρόσχημα ή άωτα με σιγμοειδή προφίλ.	ΖιώτακαιΧονδρογιάννη-Μετόκη 1997, 36. Χονδρογιάννη-Μετόκη 1993, 112-13. 2003, 741.	A	NAI		Δύο ρηχοί λάκκοι		Κεραμεική
55	Κρυονέρι	Βλυσίδια	Χειροποίητα όστρακα, κυρίως σκύφοι της ΥΕΧ. Στο χείλος ενός σκύφου διατηρούνται ίχνη αμαυρόχρωμης διακόσμησης (αρ. ΒΕΚ 3286).	Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1999α, 117, 132.	ΠΕ	NAI				Κεραμεική
56	Κτένι	Κάστρο	Χειροποίητα όστρακα, που ανήκουν σε αγγεία με σιγμοειδή προφίλ, πιθανότατα της ΠΕΣ ή ίσωςκαι της ΥΕΧ.	Χονδρογιάννη-Μετόκη 2012, 546.	ΠΕ					Κεραμεική
57	Κτένι	Ραχοπούλα ή Κάτω Μέγα	Περιουλλέχθηκε κεραμεική της ΥΕΧ.	Καραμήτρου-Μεντεσίδη 2012, 535.	ΠΕ					Κεραμεική

58	Λαζαράδες	Άγιος Αθανάσιος	Στα αγροτ. αρ. 330 και 333 υπάρχει διασπορά χειροποίητης κεραμεικής της ΥΕΧ-ΠΕΣ.	Καραμήτρου-Μεντεσίδη 2016, 841.	ΠΕ				Κεραμεική
59	Λαζαράδες	Παλιάλωνα	Στα αγροτ. αρ. 314 έως 318 και 322 έως 329 στα οποία εκτείνεται η διασπορά τροχήλατης και χειροποίητης κεραμεικής που δηλώνει κατοίκηση κατά την προϊστορική και ιστορική εποχή (ΥΕΧ και ελληνιστική).	Καραμήτρου-Μεντεσίδη 2016, 841.	ΠΕ				Κεραμεική
60	Λούβρη	Παλιόσπιτα	Όστρακο με αμαυρόχρωμη (αρ. ΒΕΚ 3227).	Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1999α, 117, 132.	ΠΕ	ΝΑΙ			Κεραμεική
61	Μαυροπηγή	Αγ. Νικόλαος	Στην ΥΕΧ ανήκουν τμήματα από δύο επιμήκη επικαλυπτόμενα ή παράλληλα κατά τόπους λιθόστρωτα, με όστρακα ανάμεσα στους λίθους. Αμέσως ΒΔ τους αποκαλύφθηκαν τέσσερα πιθοειδή αγγεία, δύο λάκκοι, μικρά τμήματα στενών τάφρων (ίσως θεμελίωσης) και πηλός από δάπεδα και ανωδομή κτισμάτων. Τα ευρήματα καλύπτουν έκταση 2.5 στρεμμάτων, υποδηλώνοντας μια μικρή οικιστική εγκατάσταση, με κτίσματα κατασκευασμένα από ξύλο και πηλό και επιμήκεις λιθόστρωτους και με αρκετά όστρακα χώρους, που συνιστούν είτε δάπεδα κτηρίων με επιμήκη κάτοψη και ανωδομή από ευτελή υλικά, είτε εξωτερικούς χώρους εργασίας, ίσως όμως και δρόμους.	Χονδρογιάννη-Μετόκη 2017β, υπόεκδοση.	Α			Δύο επιμήκη λιθόστρωτα, δύο λάκκοι, τμήματα τάφρων και πηλός από δάπεδα και ανωδομή κτισμάτων, κτίσματα κατασκευασμένα από ξύλο και πηλό.	Κεραμεική (συμπεριλαμβάνονται 4 πιθοειδή αγγεία)

62	Μαυροπηγή	Αμπελότοπος	<p>Στα αγροτ. αρ.136-137 αποκαλύφθηκαν οικιστικά κατάλοιπα του τέλους της ΥΕΧ-αρχών της ΠΕΣ. Στα ΝΑ αποκαλύφθηκε ημικυκλική λιθόστρωση, από μικρούς λίθους και χειροποίητα όστρακα ανάμεσά τους. Σε άμεση επαφή με τη λιθόστρωση, προς βορρά, αποκαλύφθηκε συμπαγής κατασκευή-λιθόστρωτο από μικρά βότσαλα, σε δύο στρώσεις. Παρόμοια, μεγαλύτερων διαστάσεων βρέθηκε 15μ. δυτικότερα. Και από τα τρία λιθόστρωτα συλλέχθηκε κεραμική του τέλους της ΥΕΧ-αρχές της ΕΣ. Στα αγροτ. αρ. 149-150 διερευνήθηκαν διαλυμένα οικιστικά κατάλοιπα της ΥΕΧ. Αποτελούνται από επιμήκη λιθόστρωτα, με όστρακα ανάμεσα στους λίθους, όμοια με των αγροτ. αρ. 136-137 και υποδηλώνουν την ύπαρξη δύο τουλάχιστον μεγάλων οικημάτων. Δύο παρόμοια λιθόστρωτα αποκαλύφθηκαν και στα αγροτ. 339-340. Στο αγροτ. αρ. 456 διερευνήθηκε μικρή οικιστική εγκατάσταση της ΥΕΧ (λιθόστρωτο, με όστρακα ανάμεσα στους λίθους).</p>	Χονδρογιάννη-Μετόκη 2017β, υπόέκδοση.	A			Λιθόστρωτα	Κεραμική	
63	Μαυροπηγή	Αργόρεμα	Ευρήματα της ΥΕΧ και της ΕΣ μαρτυρούν τη χρήση του χώρου την εποχή αυτή.	Καραμήτρου-Μεντεσίδη 2007, 516. 2013, 799.	ΠΕ					
64	Μαυροπηγή	Βαρκάρης	Στο αγροτ. αρ. 387 (ΙΕ20/ΧV) διερευνήθηκαν λάκκοι της ΥΕΧ και ανευρέθηκαν όστρακα με αμαυρόχρωμη διακόσμηση. Στο ΒΑ τμήμα του αγροτ. αρ. 449 εντοπίστηκε στρώμα με κινητά ευρήματα της ΥΕΧ-ΠΕΣ διατηρημένο σε έκταση μόλις 100 τμ. Αποκαλύφθηκε επίσης αποσπασματικός πίθος in situ, στο εσωτερικό του οποίου βρέθηκε σκελετός σκύλου, και 2 λάκκοι που περιείχαν μάζες οικοδομικού πηλού, υπολείμματα καύσης και θραύσματα χειροποίητων αγγείων.	Ζιώτακ.ά. 2018, 102. Καραμήτρου-Μεντεσίδη 2017, 49. Χονδρογιάννη-Μετόκη 2017α, υπό έκδοση.	A	ΝΑΙ		Λάκκοι που περιείχαν μάζες οικοδομικού πηλού, υπολείμματα καύσης και θραύσματα χειροποίητων αγγείων	Κεραμική	Πίθος

65	Μαυροπηγή	Ίσιωμα	Στο αγροτ. αρ. 158 συνολικής έκτασης 22.653 τ.μ. εντοπίστηκε ενιαίο προϊστορικό στρώμα σε έκταση 430 τ.μ. (στα τετράγωνα Δ30 / V - VII, IX - XII, XIV, XV και Ε30/II - IV, VII, VIII). Περιείχε συγκεντρώσεις μικρών αργών λίθων, ίχνη καύσης και μάζες πηλού με αποτυπώματα κλαδιών, ενώ η κεραμεική εντάσσεται στην ΜΕΧ-ΥΕΧ και στην ΕΣ.	Καραμήτρου-Μεντεσίδη 2014β, 22.	Α			Συγκεντρώσεις μικρών αργών λίθων, ίχνη καύσης και μάζες πηλού με αποτυπώματα κλαδιών	Κεραμεική	
66	Μαυροπηγή	Κάστρο	Περισυλλέχθηκαν όστρακα με αμαυρόχρωμη διακόσμηση κατά την ανασκαφή στον ελληνιστικό οικισμό.	Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1999α, 139.	ΠΕ	ΝΑΙ			Κεραμεική	
67	Μαυροπηγή	Κουρί	Εντοπίστηκαν αβαθή ορύγματα με χειροποίητη κεραμεική της ΥΕΧ.	Ζιώτα 2016, 643.	Α			Αβαθή ορύγματα	Κεραμεική	
68	Μαυροπηγή	Μικρό Λιβάδι	Στο αγροτ. αρ. 88 εντοπίστηκαν 12 λάκκοι και 6 πίθοι, με χρονολόγηση στην ΥΕΧ-ΠΕΣ. Στο αγροτ. αρ. 27 εντοπίστηκε επίχωση με ένταξη στην ΜΕΧ-ΥΕΧ και ΠΕΣ. Στο αγροτ. αρ. 86, το οποίο είναι όμορο με τα αρ. 27, 85 και 19 της ίδιας θέσης και το 158 της θέσης Ίσιωμα, αποκαλύφθηκαν κατάλοιπα ανθρώπινης εγκατάστασης και δραστηριότητας με ένταξη στη ΜΕΧ-ΥΕΧ, στην ΠΕΣ και στα ελληνιστικά χρόνια. Τα στρώματα της ΕΧ είχαν διαταραχθεί και τα κατάλοιπά τους αντιπροσωπεύονταν από κάποιες συγκεντρώσεις λίθων και βοτσάλων, μάζες πηλού, 3 λάκκους, εκ των οποίων ο ένας ήταν λόγω του μεγάλου μεγέθους κατοικία, λίγη σχετικά χειροποίητη κεραμεική, 8 λίθινα τριπτά εργαλεία, 1 πελεκητό και 4 αποκρούσματα πυριτόλιθου. Τέλος, στο αγροτ. αρ. 91 περισυλλέχθηκε κεραμεική της ΥΕΧ-ΠΕΣ.	Καραμήτρου-Μεντεσίδη 2007, 514. 2014β, 23-24. Ζιώτα 2016, 642.	Α			Λάκκοι, συγκεντρώσεις μικρών ή μεγάλων αργών λίθων και βοτσάλων, πηλόμαζες	Κεραμεική, 8 λίθινα τριπτά εργαλεία, 1 πελεκητό (ξέστρο) και 4 αποκρούσματα πυριτόλιθου	6 πίθοι, πιθανόν ανήκουν στην ΥΕΧ
69	Μεσιανή	Παραλίμνια περιοχή	Ο Ζ. Κουζιάκης παρέδωσε καθαρόσχημο αγγείο με αμαυρόχρωμη διακόσμηση από την παραλίμνια περιοχή της Μεσιανής.	Χονδρογιάννη-Μετόκη, 1999β, 555.	ΠΑ	ΝΑΙ			Κεραμεική	

70	Μεσιανή	Λόφος Μεταμόρφωσης ή Μάρμαρα	Στο Ν-ΝΔ-Δ τμήμα της περιοχής εντοπίζονται τρεις μικροί προϊστορικοί οικισμοί με σαφή τα μεταξύ τους όρια, οι δύο της ΥΕΧ, έκτασης 7 και 3 στρεμμ. αντίστοιχα και ο τρίτος πιθανώς της ΕΧ με έκταση 13 στρεμμ.	Ζιώτα 2017, 723.	ΠΕ					
71	Μεταμόρφωση	Κομματσούλια	Επιφανειακά κεραμεική τροχήλατη και χειροποίητη με χαρακτηριστικά της ΥΕΧ.	Καραμήτρου-Μεντεσίδη 2005β, 559.	ΠΕ				Κεραμεική	
72	Μεταμόρφωση	;	Χειροποίητη πρόχους με αμαυρόχρωμη διακόσμηση.	Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1999α, 132.	ΔΕΝ ΑΝΑ ΦΕΡ ΕΤΑΙ	ΝΑΙ			Κεραμεική	
73	Μηλιά	Ίσιωμα	Κατά τις εργασίες χωματοληψίας βρέθηκε πύθος με πλαστική διακόσμηση, που διαλύθηκε από την εκσκαφή, και διάσπαρτη χειροποίητη κεραμεική (δύο όστρακα με αμαυρόχρωμη διακόσμηση) που αποτελούν ισχυρές ενδείξεις για την ύπαρξη οικιστικής εγκατάστασης.	Καραμήτρου-Μεντεσίδη 2012, 537.	ΠΕ	ΝΑΙ			Κεραμεική	Πύθος
74	Μικρόκαστρο	Σταυρός	Αποκαλύφθηκαν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της ΥΕΧ που περιορίζονται σε μία επιφάνεια στρωμένη από λίθους. Κατά την αφαίρεση των λίθων περισυλλέχθηκε χειροποίητη κεραμεική που φαίνεται ότι μαζί με λίγο χώμα είχε χρησιμοποιηθεί για την κατασκευή αυτή, η οποία ερμηνεύτηκε ως βάση-κρηπίδα οικιών. Εντοπίστηκαν άλλες δύο παρόμοιες συγκεντρώσεις λίθων και φαίνεται ότι υπαγορεύονταν από την ανάγκη στεγανοποίησης διάφορων κατασκευών οικοτεχνίας λόγω του λασπώδους αργιλοχώματος του χώρου. Τα κατάλοιπα κατοίκησης περιλάμβαναν κι άλλους λίθους από διαλυμένες κατασκευές, 4 λάκκους, λίγες συγκεντρώσεις από διαλυμένες πηλόμαζες και ίχνη καύσης που υποδηλώνουν πρόχειρες τροφοπαρασκευαστικές κατασκευές. Στα κινητά ευρήματα συγκαταλέγονται πήλινα σφονδύλια, τμήματα λεπίδων πυριτόλιθου, αποκρούσματα χαλαζία και ελάχιστα τμήματα λίθινων τριπτών εργαλείων.	Καραμήτρου-Μεντεσίδη 2008γ, 863-864.	Α			Επιφάνεια στρωμένη από λίθους, 4 λάκκοι, λίγες συγκεντρώσεις από διαλυμένες πηλόμαζες και ίχνη καύσης που υποδηλώνουν πρόχειρες τροφοπαρασκευαστικές κατασκευές	Κεραμεική, σφονδύλια, τμήματα λεπίδων πυριτόλιθου, αποκρούσματα χαλαζία, τμήματα λίθινων τριπτών εργαλείων	

75	Νεάπολη	Στα υψώματα βόρεια της Νεάπολης	Περισυλλέχθηκαν όστρακα της ΥΕΧ.	Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1999α, 117.	ΠΕ				Κεραμεική	
76	Ομαλή	Αμπέλια	Πρόκειται για μια μικρή εγκατάσταση, στην οποία σύμφωνα με τον Κεραμόπουλλο, ο οποίος διεξήγαγε περισυλλογή και δοκιμαστική ανασκαφή βρέθηκε ένα επείσακτο μυκηναϊκό όστρακο και μεγάλη ποσότητα κεραμεικής με αμαυρόχρωμη διακόσμηση.	Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1999α, 116. 2003α, 170. Κεραμόπουλλος 1936, 47.	Α	ΝΑΙ	ΝΑΙ		Κεραμεική	
77	Παλαιόκατρο	Γλας	Τα χειροποίητα όστρακα και λαβές αγγείων με αμαυρόχρωμη διακόσμηση που εντοπίζονται σε όλο τον λόφο αποδεικνύουν τη χρήση του χώρου στην ΥΕΧ.	Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1999α, 117-118. 2005α, 13, 15.	ΠΕ	ΝΑΙ			Κεραμεική	
78	Περδίκκας	Γήπεδο	Χειροποίητα όστρακα της ΥΕΧ, ένα μάλιστα με αμαυρόχρωμη διακόσμηση.	Καραμήτρου-Μεντεσίδη 2012, 393.	ΠΕ	ΝΑΙ			Κεραμεική	
79	Πετρανά	Τσιφλίκι	Οικισμός της ΥΕΧ.	Τουράτσογλου 1983, 261. Χονδρογιάννη-Μετόκη 2013, 816.	ΠΕ				Κεραμεική	
80	Πλατανιά (Μπουμπούστι)	Ανάνα	Τη θέση ανέσκαψε ο Heurtley το 1927. Εντόπισε έναν μικρό οικισμό που σώζει λείψανα από καλύβες. Ο ανασκαφέας διακρίνει δύο στρώματα κατοίκησης. Στο βαθύτερο και παλαιότερο ανήκουν τα λείψανα ενός κτιρίου που φαίνεται να πατά σε ένα ισχυρό τείχος-άνδρηο, μια εστία, ένας πίθος και ένα βοτσαλωτό δάπεδο. Στη δεύτερη φάση της κατοίκησης ανήκει μία σειρά λίθων που σχετίζεται με δάπεδο από σκληρό κοκκινόχρωμα. Συλλέχθηκε αμαυρόχρωμη κεραμεική, την οποία ο ανασκαφέας ονόμασε τύπου Μπουμπούστι. Ξεχωρίζουν ένα εισηγμένο μυκηναϊκό όστρακο και ένα πρωτογεωμετρικό.	Heurtley 1926-7, 158-194. 1939, 40-43, 99-101, 227-229. Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1995, 370. 1999α, 116. 1999β, 550.	Α	ΝΑΙ	ΝΑΙ	Οικοδομικά υλικά από πηλόμαζες με ίχνη καλάμων και ξύλων και λίθους, μια εστία κι ένα βοτσαλωτό δάπεδο	Κεραμεική	

81	Πολύμυλος	Μάντρες	Στη θέση, μετά από υπόδειξη, εντοπίστηκε οικισμός της ΥΕΧ. Συγκεντρώθηκε κεραμική της ΥΕΧ (περιλαμβάνονται όστρακα με αμαυρόχρωμη διακόσμηση), στόμιο πίθου και απολέπισμα χαλαζία.	Ζιώτα 2009, 820.	ΠΕ	ΝΑΙ			Κεραμική, απολέπισμα χαλαζία	
82	Πολύμυλος	Νεροφαγιά	Οικιστικά λείψανα της ΜΕΧ και ΥΕΧ διαταραγμένα από τα μεταγενέστερα αρχαιολογικά στρώματα, όσο και από τη δράση χειμάρρων κατά την αρχαιότητα. Κεραμική χειροποίητη και με αμαυρόχρωμη διακόσμηση, καθώς και μυκηναϊκή. Τα οικιστικά κατάλοιπα είναι φτωχά και περιορίζονται σε λίγους, αποσπασματικά σωζόμενους, τοίχους από αργούς λίθους, ελάχιστες πασσαλότρυπες και υπολείμματα δαπέδων από πατημένο χώμα. Εντοπίστηκαν διάσπαρτα και υποδεικνύουν χώρους κατοικίας και άλλων δραστηριοτήτων.	Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1999α, 123, 139. 2001α, 533. 2003α, 169-170. 2004, 668. 2006β, 620. Καραμήτρου-Μεντεσίδη και Βατάλη 2000, 482.	Α	ΝΑΙ	ΝΑΙ	Αποσπασματικά σωζόμενοι τοίχοι από αργούς λίθους, πασσαλότρυπες και υπολείμματα δαπέδων από πατημένο χώμα.	Κεραμική	
83	Ποντοκώμη	Αβλαγάδες	Εντοπίστηκε αμαυρόχρωμη κεραμική, η οποία προέρχεται πιθανόν από στρώματα φερτών χωμάτων από υψηλότερα σημεία, καθώς και μεγάλος απιόσχημος πίθος της ΥΕΧ στη θέση του.	Καραμήτρου-Μεντεσίδη 2001β, 348. 2006β, 634.	Α	ΝΑΙ				Απιόσχημος πίθος
84	Ποντοκώμη	Αλώνια	Οίκημα και πιθεώνας της ΥΕΧ.	Χονδρογιάννηκ.ά. 2021, υπό έκδοση.	Α	ΝΑΙ		Δάπεδο από πηλό, πασσαλότρυπες, πηλοί από ανωδομή	Κεραμική, μικροαντικείμενα	Πιθεώνας
85	Ποντοκώμη	Βρύση	Εντοπίστηκε μεγάλη ποσότητα κεραμικής με αμαυρόχρωμη διακόσμηση και δύο απιόσχημοι πίθοι της ΥΕΧ, αποσπασματικά σωζόμενοι (σωζ. διαστάσεις: ύψος 1μ.-διάμετρος 0,90μ. και ύψος 1,30 μ. και διάμετρος 0,60 μ) . Σε απόσταση 700 μ. από τους παραπάνω πίθους εντοπίστηκαν τμήματα μικρότερου πίθου της ΥΕΧ ή ΠΕΣ, με εγχάρρακτη γεωμετρική διακόσμηση.	Καραμήτρου-Μεντεσίδη 2002β, 618, 625. 2013, 783.	Α	ΝΑΙ				3 πίθοι: 2 απιόσχημοι, μεγάλου μεγέθους, και 700 μ. μακρύτερα 1 μικρότερος

86	Πτολεμαΐδα	Λειβάδια	Στο αγροτ. αρ. 3696 περισυλλέχθηκαν όστρακα χειροποίητα, μεταξύ των οποίων λαβές χαρακτηριστικές της ΥΕΧ.	Καραμήτρου-Μεντεσίδη 2013, 802.	ΠΕ				Κεραμεική	
87	Πύργοι Εορδαίας	Κάστρο	Οργανωμένη πόλη με ενδείξεις κατοίκησης από την ΥΕΧ έως βυζαντινά χρόνια.	Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1998, 34.	ΠΕ					
88	Ροδίτης	Ράχη	Στο ψηλότερο τμήμα του χώρου αναπτύσσεται μικρός οικισμός της ΥΕΧ.	Ζιώτα 2017, 723-724.	ΠΕ					
89	Ροδίτης	Παλιάμπελα	Ο οικισμός εντοπίστηκε το 2000 μετά από υπόδειξη και το επιφανειακό υλικό υποδηλώνει κατοίκηση σε όλη σχεδόν τη Νεολιθική και στην ΕΧ, πιθανόν ΥΕΧ.	Ζιώτα 2017, 724.	ΠΕ				Κεραμεική	
90	Ροδοχώρι	Παλιομονάστηρο	Περισυλλογή χειροποίητων οστράκων, ανάμεσα στα οποία ένα στιλβωμένο με αρχή λαβής της ΥΕΧ.	Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1999α, 118.	ΠΕ				Κεραμεική	
91	Ρύμνιο	Αυλή	Εκτός των πολλών αγνύθων, περισυλλέχθηκαν λίθινα προϊστορικά εργαλεία και χειροποίητα όστρακα, ανάμεσα στα οποία λαβή σκύφου της ΥΕΧ.	Καραμήτρου-Μεντεσίδη 2012, 533.	ΠΕ				Κεραμεική	
92	Σιάτιστα	Καστράκι	Παρά την ελάχιστη επίχωση σώζονται λίγα όστρακα, τα οποία μας οδηγούν στη διαπίστωση ότι ο χώρος κατοικήθηκε από την ΥΕΧ και την ΕΣ έως την Ελληνιστική και Ρωμαϊκή.	Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1999α, 118. 2005α, 7.	ΠΕ			Ερείπια προϊστορικού φρουρίου και οικοδομικό υλικό	Κεραμεική και εργαλεία	
93	Σιάτιστα	Τσερβένα, θέση Συντριβάνι	Σε χώρο που φέρει το ιδιαίτερο τοπωνύμιο Συντριβάνι εντοπίστηκαν μνημειώδη οικοδομικά λείψανα της ΥΕΧ και της ΕΣ. Καθαρίστηκε εμφανής τοίχος σε μήκος 30 μ. με κατεύθυνση ΝΑ-ΒΔ από λιθόπλινθους πλάτους 1 μ. Εντοπίστηκαν χειροποίητα όστρακα και χαρακτηριστικές λαβές αγγείων.	Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1999α, 118. 2005α, 8.	Α			Τοίχος με μήκος 30 μ., με κατεύθυνση ΝΑ- ΒΔ, από λιθόπλινθους πλάτους	Κεραμεική	
94	Σισάνι	Γρόσι	Κατάλοιπα της ΥΕΧ-ΠΕΣ. Πιο συγκεκριμένα, σε νεροφαγιά αποκαλύφθηκε σε πιθοειδές κομματιασμένο αγγείο εγχυτρισμός καμένης ταφής βρέφους και αρκετά νοτιότερα αραιή χειροποίητη κεραμεική.	Καραμήτρου-Μεντεσίδη 2013, 806.	ΠΕ				Κεραμεική (και πιθοειδές αγγείο)	

95	Σέρβια	Αγία Άννα	Περισυλλέχθηκε κεραμεική που χρονολογεί την κατοίκηση στη θέση στην TN και την YEX.	Χονδρογιάννη-Μετόκη 2014, 839-840.	ΠΕ				Κεραμεική	
96	Σέρβια, περιοχή Γέφυρας	Κολιτσάκι ή Μπαϊρια	Κατά τα έτη 1985 και 1986 εντοπίστηκε άφθονη μυκηναϊκή κεραμεική και αμαυρόχρωμη κεραμεική, προερχόμενη από οικιστικά στρώματα. Αποκαλύφθηκαν λείψανα κατοικιών, όπως και τετράπλευρη κατασκευή από πηλό, πιθανότατα εστία.	Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1999α, 139. Χονδρογιάννη-Μετόκη 1993, 110.	ΠΕ	ΝΑΙ	ΝΑΙ	Λείψανα κατοικιών και πήλινη κατασκευή (εστία)	Κεραμεική	
97	Σέρβια, περιοχή Γέφυρας	Μυρ Τσιαϊρ (Εμίρ-Τσιαϊρ)	Από τη θέση, η οποία εντοπίστηκε το 1990, περισυλλέχθηκε κεραμεική με αμαυρόχρωμη διακόσμηση.	Χονδρογιάννη-Μετόκη 1993, 111-112.	ΠΕ	ΝΑΙ			Κεραμεική	
98	Σέρβια, περιοχή Γέφυρας	Σκαμνιές	Η θέση εντοπίστηκε το 1990. Το αραιό επιφανειακό υλικό του οικισμού χρονολογείται στην YEX, ενώ σε τομές αποκαλύφθηκαν αποσαθρωμένα λείψανα κατοίκησης της YEX. Αντιπροσωπευτική κεραμεική: όστρακα καθαροειδών κυρίως αγγείων της YEX, 3 με αμαυρόχρωμη και λίγα όστρακα πιθανόν μυκηναϊκά.	Χονδρογιάννη-Μετόκη 1993, 112. 2001α, 535.	ΠΕ	ΝΑΙ	ΝΑΙ	Αποσαθρωμένα λείψανα κατοίκησης	Κεραμεική	
99	Σκαλοχώρι	Νικοφρίτης	Μικρή (περίπου 1,5 στρέμμα) οικιστική εγκατάσταση της YEX, παρόμοια με αυτές που περιγράφονται στην Ομαλή, στην Πλατανιά και στις Σαράντα Γκορτσιές Τσοτυλίου. Περισυλλέχθηκαν όστρακα, τμήμα λίθινου τριβείου και κομμάτια πηλού με αποτυπώματα κλαδιών.	Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1999α, 118.	ΠΕ			Κομμάτια πηλού με αποτυπώματα κλαδιών	Όστρακα, τμήμα λίθινου τριβείου	
100	Σκήτη	Γκιλάν-Κουσιού	Περισυλλέχθηκε αρκετή κεραμεική της YEX και της ΠΕΣ.	Καραμήτρου-Μεντεσίδη 2012, 398.	ΠΕ				Κεραμεική	
101	Σπάρτο	Μερότοπος	Περισυλλέχθηκαν 8 αγγεία (4 χειροποίητα- το ένα με αμαυρόχρωμη διακόσμηση-και 4 μυκηναϊκά). Πιθανόν ανήκαν σε οικιστικό στρώμα ή σε τάφους που διαλύθηκαν (στο σημείο, βέβαια, δεν διαπιστώθηκαν οστά και άλλα ίχνη τάφων).	Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1999α, 123. 2000α, 584. 2003α, 174.	ΠΕ	ΝΑΙ	ΝΑΙ		Κεραμεική	

102	Σταυρωτή	Πέρασμα	Μικρός οικισμός που εντοπίστηκε το 1995.	Ζιώτα 2017, 68.	ΠΕ					
103	Σπηλιά	Εκκλησιάκι	Από την περιοχή κοντά στον Μακεδονικό Τάφο, περισυλλέχθηκε χειροποίητη κεραμεική της ΥΕΧ με αμαυρόχρωμη διακόσμηση.	Καραμήτρου-Μεντεσίδη 2011, 46.	ΠΕ	ΝΑΙ			Κεραμεική	
104	Τραπεζίτσα	Σμίξη ή Ράχη Σμίξη	Εντοπίστηκε οικισμός ο οποίος από τα λιγοστά επιφανειακά ευρήματα μπορεί να χρονολογηθεί στην ΥΕΧ και στην ΠΕΣ. Ανάμεσα σε λίγα χειροποίητα όστρακα, διαπιστώθηκε λαβή ταινιωτή οξυκόρυφη κανθάρου με στίλβωση. Βρέθηκαν και κομμάτια πηλού ζυμωμένου με άχυρα.	Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1999α, 118.	ΠΕ			Κομμάτια πηλού ζυμωμένου με άχυρα	Κεραμεική	
105	Τσοτύλι	Σαράντα Γκορτσιές	Πρόκειται για εγκατάσταση της ΥΕΧ- ΠΕΣ που διαρκεί μέχρι και την κλασική περίοδο στην επαρχία Βοΐου. Ο Κεραμόπουλλος έφερε στο φως οικοδομικά λείψανα, πόδι μυκηναϊκής κύλικας, αμαυρόχρωμα όστρακα και όστρακα πρωτογεωμετρικού σκύφου.	Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1999α, 116.	Α	ΝΑΙ	ΝΑΙ	Οικοδομικά λείψανα	Κεραμεική	
106	Τσοτύλι	Σιανίστι	Οικοδομικά υλικά ξυλόπλεχτων καλυβών και θραύσματα αγγείων «εν οίς γεωμετρικά» (προφανώς αναφέρεται στην αμαυρόχρωμη διακόσμηση) αναφέρονται από τον Κεραμόπουλλο.	Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1999α, 119. Κεραμόπουλλος 1935, 76-77.	ΠΕ	ΝΑΙ		Οικοδομικά υλικά ξυλόπλεχτων καλυβών	Κεραμεική	
107	Φρούριο	Κάμπος	Ο χώρος κατοικήθηκε για πρώτη φορά κατά την ΥΕΧ, οπότε και χρησιμοποιήθηκε για κατοίκηση αλλά και για την ταφή των νεκρών. Σε επιμήκη λάκκο βρέθηκε μεγάλη ποσότητα χειροποίητης κεραμεικής κατασκευασμένης από ντόπιο πηλό. Τα σχήματα των αγγείων παραπέμπουν κυρίως στο μυκηναϊκό ρεπερτόριο και πολύ λιγότερο στην ΠΕΣ. Βρέθηκε κεραμεική και διαλυμένο οικοδομικό υλικό, κυκλικός απορριμματικός λάκκος, μία μάζα οικοδομικού υλικού και μία μυλόπετρα. Η έκταση του κατοικημένου στρώματος δεν ξεπερνά τα 200 τ.μ.	Χονδρογιάννη-Μετόκη 1999α, 39-40. 2001, 536.	Α			Λάκκοι, οικοδομικό υλικό	Κεραμεική (και πιθοειδή αγγεία), μυλόπετρα	
108	Χειμερινό	Άγιος Αθανάσιος	Από οικοδομικά λείψανα και κεραμεική συμπεραίνουμε ότι υπήρχε μικρή εγκατάσταση της ΥΕΧ.	Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1999α, 119.	ΠΕ			Οικοδομικά λείψανα	Κεραμεική	

109	Χρώμιο	Αη Σωτήρας	Σε αγρούς που καλλιεργούνται περισυλλέχθηκε χειροποίητη κεραμική με ένταξη στην ΥΕΧ, πιθανόν και ΠΕΣ, δηλωτική της ύπαρξης οικιστικής εγκατάστασης.	Καραμήτρου-Μεντεσίδη 2012, 535.	ΠΕ					Κεραμική
110	Χρώμιο	Κοπάνες	Στους αγρούς της θέσης εντοπίστηκε λεπτό αρχαιολογικό στρώμα με λίγα χειροποίητα όστρακα μάλλον της ΥΕΧ.	Καραμήτρου-Μεντεσίδη 2012, 535.	ΠΕ					Κεραμική
111	Χρώμιο	Παλιοκάτουνα	Εντοπίστηκε χειροποίητη και αμαυρόχρωμη κεραμική, προερχόμενη πιθανόν από μικρή οικιστική εγκατάσταση και νεκροταφείο της ΥΕΧ.	Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1999α, 135. 2012, 534.	ΠΕ	ΝΑΙ				Κεραμική, περόνες

ΝΟΜΟΣ ΦΛΩΡΙΝΑΣ

A/A	Περιοχή	Θέση	Περιγραφή	Βιβλιογραφική αναφορά	A-ΠΑ-ΠΕ	ΑΜ.ΚΕ	ΜΥΚ .ΕΥΡ	Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα	Κινητά ευρήματα	Πίθοι
112	Άγιος Παντελεήμονας	Μεταμόρφωση Σωτήρος	Το 1995, 150 μ. βορείως της εκκλησίας της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος εντοπίστηκε σε καλλιεργημένο αγρό όστρακο με αμαυρόχρωμη διακόσμηση.	Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1999α, 141.	ΠΕ	ΝΑΙ			Κεραμική	
113	Ανάργυροι	Μικρή Λίμνη/Χωράφια του Γιάννη/Βάλτος	Στη θέση εντοπίστηκαν δύο κρουστίρες από λειασμένο πράσινο και τεφρό λίθο αντίστοιχα και σκοτεινόχρωμη στιλβωμένη κεραμική.	Τρανταλίδου 1993, 1613.	ΠΕ				Κεραμική, εργαλεία	
114	Ανάργυροι I		Το 1994 αποκαλύφθηκαν οικιστικά λείψανα της ΥΕΧ, εγχυτρισμοί, καθώς και μεγάλη ποσότητα κεραμικής, εργαλείων και άλλων μικροεπιτημάτων.	Σουέρεφ 2012, 219. 2014, 929-930.	A			Οικιστικά λείψανα	Κεραμική	
115	Ανάργυροι IV		Αποκαλύφθηκαν οικιστικά κατάλοιπα και κινητά ευρήματα σε επιχώσεις της ΜΕΧ και ΥΕΧ και της ΕΣ.	Σουέρεφ 2012, 219-220. 2014, 930.	A			Οικιστικά κατάλοιπα	Κεραμική	
116	Ανάργυροι ΙΧα		Σε όλη σχεδόν την ανασκαμμένη περιοχή αποκαλύφθηκαν κατάλοιπα που τεκμηριώνουν την ανθρώπινη παρουσία από το β' μισό της 6 ^{ης} χιλιετίας π.Χ. έως και την ΥΕΧ.	Χρυσοστόμου και Γιαγκούλης 2018, 208.	A				Κεραμική	

117	Ανάργυροι ΧΙ		Η ανθρώπινη δραστηριότητα τεκμηριώνεται κατά την ΥΕΧ.	Χρυσοστόμου και Γιαγκούλης 2018, 221.	Α				Κεραμεική	
118	ΑνωΚλεινέ σι		(απλά αναφέρεται η θέση)	Kokkinidou και Trantalidou 1991, 103.	ΠΕ				Κεραμεική	
119	Βεγόρα	Γκαγιά	Περιελλέχθηκε αμαυρόχρωμη κεραμεική.	Τρανταλίδου 1993, 1610.	ΠΕ	ΝΑΙ			Κεραμεική	
120	Βεγόρα	Μέτλα	Επίπεδος (;) οικισμός, από τον οποίο προέρχονται χειροποίητα όστρακα με χονδροειδή τοιχώματα.	Τρανταλίδου 1993, 1609-1610.	ΠΕ				Κεραμεική	
121	Λιμνοχώρι	Εκκλησία/Χαλίκια/Βάλτος/Λιμνοχώρι	Πρόκειται για τούμπα ισοπεδωμένη/κατεστραμμένη σήμερα.	Τρανταλίδου 1993, 1613.	ΠΕ				Κεραμεική	
122	Μανιάκι	Κηπάκια/Μανιάκι	Επίπεδος οικισμός στη δυτική όχθη της Βεγορίτιδας λίμνης. Δεν αποκλείεται μέρος του οικισμού να βρίσκεται κάτω από την υδάτινη επιφάνεια. Περιελλέχθηκαν χονδροειδή όστρακα, λίθινος λειαντήρας και δισκοειδές υφαντικό βάρος.	Kokkinidou και Trantalidou 1991, 104. Τρανταλίδου 1993, 1593-1622.	ΠΕ				Κεραμεική, λειαντήρας, υφαντικό βάρος.	
123	Μικρή Πρέσπα	Οξιά-Μικρολίμνη	Στη θέση βρέθηκαν επιφανειακά όστρακα χειροποίητης κεραμεικής καστανόχρωμου πηλού, τα οποία χρονολογούνται πιθανότατα στην ΥΕΧ-ΠΕΣ.	Kokkinidou και Trantalidou 1991, 95.	ΠΕ				Κεραμεική	
124	Μικρή Πρέσπα	Τρίγωνο	Στη θέση βρέθηκαν επιφανειακά όστρακα χειροποίητης κεραμεικής καστανόχρωμου πηλού, τα οποία χρονολογούνται πιθανότατα στην ΥΕΧ-ΠΕΣ.	Kokkinidou και Trantalidou 1991, 95.	ΠΕ				Κεραμεική	
125	Νεοχωράκι	Μπρέστο	Κατοικήθηκε η δυτική πλευρά του λόφου. Περιελλέχθηκαν όστρακα χειροποίητα.	Kokkinidou και Trantalidou 1991, 104. Τρανταλίδου 1993, 1604.	ΠΕ				Κεραμεική	

126	Παπαγιάννης	Αντίλαλος/Στρανάτα(1 χλμ. ΒΔ του χωριού).	Η κεραμεική της θέσης έχει χονδρόκοκκες κεραμεικές ύλες και καστανές επιφάνειες. Στο σχηματολόγιο περιλαμβάνονται αγγεία με γωνιώδες προφίλ και οριζόντιες υπερυψωμένες από καθαρόσχημα αγγεία και διχαλωτές λαβές.	Kokkinidou και Trantalidou 1991, 104. Τρανταλίδου 1993, 1604.	ΠΕ					Κεραμεική
127	Πέτρες	Γκραντίστα (Γκραδίστα ή Γκραδίτσα)	Φυσικός λόφος διαμορφωμένος σε άνδρα, όστρακα στη νότια πλευρά του λόφου (περιλαμβάνουν όστρακα με αμαυρόχρωμη διακόσμηση (καστανή ή καστανόμαυρη διακόσμηση σε ποροκαλόχρωμο ή υποκίτρινο βάθος).	Kokkinidou και Trantalidou 1991, 104. Τρανταλίδου 1993, 1608.	ΠΕ	ΝΑΙ				Κεραμεική
128	Φλώρινα	Λόφος Αγίου Παντελεήμονα	Στη βόρεια πλαγιά του λόφου, οι αρχαιολόγοι Α. Κεραμόπουλλος και Γ. Μπακαλάκης ανέσκαψαν στα 1930-1934 τμήμα μιας αρχαίας πόλης (κλασικών-ελληνιστικών χρόνων) και εντόπισαν στοιχεία που πιστοποιούσαν την ύπαρξη οικισμού της ΥΕΧ και της ΠΕΣ. Βρέθηκαν πέλεκυς από πράσινο λειασμένο λίθο και σφύρα από μαύρο λειασμένο λίθο. Αμαυρόχρωμη κεραμεική (καστανή διακόσμηση σε πορτοκαλόχρωμο ή καστανό ανοιχτό βάθος).	Ακαμάτης και Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1996, 38. Αρχαιολογικοί χώροι – Περιφερειακή Ενότητα Φλώρινας (pdm.gov.gr). Κεραμόπουλλος 1934β, 56, 73. Τρανταλίδου 1993, 1601.	ΠΕ	ΝΑΙ				Κεραμεική, εργαλεία

Σχόλια: -Αηδονοχώρι, (;) (18): τα αγγεία βρίσκονταν στο Αρχαιολογικό Μουσείο Φλώρινας και ως τόπος προέλευσής τους αναφέρεται το Αηδονοχώρι. Ωστόσο η Καραμήτρου-Μεντεσίδη, μετά από έρευνα στο αρχείο εγγράφων της ΙΖ' ΕΠΚΑ και δεδομένου ότι η παλαιά έρευνα δεν αναφέρει προϊστορικά ευρήματα από το Αηδονοχώρι, συμπέρανε πως τα αγγεία προέρχονται από την Πλατανιά, βασιζόμενη και στις ομοιότητες που παρουσιάζουν στη διακόσμηση και τα σχήματα με αγγεία από την Πλατανιά.

-Άνω Κώμη, Ζίγρες (26): η Καραμήτρου-Μεντεσίδη (2003α, 169) διαχωρίζει τα μυκηναϊκά ευρήματα σε ταφικά και οικιστικά. Το μυκηναϊκό κεφάλι το εντάσσει σε οικιστικό περιβάλλον.

Κάποιες από τις παραπάνω θέσεις, στις οποίες δεν εντοπίστηκαν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα παρά μόνο κεραμεική, ταυτίστηκαν ως οικιστικές από το γεγονός ότι δεν εντοπίζονται σε αυτές άλλα στοιχεία που να υποδεικνύουν την ύπαρξη τάφων (π.χ. οστά, καθώς την περίοδο αυτή ο ενταφιασμός αποτελεί τη συνήθη ταφική πρακτική, σε αντίθεση με την καύση).

ΠΙΝΑΚΑΣ 6
Χαρακτηριστικά Πίθων

	Άνω υψόμ.	Κάτω υψόμ.	Ύψος	Διάμετρο ς σώματος	Διάμετρος λαιμού	Πώμα	Διακό σμηση	Κατάσταση	Χωρη τικότητα
Πίθος 1	789,84	789,52	-	-	-			Εντοπίστηκε ήδη θραυσμένος (θραύσματα σε συγκέντρωση)	(βλ. Πίθο 4)
Πίθος 2	790,84 (χείλος)	789,55 (εσωτ.)	1,29 μ.	0,88 μ. (μεγ.)	0,44 μ.	Έσωζε λίθινο πώμα		Καταστράφηκε από το εκκαφικό μηχάνημα	489 lt
Πίθος 4	789,17	788,61	0,66 μ. (μεγ. σωζ.)	0,65 μ.(μεγ. σωζ.)				Λείπει το ανώτερο τμήμα (πίθος 1)- οξυπύθμενος	78,8 lt
Πίθος 5	790,8 (σωζ.)	789,31	1,49 μ. (μεγ. σωζ.)	0,60 μ.	0,44 μ.		Ενάλλ ηλες εγχάρ ακτες γωνίες στην κοιλιά	Θραυσμένος στο ανώτερο τμήμα του- οξυπύθμενος(;))	384 lt
Πίθος 6	790,75 (σωζ.)	789,32	1,43 μ. (μεγ.σ ωζ.)	0,88 μ.	0,65 μ.		Τεθλα σμένη εγχάρ ακτη ζώνη στην κοιλιά	Θραυσμένος στο ανώτερο τμήμα του	504 lt
Πίθος 7	790,99	789,40	1,59 μ.(εσω τ.)	0,80 μ.	0,34 μ.	Έσωζε λίθινο πώμα			444 lt
Πίθος 8	791,06	789,58	1,48 μ. (εσωτ.)	0,80 μ.	0,36 μ.	Έσωζε λίθινο πώμα	Εμπίε στη διακό σμηση στο χείλος		414 lt
Πίθος 9	791,07	789,48	1,59 μ. (εσωτ.)	0,80 μ.	0,36 μ.	Έσωζε λίθινο πώμα	Ενάλλ ηλες εγχάρ ακτες γωνίες στην κοιλιά		448 lt

ΠΙΝΑΚΑΣ 7
Αρχαιοβοτανικά ευρήματα από το εσωτερικό των πύθων

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΔΕΙΓΜΑΤΟΣ		ΠΙΘΟΣ 2	ΠΙΘΟΣ 4	ΠΙΘΟΣ 5	ΠΙΘΟΣ 6	ΠΙΘΟΣ 7	ΠΙΘΟΣ 8	ΠΙΘΟΣ 9
Αριθμός Δείγματος		1	3	9, 10	11, 12	13, 14, 15	16, 17, 18, 19	20, 21, 22, 23
Δημητριακά								
<i>T. monococtum</i>	σπόροι							
	βάσεις εξωτερικών λεπύρων							
	δίχαλα σταχιδίων <i>T.</i>							
<i>cf monococtum</i>	σπόροι			1			2	1
	βάσεις εξωτερικών λεπύρων							
	δίχαλα σταχιδίων							
	δίχαλα σταχιδίων βάσης							
<i>T. monoc./dicoc</i>	σπόροι							
	βάσεις εξωτερικών λεπύρων							
<i>T. dicocum</i>	σπόροι							
	δίχαλα							
	βάσεις εξωτερικών λεπύρων							
<i>T. cf dicocum</i>	σπόροι							
<i>T. aestiv/durum</i>	σπόροι							
	ραχίδια							
Νέου τύπου	βάσεις εξωτερικών λεπύρων							
	δίχαλα σταχιδίων							
	τερματικά δίχαλα							
cf Νέου τύπου	βάσεις εξωτερικών							

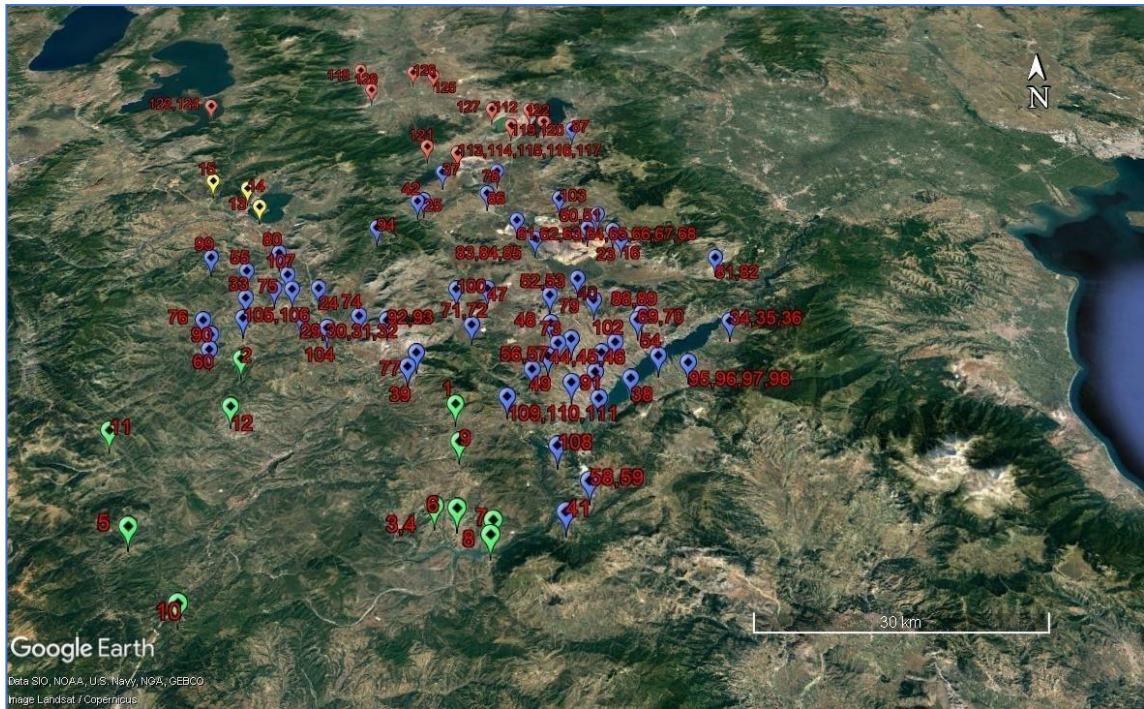
	λεπύρων							
	δίχαλα σταχιδίων							
	τερματικά δίχαλα							
Μον/Ν.Τ	βάσεις εξωτερικών λεπύρων							
	δίχαλα σταχιδίων							
Δικ/Ν.Τ	βάσεις εξωτερικών λεπύρων							
	δίχαλα σταχιδίων							
	τερματικά δίχαλα							
Αδιάγνωστες βάσεις εξωτερικών λεπύρων								
Αδιάγνωστα δίχαλα σταχιδίων								
	τερματικά δίχαλα σταχιδίων							
Hordeum	σπόροι							
	cf ντυμένοι σπόροι							
	cf ντυμένοι συμμετρικοί							
	cf ντυμένοι cf ασύμμετροι							
	cf γυμνοί σπόροι					1		2
	cf γυμνοί συμμετρικοί				1			
	ραχίδια							
	Δίστοιχα ραχίδια							
	Δημητριακά αδιάγνωστοι σπόροι	1		1				
	αδιάγνωστα ραχίδια							
Όσπρια								
Lathyrus sativus/cicera σπόροι					1	12	8	33

<i>Lathyrus sativus/cicera</i> κοτυληδόνες								
<i>Lathyrus cf. sativus/cicera</i> σπόροι		1				9	10	17
<i>Lathyrus cf. sativus/cicera</i> κοτυληδόνες							8	
<i>Lathyrus sativus/Vicia ervilia</i> κοτυληδόνες								
<i>Vicia ervilia</i> σπόροι								
<i>Vicia cf. ervilia</i> σπόροι								
<i>Lens sp.</i> σπόροι		1		19	2	12	24	4
<i>Lens sp.</i> κοτυληδόνες								
<i>cf. Lens</i> σπόροι				24	3	6		7
<i>Large legumes indet.</i> Σπόροι								
Καρποί/Φρούτα								
<i>Vitis vinifera</i>		1	1	2	4		2	8
<i>Cornus mas</i>								
<i>cf. Cornus mas</i>								
<i>Ficus carica</i>								
<i>cf. Ficus carica</i>								
<i>cf. Lallemantia sp.</i>								
<i>Rubus Fruticosus</i>								
<i>Rubus Fruticosus</i> θραύσματα								
<i>Rubus sp</i>								
<i>Sambucus ebulus</i>								
<i>Sambucus</i> θραύσματα								
<i>cf. Sambucus sp.</i>								
Κράνο								
Κράνο θραύσματα								

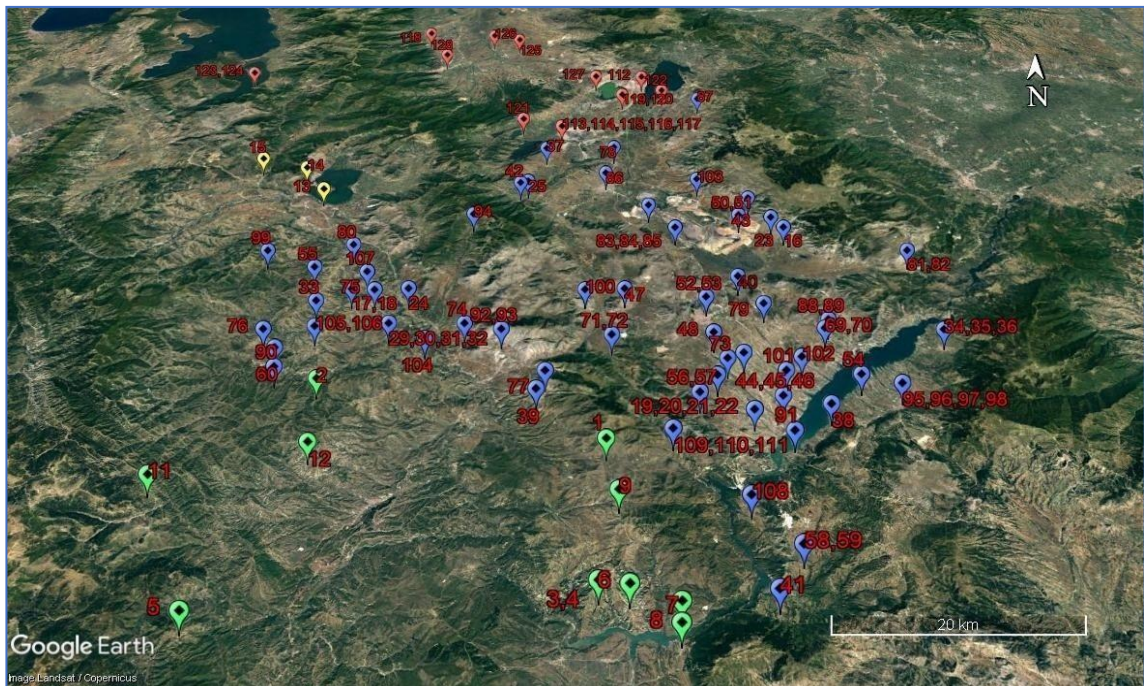
Αδιάγνωστα								
Θραύσματα αδιάγνωστου καρπού					4		10	18
Φλοιοί καρπών								
Άγρια είδη								
<i>Ajuga</i>								
<i>Buglossoides arvensis</i>								
<i>Chenopodiaceae</i>								
<i>Chenopodium sp.</i>								
<i>Fumaria sp.</i>								
<i>Polycnemum sp.</i>								
<i>Galium spurium</i>								
<i>Gramineae</i>								
<i>Setaria sp.</i>								
<i>Cyperaceae</i>								
<i>cf solanaceae</i>								
<i>Thymelea sp.</i>								
<i>Leguminosae</i>								
<i>Bilderdykia convolvu vus</i>								
<i>Polygonum avicular e</i>								
<i>Portulaca oleracea</i>								
<i>Rumex spp.</i>								
<i>Teucrium sp.</i>								
<i>Verbena officinalis</i>								
<i>Brassicaceae</i>								
Μικρόσπερμα όσπρια								
Αδιάγνωστα άγρια είδη								1

Αδιάγνωστοι σπόροι			3	21	1		1	5
Αδιάγνωστες απανθρακωμένες μάζες		3		2		7	12	17
Κλαδάκια								1
Σύνολο		7	4	70	13	44	83	114

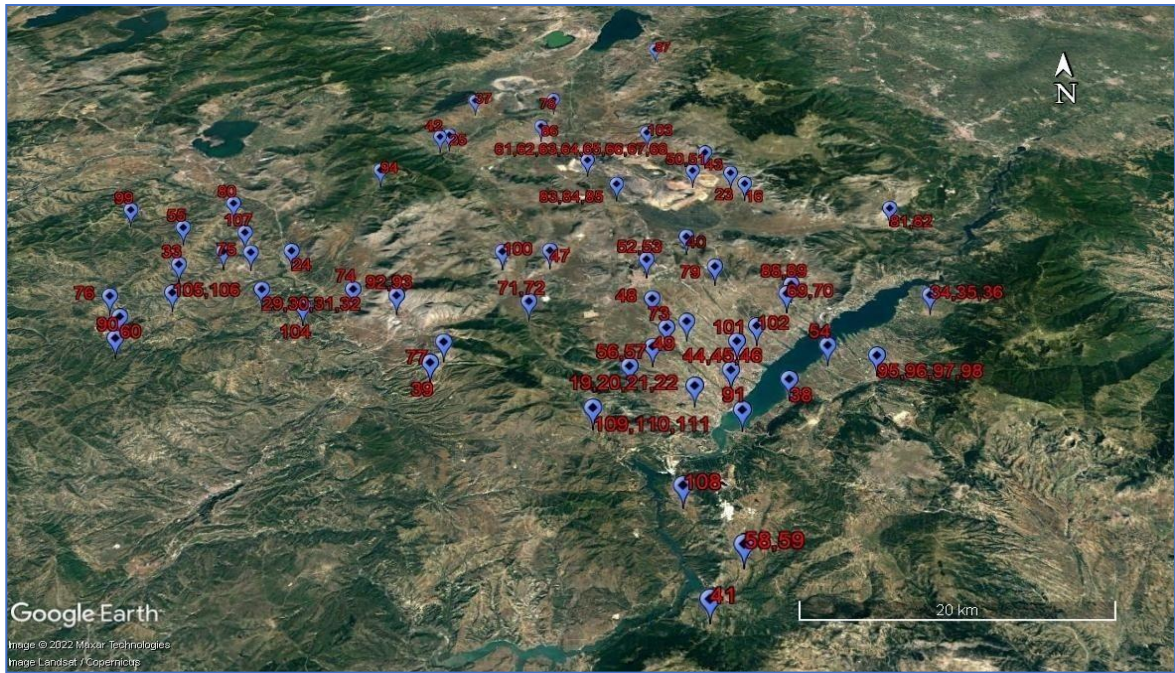
ΧΑΡΤΕΣ

Χάρτης 1. Δορυφορικός χάρτης με τις οικιστικές θέσεις της ΥΕΧ στη Δυτική Μακεδονία.

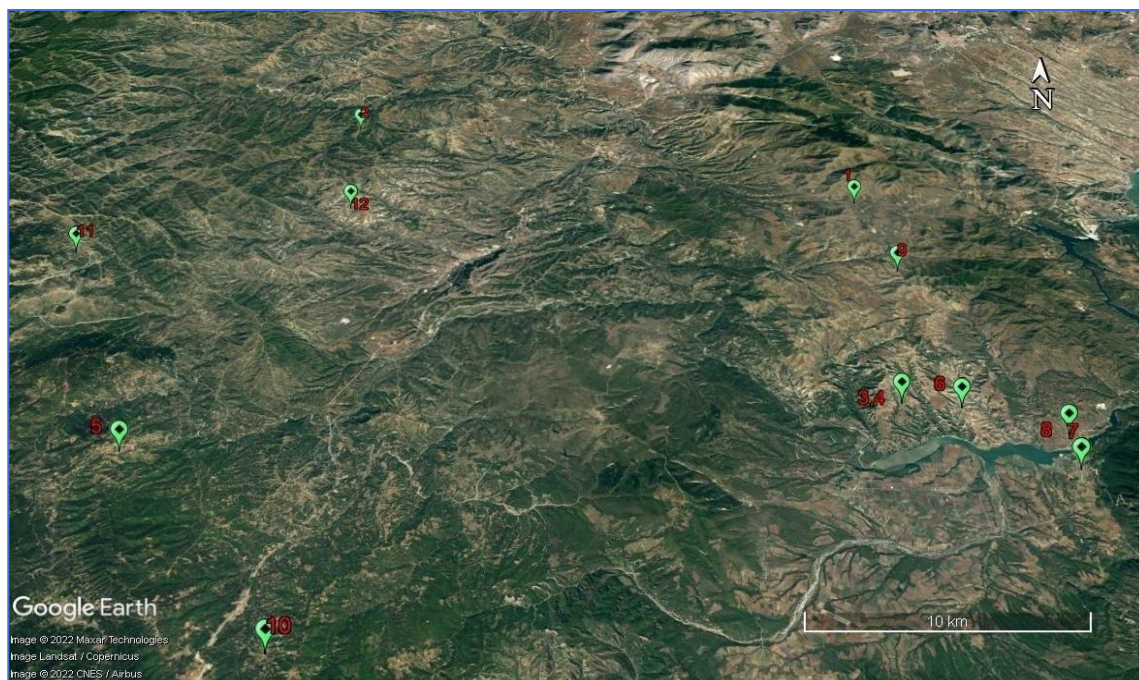
Χάρτης 2. Δορυφορικός χάρτης με τις οικιστικές θέσεις της ΥΕΧ στη Δυτική Μακεδονία.

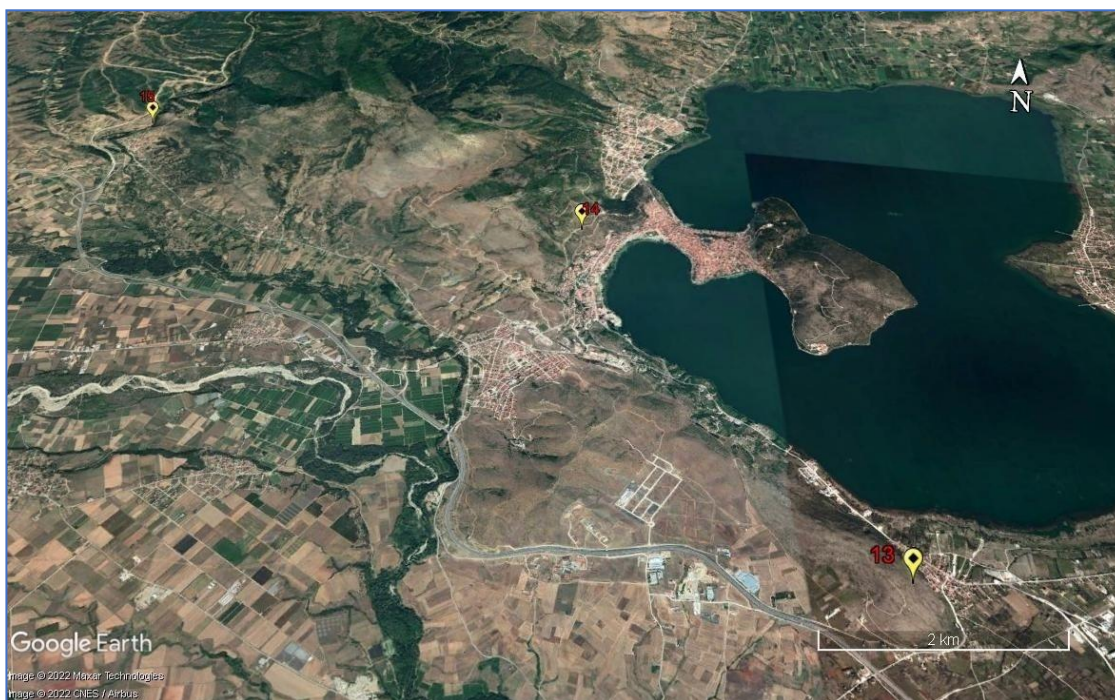
Χάρτης 3. Δορυφορικός χάρτης με τις οικιστικές θέσεις της ΥΕΧ στο Νομό Κοζάνης.

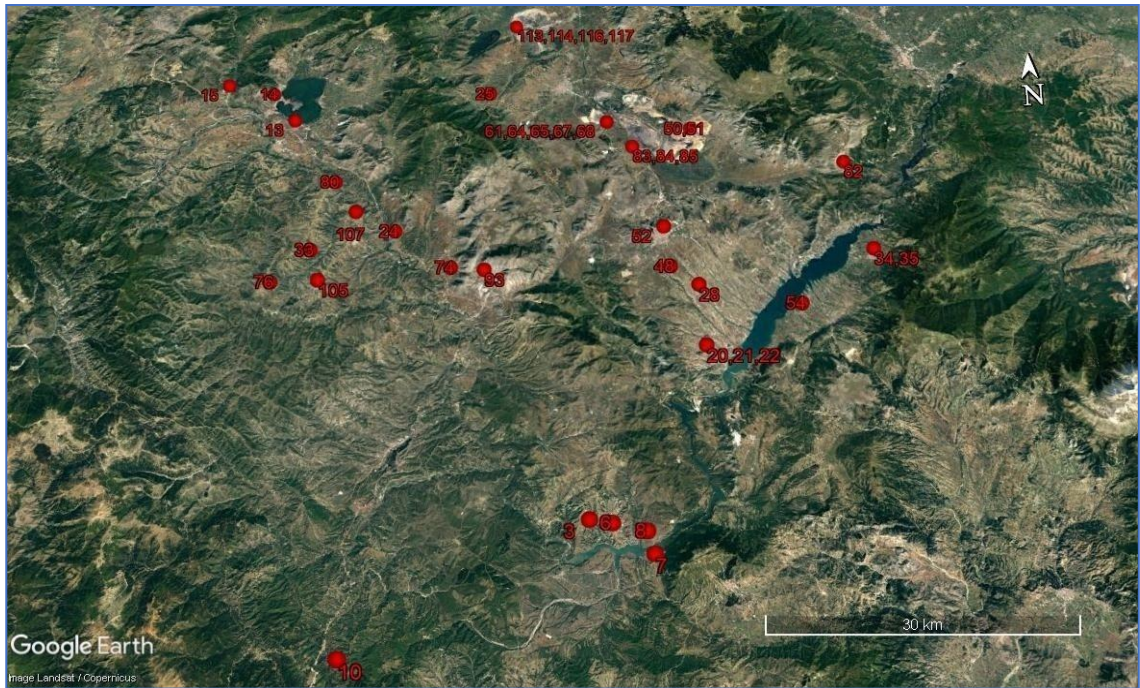
Χάρτης 4. Δορυφορικός χάρτης με τις οικιστικές θέσεις της ΥΕΧ στο Νομό Φλώρινας.

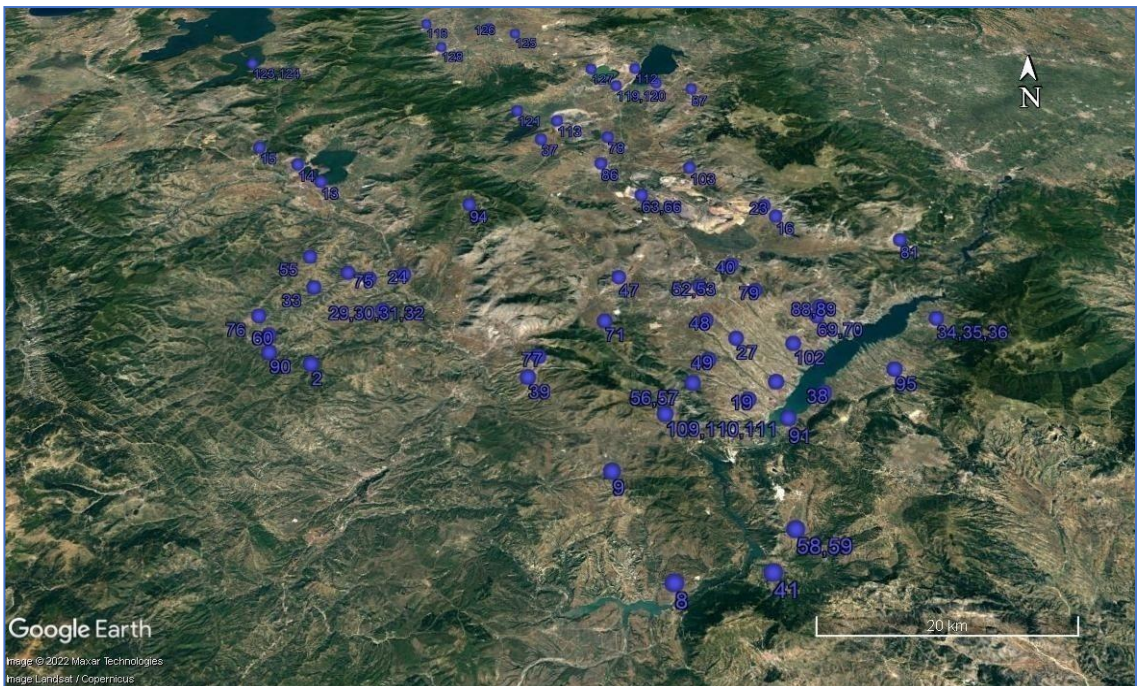
Χάρτης 5. Δορυφορικός χάρτης με τις οικιστικές θέσεις της ΥΕΧ στο Νομό Γρεβενών.

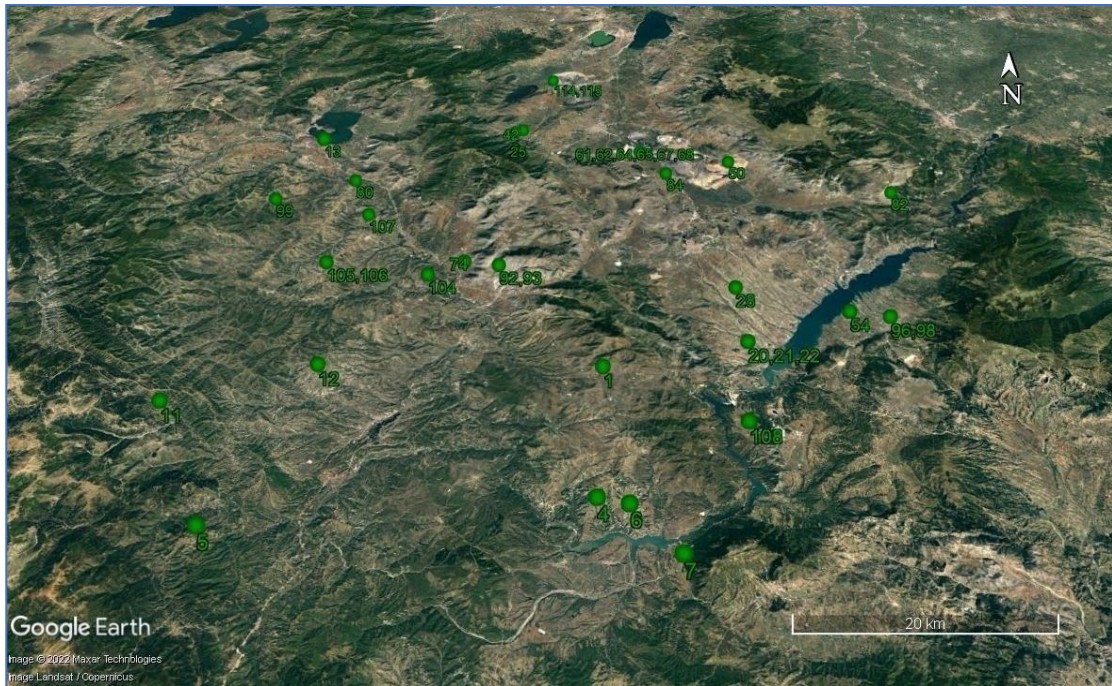
Χάρτης 6. Δορυφορικός χάρτης με τις οικιστικές θέσεις της ΥΕΧ στο Νομό Καστοριάς.

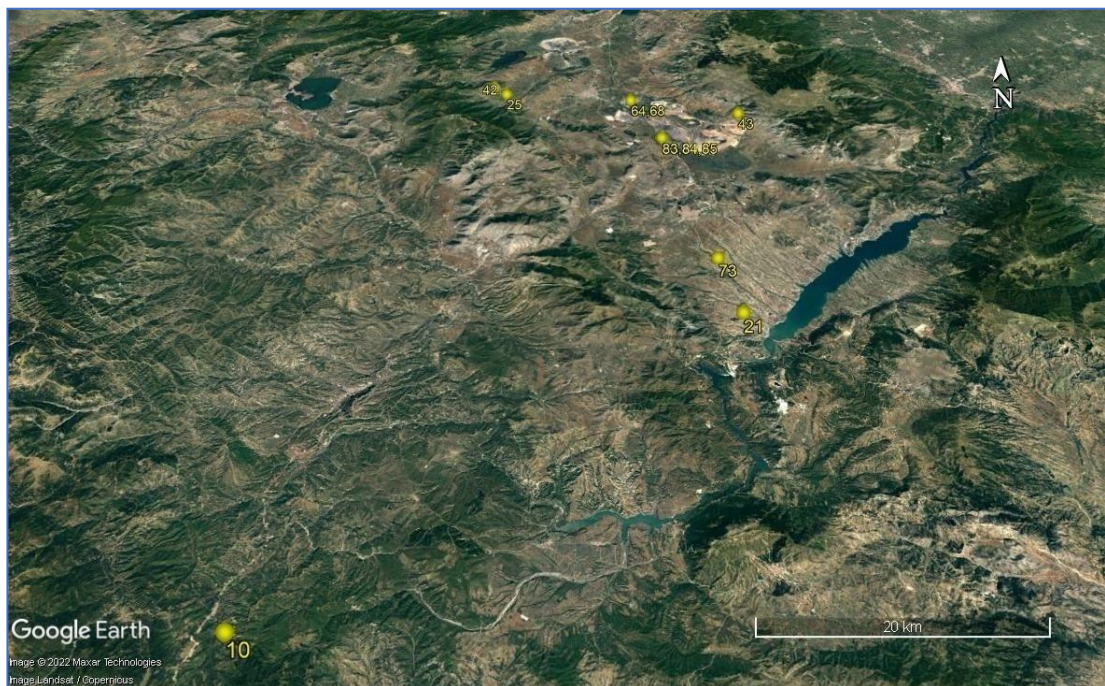
Χάρτης 7. Δορυφορικός χάρτης με τις ανασκαμμένες οικιστικές θέσεις.

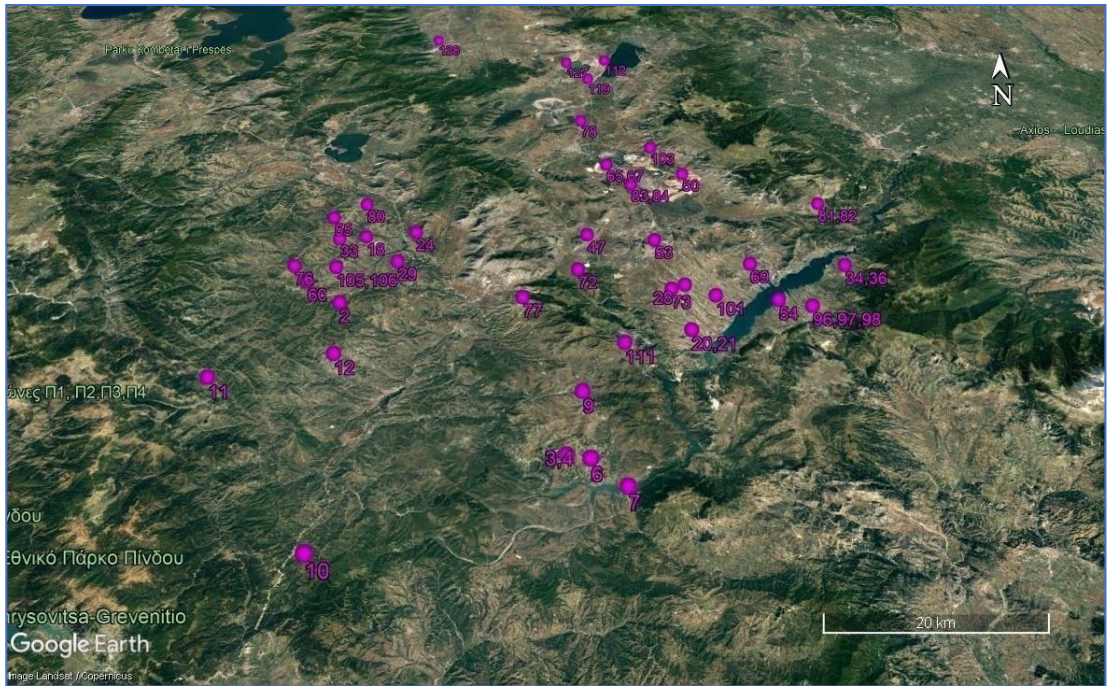
Χάρτης 8. Δορυφορικός χάρτης με τις οικιστικές θέσεις που εντοπίστηκαν μόνο από την παρουσία κεραμικής.

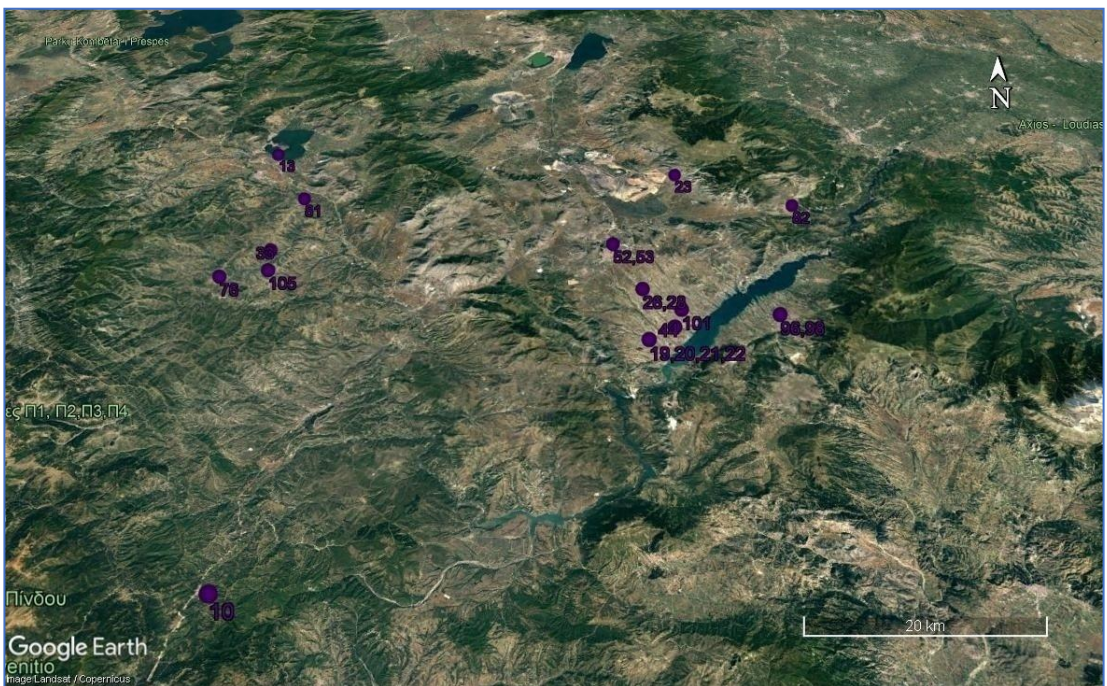
Χάρτης 9. Δορυφορικός χάρτης με τις οικιστικές θέσεις που σώζουν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα ή/και κατασκευές.

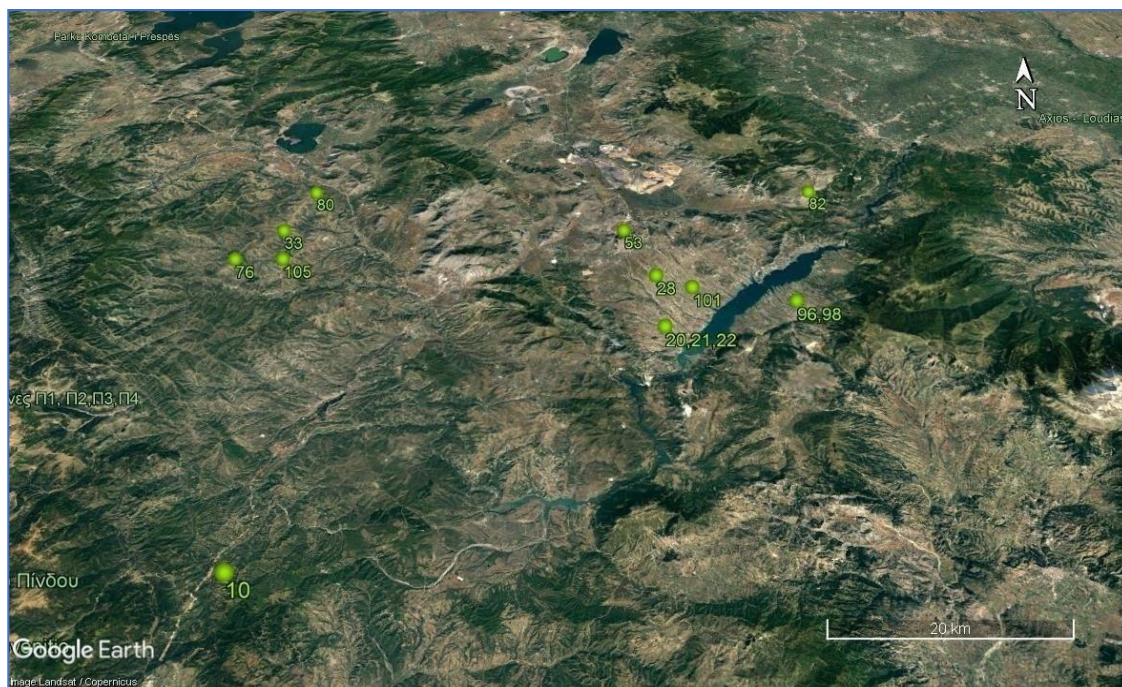
Χάρτης 10. Δορυφορικός χάρτης με τις οικιστικές θέσεις που σώζουν πιθεώνα/πίθους.

Χάρτης 11. Δορυφορικός χάρτης με τις οικιστικές θέσεις, στις οποίες εντοπίστηκε αμαυρόχρωμη κεραμική.

Χάρτης 12. Δορυφορικός χάρτης με τις οικιστικές θέσεις, στις οποίες εντοπίστηκαν μικηναϊκά ευρήματα.

Χάρτης 13. Δορυφορικός χάρτης με τις οικιστικές θέσεις, στις οποίες εντοπίστηκε αμαυρόχρωμη κεραμική και μυκηναϊκά ευρήματα.

Χάρτης 14. Η θέση του οικισμού στα Αλώνια Ποντοκώμης στον ευρύτερο δορυφορικό χάρτη.

Χάρτης 15. Η θέση του οικισμού στα Αλώνια Ποντοκόμης στον δορυφορικό χάρτη (λεπτομέρεια).

ΥΠΟΜΝΗΜΑ ΧΑΡΤΩΝ 1-13

Νομός Γρεβενών

1. Βάρη (Αμπέλια)
2. Δασάκι (Παλαιογούλας)
- 3,4 Δίπορο (Κτιο, Παναγιά)
- 5 Μοναχίτι (Μεγάλη Πέτρα)
- 6 Νεοχώρι (Βλάχος)
- 7 Παλιουριά (Αγία Κυριακή)
- 8 Παναγιά (Γέφυρα)
- 9 Ποντινή (:)
- 10 Πριόνια (Ιβάνη)
- 11 Πρόσβορο (:)
- 12 Σύνδενδρο (Παλαιόκαστρο)

Νομός Καστοριάς

- 13 Δισπηλιό (Νησί)
- 14 Καστοριά (πόλη)
- 15 Κορομηλιά (σπήλαιο στο φαράγγι του Λιβαδοπόταμου)

Νομός Κοζάνης

- 16 Άγιος Δημήτριος (Μεγάλη Τούμπα)
- 17,18 Αηδονοχώρι (Καρακάση, ;)
- 19,20,21,22 Αιανή (Βέρβερη, Λειβάδια, Μεγάλη Ράχη, Πολεμίστρα)
- 23 Ακρινή (Μικρό Νησί)
- 24 Αλιάκμων (Κρυσπήγαδο)
- 25 Αναρράχη (Γυμνάσιο)
- 26,27,28 Άνω Κώμη (Ζίγρες, Κουρί, Σταυρός)
- 29,30,31,32 Αξιόκαστρο (Κοφτερή, Κεραμίδια, Κερασιά, Λαθύρια)
- 33 Απιδέα (Άγιος Αθανάσιος/Μπουφάρι)
- 34,35,36 Βελβενδός (Βασιλάρα Ράχη, Κάτω Μπράβας, Τούμπα Άννας Σαμαρά)
- 37 Γαλάτεια (Πηγή Ρέμα)
- 38 Γούλες (Τούρλα)
- 39 Δαφνερό (Κορομηλιά)
- 40 Δρέπανο (Άγιος Ελευθέριος)
- 41 Ελάτη (Λογκάς)
- 42 Εμπόριο (Κόκκινα Κεραμίδια)
- 43 Εξοχή (Δάσος)
- 44,45,46 Καισάρεια (Άγιος Κωνσταντίνος, Παλαιόκαστρο, Προφήτης Ηλίας)
- 47 Καλαμιά (Ξανθόπυργος)
- 48 Καρυδίτσα (Παλιοκκλήσι)
- 49 Κερασιά (Μέτσιο)
- 50,51 Κλειτός (Κρυόβρυση, Τούμπα

- 52,53 Κοζάνη (Οδός Φιλίππου Β', Πλατεία 25ης Μαρτίου)
- 54Κρανίδια (Κρυόβρυση)
- 55Κρυονέρι (Βλυσίδα)
- 56,57 Κτένι (Κάστρο, Ραχοπούλα)
- 58,59Λαζαράδες (Άγιος Αθανάσιος, Παλιάλωνα)
- 60Λούβρη (Παλιόσπιτα)
- 61,62,63,64,65,65,67,68Μαυροπηγή (Άγιος Νικόλαος, Αμπελότοπος, Αργόρεμα, Βαρκάρης, Ίσιωμα, Κάστρο, Κουρί, Μικρό Λιβάδι)
- 69,70 Μεσιανή (παραλίμνια περιοχή, Λόφος Μεταμόρφωσης)
- 71,72 Μεταμόρφωση (Κομματσούλια, ;)
- 73 Μηλιά (Ίσιωμα)
- 74 Μικρόκαστρο (Σταυρός)
- 75 Νεάπολη (στα υψώματα βόρεια της Νεάπολης)
- 76 Ομαλή (Αμπέλια)
- 77 Παλαιόκαστρο (Γλας)
- 78 Περδίκκας (Γήπεδο)
- 79 Πετρανά (Τσιφλίκι)
- 80 Πλατανιά (Ανάνα)
- 81, 82Πολύμυλος (Μάντρες, Νεροφαγιά)
- 83,84,85Ποντοκώμη (Αβλαγάδες, Αλώνια, Βρύση)
- 86 Πτολεμαΐδα (Λειβάδια)
- 87 Πύργοι Εορδαίας (Κάστρο)
- 88,89 Ροδίτης (Ράχη, Παλιάμπελα)
- 90Ροδοχώρι (Παλιομονάστηρο)
- 91Ρύμνιο (Αυλή)
- 92,93 Σιάτιστα (Καστράκι, Τσερβένα)
- 94 Σισάνι (Γρόσι)
- 95,96,97,98 Σέρβια (Αγία Άννα, Κολιτσάκι, ΜυρΤσιαΐρ, Σκαμινιές)
- 99Σκαλοχώρι (Νικοφρίτης)
- 100 Σκήτη (Γκιλάν- Κουσιού)
- 101 Σπάρτο (Μερότοπος)
- 102 Σταυρωτή (Πέρασμα)
- 103 Σπηλιά (Εκκλησιάκι)
- 104 Τραπεζίτσα (Σμίξη)
- 105,106 Τσοτύλι (Σαράντα Γκορτσιές, Σιανίστι)
- 107 Φρούριο (Κάμπος)
- 108 Χειμερινό (Άγιος Αθανάσιος)
- 109,110,111 Χρώμιο (Αη Σωτήρας, Κοπάνες, Παλιοκάτουνα)

Νομός Φλώρινας

112 Άγιος Παντελεήμονας

(Μεταμόρφωση του Σωτήρος)

113,114,115,116,117 Ανάργυροι (Μικρή Λίμνη, I, IV, IXa,XI)

118 Άνω Κλεινές I

119,120 Βεγόρα (Γκαγιά, Μέτλα)

121 Λιμνοχώρι (Εκκλησία)

122 Μανιάκι (Κηπάκια)

123, 124 Μικρή Πρέσπα (Οξιά-Μικρολίμνη, Τρίγωνο)

125 Νεοχωράκι (Μπρέστο)

126 Παπαγιάννης (Αντίλαλος)

127 Πέτρες (Γκραντίστα)

128 Φλώρινα (Λόφος Αγίου Παντελεήμονα)

Μέσα από αυτό το ταραγμένο χώμα της ανασκαφής βγαίνουν εργαλεία, αγγεία σπασμένα, ειδώλια, κόκαλα, χρυσά βραχιόλια, ερείπια σπιτιών, τάφοι ανθρώπων.

Βγαίνουν ευρήματα, με άλλα λόγια.

Γι' αυτά τα «ευρήματα» μπορεί ένας αρχαιολόγος να πει ολόκληρες ιστορίες.

Άλλες φανταστικές και άλλες αληθινές.

Γιατί αυτές τις ιστορίες δεν τις βρίσκουμε έτοιμες, γραμμένες.

Τις πλάθουμε εμείς.

(Γιώργος Χουρμουζιάδης, 1999, «Λόγια από Χώμα»)